

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2012

УДК: 821.512.133

ББК 84(4И^{нгл})

М 73

Мислу ароб.

Таржимон ва нашрга тайёрловчи

Иzzат АХМЕДОВ

Монте Крестонинг сирли хазинаси / Таржимон ва
М 73 нашрга тайёрловчи И. Аҳмедов; –Тошкент: O‘zbekiston,
2012. –216 б.

Бу олам ғаройиботларга тўла. Мазкур тўпламда дунё ажойиботлари, инсон ақлини шоширадиган ғаройиб ҳодисалар, сирли хазиналар, Миср эҳромларининг сирли синоатлари, одамлар кўз ўнгида содир бўлган мўъжизалар, буюк кашфиётлар тўғрисида хикоя қилинади.

Шунингдек, тўпламдан инсон ҳаёти ва фаолияти давомида зарур бўладиган ранглар, дуру жавоҳирлар, гуллар билан боғлиқ синоатлар ва уларнинг инсон саломатлигига у ёки бу даражадаги таъсири, умрбоқий урф-одатлар, музиканинг инсон рухиятидаги ўрни ҳақида ва бонқа бир-бирдан кизикарли маълумотлар ўрин олган.

Ёр куррасининг ғаройиб хилқатлари ҳақидаги турфа маълумотларнинг ушбу жамланмасида марҳум муҳандис-журналист Собитхон Эшонхоновнинг кизикарли таржималаридан ҳам фойдаланилди.

Тўплам кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УДК: 821.512.133

ББК 84(4И^{нгл})

*N1 31721
29*

ISBN 978-9943-01-868-6

2013/33
22/14

© «O‘ZBEKISTON» НМИУ, 2012

СИРЛИ ХИЛҚАТЛАР

СЕМИРАМИДАНИНГ САМОВИЙ БОҒЛАРИ

Дунёнинг бу мўъжизаси Дажла ва Фрот дарёлари ўртасидаги Месопотамия деб аталмиш ҳудудда жойлашган ва икки дарё оралиғидаги мамлакат маъносини англатади. Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида ушбу дарёларнинг аҳамияти ниҳоятда катта бўлган. Дарёлар серхосил ерларни, ям-яшил воҳаларни сув билан таъминлабгина қолмай, балки Месопотамия Урарту, Эрон, Кичик Осиё, Сурия ва бошқа қўшни давлатлар билан боғлаб турган сув транспорти магистрали сифатида ҳам хизмат қилган. Месопотамиянинг Бобил шаҳри – Дажла ва Фрот дарёлари бир-бирига яқинлашган ерда, мамлакатнинг қок марказида жойлашган. Қарийб икки минг йил давомида Бобил Осиёнинг йирик сиёсий-маданий ва савдо маркази бўлиб келган.

Милоддан аввалги V асрда Геродот Бобилга келган ва бу ниҳоятда чиройли шаҳар унда катта таассурот қолдирган. Унга шаҳарнинг ақл-фаросат ва дид билан тўғри режалаштирилгани маъқул бўлган экан. Шаҳар жуда кўп марта суронли воқеалар, жангу жадалларни бошидан кечирган бўлишига қарамай, йилдан-йилга гўзаллашиб бораверган. Айниқса, ассирияликлар Бобилга муттасил ҳужум қилиб, шаҳарни бир неча бор вайрон қилишган. Шаҳар аҳолиси ўз шаҳрини мардонавор химоя қилиб, душманга қаршилик кўрсатган. Фақат Ассирия подшоси Санхерибгина Вавилонни забт эта олган. Шаҳарни босиб олган ассирияликлар шаҳарга ўт кўйиб, талон-торож қилдилар.

Милоддан аввалги еттинчи асрда Санхериб ўз юртини ташки душмандан мардона химоя қила олган Бобил

аҳолиси дан ўч олиш учун шаҳарни ер юзидан йўқотишга қарор қилган. Қаср ва саройлар, макбара ва эҳромлар вайрон қилинди. Манхур Бобил деворлари ҳамда қаср бинолари яқсон қилинган. Бу ҳам етмагандек, Санхерибнинг буйруғи билан Дажла ва Фрот дарёларидаги тўғонлар бузиб ташланган, натижада шаҳарни сув босган.

Бирок қирк йил қирғинбарот қилинса-да, бутун бир халқни кириб юбориб бўлмас экан. Босқинчи Санхерибнинг ўзи эса милоддан аввалги 681 йилда сарой фитначилари томонидан қатл этилади. Шуниси ажабланарлики, бешафқат подшо Санхерибнинг ўғли Ассаргардон шаҳарни қайтадан тиклаган. Донгдор уста меъморлар қурилиш ишларига жалб қилиниб, сарой ва қасрлар, жамоат бинолари қайтадан тиклана бошланади. Отаси Санхерибнинг жабру зулмидан қочиб шаҳарни ташлаб кетган кишилар қайтиб келдилар. Шундай қилиб, Бобил аста-секин жонланиб, яна ўзининг илгариги қиёфасига қайтди. Бора-бора шаҳар янада улугвор ва гўзал кўринишга келган. Милоддан аввалги VI асрга келиб подшо Навуходоносор ҳукмронлиги даврида гуллаб-яшнаган, тараққий этган шаҳарлардан бирига айланган.

Бобилда олий маъбуд ҳисобланган Мардук-Эсагил шарофига қурилган муқаддас ибодатхона бўлган. Навуходоносор ибодатхона марказида 90 метрлик минора қурдиради. У етти қаватли куббалардан ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар бири турли рангларга бўялган. Геродотнинг ёзишича, у миноранинг ранг-баранг қаватлари оша энг юқори қаватига чиққан ва у ерда туриб маъбуд Мардук сиймосини кўрган эмил.

Ҳозирда Бобилга ташриф буюрган минглаб саёҳатчилар бутун дунёга донғи кетган Месопотамия мўъжизаларини кўришга ошиқадилар. Улар ичида энг машҳури Самовий боғларидир. Подшо Навуходоносор замонида бунёд этилган ушбу боғ дунёдаги ҳеч бир мамлакатда йўқ эди. Шу боис ҳам боғ дунёнинг етти мўъжизаларидан бири сифатида тилга олина бошланган. Ҳозирги замон саёҳатчилари бир пайтлар Геродот тасвирлаган гўзал боғларни кўра олмайдилар. Чунки ўша боғлар ўрнида минора ва айвонларнинг вайроналари қолган, холос.

Бобилдаги Самовий боғлар ҳақидаги бир афсона халк орасида кенг тарқалган. Унга кўра, Навуходоносор Каспий денгизининг жанубий қирғоғида жойлашган Мидия мамлакати маликасига опию бекарор бўлади. У маликанинг розилигини олгач, катта тўй қилиб, ёш хотини билан Бобилга қайтган. Аммо малика Бобилнинг об-ҳавоси ва иссиқлигидан кийналиб, касал бўлиб қолибди. Шунда Навуходоносор Мидиянинг ям-яшил далаларини ва гўзал боғларини эслатиб турадиган боғи орам бунёд этишга қарор қилади. Унинг буйруғи билан дунёдаги энг машҳур бинокор усталар, мохир меъморлар тўпланиб, ишга киришадилар. Натижада ғоят катта минора бунёд этилади.

Минора тўрт қаватдан иборат бўлиб, ҳар бир қават айлана – кубба шаклда ишланган. Айвоннинг усти камини билан ёпилиб, устидан қора қопланган. Унинг устидан ғишт терилиб, айвонларга сув ўтиб кетмаслиги учун кўрғошин пластинкалар ётқизилган. Сўнг юкорига унумдор тупрок чиқарилиб, бутун том бўйлаб солинган. Тупрок шунчалик қалин солинганки, унда ҳатто, кўп йиллик дарахтларни ҳам ўстириш мумкин эди.

Барча ноёб гуллар ва манзарали дарахтлар маликанинг ватанидан келтирилганди. Боғ Фрот дарёси суви билан суғорилган. Сувни талага кўтариб берадиган чарм қовғалар ўрнатилган чархпалакни юзлаб қуллар кечаю-қундуз айлан-тириб туришган. Иншоотнинг у қаватидан бу қаватига пушти ва оқ мрамр ётқизилган кенг зиналардан кўтарилишган.

Ўшандан бери орадан неча-неча асрлар, замонлар ўтди. Кўхна шаҳарлар қатори Бобил ҳам вақт ўтиши билан вайрон бўлиб борди. Даҳшатли тошқин Навуходоносорнинг қарийб вайронага айланган саройини сув остида қолдиради. Бу балои-офат Самовий боққа ҳам етиб борган ва қалин тупрок ётқизилган томлар босиб тушган.

Афсонанинг ҳақиқатга қанчалик яқинлиги, узоклигидан қатъи назар, халк кучи, истеъдоди билан бунёд этилган бу афсонавий Самирамида самовий боғлари шунча асрлар ўтса ҳамки, дунёнинг етти мўъжизаларидан бири сифатида тилга олиб келинмоқда.

БОБИЛ ҲАҚИДА АФСОНАЛАР

Ушбу мавзу қадим-қадимдан олиму тадқиқотчиларни ўзига жалб этиб келган. Немис археологи Роберт Кольдевей Бобил шаҳрини кашф этгунига қадар бу шаҳар фақат афсоналарда бор деб юритиларди. Кольдевей 1899 йилда Бағдоддан 100 км жанубда тадқиқот олиб бораётганида қазилма ишларининг илк куниданок омади келди. Мутахассислар дастлаб, эни 7, баландлиги 12 метр бўлган хом ғиштли деворга дуч келдилар. Кейин эса биринчи девордан 12 метр масофада бўйи 8 ва эни 3 метрли яна бир пишиқ ғишдан қурилган девор топилади. Шунингдек, ички деворнинг ҳар 50 метрида соқчи-миноралар бўлиб, Кольдевей улардан 360 тасини аниқлашга муваффақ бўлган. Шаҳар деворларининг узунлиги 18 км ни ташкил этади. Бундай муваффақиятни олим узок вақтлар кутганди ва нихоят, 15 йил деганда орзусига эришибди.

Қазилма ишлари бир неча йил давом этиб ҳар сафар олимларни ҳайратга солаверарди. Чунки уларни қадимда халқ қандай қилиб бу қабл меъморий обидалар мажмуини ярата олган, деган савол ўйлантирарди. Масалан, парижлик заргарлар топилган тилла буюм ва безакларга маҳлиё бўлибгина қолмай, балки қадимги аждодлар маҳоратига тан беришган. Изланишлар давом этиб, икки метрлик чуқурликда лой қатлами борлиги аниқланди. Мутахассисларнинг фикрича, ўша даврда даҳшатли сув тошқини содир бўлган ва бу табиий офатдан омон қолган халқ Бобил шаҳрини қайтадан олдингидек кўркем қилишга ҳаракат қилган.

Олимнинг айтишича, бундан тўрт минг йил муқаддам инсон томонидан барпо этилган ушбу шаҳар юксак тараққиётга эришган ва ўша даврлар энг йирик шаҳар ҳисобланган. Археологик топилмалар натижасида Кольдевей икки афсонага, яъни Семирамида Самовий боғлари ва Бобил минорасига тааллуқли далилларни ҳам топди. Кольдевей Самовий боғлар ҳақида шундай дейди: Бобилнинг шимоли-шарқий қисмида ғаройиб ертўла бўлиб, у ерда уч

шахтали кудук сақланган. Шахталар ўз даврида бинони тўхтовсиз сув билан таъминлаган. Энг қизиғи, мазкур бино тошдан ясалган ва малика Семирамида Самовий богининг хамиша ям-яшил, гўзал манзарага эга бўлишида айнан шу қурилма сабаб бўлган. Афсуски, бу беназир мўъжизанинг бизгача фақат ертўла қисмигина етиб келган, холос. Халқ афсонасида айтилишича, малика Семирамида тахтни ўғлига топширганидан сўнг, сеvimли Самовий боғларидан ўзини ерга ташлаган ва қайтиб уни ҳеч ким кўрмаган.

Кольдевейнинг яна бир топилмаси афсонавий Бобил минораси бўлиб, у бутун Ғарб дунёсини ҳайратга солди. Бобилликлар уни «Этеменанки» деб аташган. Пойдевори квадрат шаклли, узунлиги 90 метрни ташкил этган минора тақдири ҳақида қазилма чоғида топилган, сополдан ясалган тахтачалардаги ёзувлар маълумот беради. Юнон тарихчиларининг таъкидлашича, миноранинг биринчи қавати 38 метр, иккинчиси 18 метр ва кейингиси 6 метрдан, охири қаватининг баландлиги эса 15 метрдан иборат бўлган. У ерда бобилликлар худоси Мардукка Эсагилга атаб ибодатхона қурилган. Ибодатхона мовий рангли ғиштдан кўтарилган ва олтин билан безак берилган. Узоқдан қуёш нурлари остида жилоланиб турарди. Бугунги кунга келиб миноранинг фақат пойдеворигина сақланиб қолган, холос.

Миноранинг қачон қурилгани номаълум бўлса-да, бироқ подшоҳлар уни бир неча бор қайта тиклашгани маълум. Бобил подшоҳи Наполасар ўзининг беш йиллик ҳукмронлиги даврида минорани бир неча бор таъмирлатган, лекин уни охиригача битказиш подшоҳнинг ўғли Навуходоносорга насиб этган. Геродотнинг ёзишича, миноранинг энг юкори хонасида олтин стол ва заррин шолча, иккинчи хонасида эса ўз маъбудасига бағишлаб 24 тонна келадиган хайкал ўрнатилган экан.

Изланишлари чоғи Колдеевей плита ётқизилган ажойиб йўлга ҳам дуч келган. Мутахассисларнинг тасдиқлашича, у чиройли, пухта қурилган ва бугунги замонавий йўлларнинг ҳеч қайсиси унга тенг келолмас экан. Қадимги қурувчилар бир метр квадратлик плиталарни худди ғишт каби териб,

ораларини кора мум билан тўлдиришган. Шунингдек, ҳар бир плитага «Мен – Навуходоносор, Бобил подшоҳи, ҳазрат Мардук шарафига бу йўлни қурдирдим» деган ёзув битилган экан.

Подшо Навуходоносордан сўнг шаҳарни босиб олган форс подшоси Кир минорани кўриб, уни келгуси авлодлар учун сақлаб қолишни буюрган. Ҳатто, миноранинг миниатюрасини қабрига қўйишларини васият қилган. Бироқ замонлар ўтиб, кейинги авлод бу мўъжизани асраб қолмаган.

ТОЖ МАҲАЛ – МУҲАББАТ ҚАСРИ

Ҳиндистон ўзининг бетакрор табиати, ҳайвонот олами-ю, тарихий обидалари билан ҳамisha сайёҳларни хайратда қолдириб келади. Худди шу мамлакатда, Агра шаҳри яқинида, Жамна дарёси бўйида бобурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида оқ мраммрдан тикланган ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган тарихий ёдгорликларнинг энг гўзали Тож Маҳал мақбараси қурилган. Унинг қурилиши ҳақида жуда кўп ёзилган ва халқ орасида турли афсоналар юради. Аслида унинг тарихи қуйидагича. XVII асрнинг бошларида Шимолий Ҳиндистонда Шох Жаҳон ҳукмронлик қиларди. Унинг сеvimли хотини Аржуманд Бону (Мумтоз Маҳал) бўлиб, малика ниҳоятда камтар, эрига вафодор ва содик эди. Ўтқир ақл-идрок соҳибаси бўлган Аржуманд Бону ўзининг тадбиркорлиги, нозик табиати, иффа-ти ва тенги йўқ ҳусни билан сарой аъёнлари ўртасида катта эътибор қозонди. Шунингдек, у саройда шох маслаҳатчиси ва муҳрдорлик вазифаларини ҳам бажарган. Ҳатто, ҳарбий юришларда эрига ҳамроҳлик қиларди.

Мумтоз Маҳал бегим 1631 йилда навбатдаги ҳарбий юришлардан бирида, Бурҳонпур шаҳрида ўн тўртинчи фарзандини туғиш пайтида 38 ёшида вафот этади. Ўлими олдидан эри Шох Жаҳондан фарзандларига меҳрибон бўлишни, бошқа уйланмасликни ва ниҳоят, унга атаб дунёда тенги йўқ бир мақбара бунёд эттиришни илтимос қилади. Шох Жаҳон сеvimли маликасининг васиятларини бажарган. Вафодор

рафикасининг номини абадийлаштириш мақсадида унга атаб ялтирок ва оқ мармардан мақбара қурдирди. Мақбарага Мумтоз Маҳалнинг бошига қўйилган тож рамзи сифатида «Тож Маҳал» деб ном беради. Мўъжизавий обида истеъдодли турк меъмори устод Муҳаммад Исохон афанди лойихаси ва бошчилигида барпо қилинган.

Тож Маҳал мақбараси қурилишига Марказий Осиё, Эрон, Туркия, Ироқ, Арабистон, Ҳиндистондан ва бошқа жойлардан қўллаб машхур меъморлар таклиф қилинади. Самарқандлик таниқли меъмор Муҳаммад Шариф эса бош меъмор Исохон афандининг ёрдамчиси эди. Бухоролик ҳайкалтароши Ота Муҳаммад эса мақбара гумбази учига жуда мураккаб бўлган найзани ўрнатишда қатнашган. Шунингдек, Ота Муҳаммад қурилган иншоотнинг мохир ҳайкалтароши ҳам эди. Мақбара қурилишига Шох Жаҳоннинг шахсан ўзи бевосита раҳбарлик қилган. Мақбара қурилиши кенг кўламда бошланиб, унда ишлатиладиган ашёлар мамлакатнинг турли бурчакларидан Агра шаҳрига олиб келинган. Бундан ташқари, Бағдоддан ақик, Бадахшондан ёқут, Нилдан гранит, Россиядан зумрад, Ҳинд океанидан марварид, Тибетдан феруза, Цейлондан садаф келтирилган ва улар қабртош ҳамда мақбара деворларига ишлатилган.

Дунёда тенги йўқ бу каби улкан ва бетакрор, нақшлар билан безалган ҳамда катта бир боғнинг ичида жойлашган мақбарани бунёд этишда 20 мингга яқин қурувчилар қатнашган. Уч томони баланд кизил девор билан ўралган, бир томони эса Жамна дарёсига бориб такалади. Бу мўъжизавий меъморий обиданинг тўрт томонида бинолар қурилган бўлиб, мақбара билан улар орасида хиёбонлар барпо этилган. Уларга манзарали дарахтлар, гуллар экилган. Шамшод дарахтлари ва турли-туман гуллар, нилуфарлар билан ўралган хиёбонлар жозибали фавворалар ҳамда тилларанг балиқчалар сузиб юрган ховузли мармар майдонга олиб чиқади. Шундай улкан ва салобатли мақбара ана шу майдонда савлат тўкиб турибди.

Мақбара устига битта катта ва тўрт томонига тўртта кичик гумбаз қурилган. Мақбаранинг тўрт томонида эса

гўё уни кўриқлаб тургандек, баланд миноралар кўкка бўй чўзган. Жимжима нақшлар ўйиб ишланган мармар эпикдан ичкарига – макбарага кирилади. Саккиз бурчакли катта зал, унинг ўртасида Мумтоз Маҳал бегимнинг сағанаси, чап томонида Шох Жаҳоннинг қабри жойлашган. Ҳар иккала сағананинг нақш безаклари бир-бирига ўхшаш. Мумтоз Маҳал бегим қабрига кўйилган сағана яхлит Цейлон қора мрамаридан ишланган. Сағана тошининг гир айланасига 64 туп нилуфар гули нақшланган. Бундан ташқари, баҳор элчиси лола тасвири ҳам мохирлик билан ўйиб ишланган. Ҳар бир лоллага 32 донадан садаф, ёқут, зумрад, фил суяги, марварид ва бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган. Бир пайтлар бу сағанани жаҳонда энг катта – 117 киротли «Кўҳи нур» деб номланган яшил олмос безаб турган. Айрим сабабларга кўра, у Англияга олиб кетилган, дейишади. Бу олмоснинг бир бўлаги ҳозирда инглиз қироличасининг тожиги безаб турибди, бир бўлаги эса Буюк Британия музейида сақланмоқда.

Макбара шундай маҳорат билан қурилганки, куёш уфққа ёнбошлаган пайтда Тож Маҳал ажиб бир кўринишда товланади. Ок мармар куёш ёғдусида пушти рангда жилоланади. Макбара тунда ҳам жуда чиройли ва гўзал жило бериб туради. Тарихчилар, меъморлар ва санъаткорлар Тож Маҳал макбарасини бобурийлар яратган барча обидаларнинг чинакам тожи дея атайдилар. Уни Истанбулдаги Аё-София жомеси, Афинадаги Парфенаси, Миср эҳромлари, Парижнинг машҳур бутҳоналари, Бирманинг олтин ибодатхоналаридан ҳам гўзалроқ дейишади. Кундузи офтоб нурида силлик мармар ялтираб, гўё макбаранинг ўзи нур сочаётгандай товланиб кўзни камаштиради. Ушбу обиданинг жаҳон мўъжизаларидан бири сифатида тан олингани ҳам бежиз эмас.

Ҳар йили бу ерга дунёнинг турли бурчакларидан юз минглаб сайёҳлар ташриф буюриб, Ҳиндистоннинг бу улуғвор ёдгорлигига таъзим бажо келтирадилар. Буюк ватандошимиз бобурийлар авлоди томонидан яратилган дунёда тенги йўқ, мислсиз санъат копонасига, уларнинг

ижодкорлигига койил қолиб, тасаннолар айтишади. Орадан неча-неча асрлар ўтса ҳамки, Тоғ Маҳал ўзининг салобати, гўзаллиги, муҳташамлиги, бетакрор нақш ва гулларининг нодирлиги билан ҳамон инсонларни хайратга солиб келмоқда. Уни кўрганлар ва гўзаллигидан лол қолганлар макбарани «Тошдаги дoston», «Мармарга битилган орзу», «Чин муҳаббат ёдгорлиги» дея таърифлашади. Кимки ушбу жойга ташриф буюрса, бу афсонавий обидани, яъни инсон ақл-заковатининг тенгсиз мўъжизасини кўрмасдан кетмайди. У ҳақиқатан ҳам муҳаббат касридир.

ИЗСИЗ ЙЎҚОЛГАН ҚИРОЛЛИКЛАР

Тарих сахнасида шундай шаҳарлар, қиролликлар бўлганки улар вақт-соаги билан изсиз йўқолган. Жанубий Америкадаги буюк тамаддунга асос солган, кўз кўриб, кулок эшитмаган иншоотларни барпо қилган қадимий хинду қабилалари – майя, ацтекларнинг ўз-ўзидан ғойиб бўлгани ҳақида кўп эшитганмиз. Бирок тарихда қабил у ёқда турсин бутун бошли қиролликларнинг изсиз йўқолгани ҳақидаги маълумотлар ҳам учрайди.

Шулардан бири Керма қироллигидир. Қадимги Мисрга тенгдош бўлган қироллик даври милоддан аввалги 2500 йилдан 1520 йилга қадар давом этган. Маркази Юқори Нубия – ҳозирги Судан ва Нил дарёсининг шарқий соҳили оралиғида жойлашган бўлиб, Қадимги Мисрнинг ўрта қироллигидаги асосий савдо-сотиқ маркази бўлган. Бу ерда императорларнинг макбараларини ҳам учратиш мумкин.

Тибет тоғидаги Гуго қироллигига тахминан X асрда Глагининг ўғли Дарма асос солган. Етти асрдан сўнг номаълум сабабларга кўра, қироллик парчаланиб кетади. Унинг ўн минг кишилик аҳолиси беному нишон йўқолган. Ушбу қадимий саятанат қолдиқлари ўзининг қорли тоғлари, муздек ва зилол қўллари, ибодатхоналари билан машҳур Нгари водийсидан топилган.

Сабаэн киролиги ахолиси милоддан аввалги 2000 йил ва милодий VIII аср оралиғида ҳозирги Яман давлати ҳудудида истикомат қилган. Қиролик даврига оид Алмага деб аталувчи ибодатхонанинг дарвозалари ва ички хоналари яхши сақланиб қолган. Бундай иншоот қурилишида асосан ёғоч ва харсанг тошлардан фойдаланилгани муҳим аҳамиятга эга. Ибодатхонанинг олд томонига Саби қиролигининг улкан ҳайкаллари ўрнатилган.

Ғаройиб шаҳарлар каторига Кхмер тамаддунининг олтин даври ҳисобланган IX–XIII асрлар, яъни Камбужия қиролиги ҳукмронлиги йилларига тўғри келадиган Ангкор Ватни қўшиш мумкин. Ушбу қиролик номи кейинчалик Камбоджа давлати номига асос бўлган. Камбужия пойтахти Ангкор ҳозирги Камбоджа ҳудудининг ғарбида жойлашган эди. Жаяварман VII даврида Камбужия сиёсий ва маданий жиҳатдан гуллаб-яшнаган. Пойтахтдаги каср харобаларидан унинг миноралари ҳиндуизм маркази ҳисобланадиган Меру тоғига ўхшатиб барпо қилинганини билиб олиш қийин эмас. Минораларнинг тепасидаги маъбудалар тошдан йўнилган.

Когуро салтанати. Хитойнинг Жилинь ва Ливонинг вилоятларида Когуро маданиятига мансуб учта – Вуну, Гусней ва тоғли Ванду шаҳарларининг харобалари сақланиб қолган. Когуро (баъзи тарихий манбаларда Когурё, деб ҳам юритилади) қиролиги вакиллари милоддан аввалги 227 йилдан милодий 668 йилгача Хитойнинг шимолий ҳудудлари ва Корея яриморалининг шимолий сарҳадларида ҳукмронлик қилишган.

Сукхотай тарихий хиёбони Таиланд шимолида жойлашган. Ушбу шаҳар Сукхотай салтанатининг бош кенти эди. Унинг гуллаб-яшнаган даври XIII–XIV асрларга тўғри келади. Шаҳар деворлари тўртбурчак шаклда бунёд этилган бўлиб, умумий майдони 70 квадрат километрни ташкил этган. Иншоотнинг ички қисмида қиролик саройи қолдиқлари ва 26 та ибодатхона топилган бўлиб уларнинг энг каттаси Ват Махатма, деб номланади. Хиёбон Таиланд маданият департаменти ҳимояси остида ва ЮНЕСКОнинг дунё ёдгорликлари рўйхатига киритилган. Бу ерга қадимий

Будда хайкали, бузилган сарой мажмуаси ҳамда ибодатхоналар харобаларини кўриш учун хар йили минглаб сайёҳлар таприф буюришади.

РАНГЛАР СЕҲРИ

Ранглар инсон рухиятига жуда катта таъсир кўрсатади. Ранг иш унумини оширишга, касалликларни даволашга, ҳатто савдо дўконларидаги касод молларни харидорларга ўтказишга ҳам кодир. Кўпгина мамлакатларда рангларнинг бу хусусиятларидан яхшигина фойдаландилар. Японияда кизик бир тажриба ўтказилган. Хонадонларнинг хар бири муайян рангга бўялган иморатга бир-биричи танимайдиган бир гуруҳ кишилар таклиф этилган. Олинган натижа эса ғаройиб. Қизил рангли хонага киритилган мутлақо нотаниш кишилар бир пасда ўзаро анок-чапоқ бўлиб кетишган, ҳазил-мутойиба ҳам килиб ўтиришган. Ҳаворанг хонага ўтишганда негадир ҳаммасининг дами ичига тушиб, жимиб қолишган. Шу зайл рангларнинг рухиятга, кайфиятга таъсири яна бир қарра тажриба килиб кўрилди.

Қадимда баъзи халқларда, ҳатто, яра-чақаларни ҳам ранглар воситасида даволашган экан. Ранг ёрдамида даволаш тажрибаси табобатда ҳозирги кунда ҳам учрайди. Жигарни оч-қизил ранг, бош ва товонни мовий ранг, нафас йўлларичи ложувард ранг билан тузатиш мумкинлиги хақида маълумотлар бор.

Ранг одамнинг ҳолати, рухиятини кескин ўзгартириб юбориши мумкин. Масалан, қизил ранг юракни каттиқроқ тепишга ундаб, қон босимини оширади. Мовий, яшил ранглар эса аксинча, асабларни тинчлантираркан. Сарикранг мия фаолиятини жонлантиради, киши эс-ҳушини бир нуктага жамлаштиради. Тўқ қулрангга бўялган хоналарда ишлайдиган кишилар бошининг кўп оғриши, ҳафсаласизлик, қизил рангли автомобиллар эса аварияга кўп учраши кузатилган. Бу ҳол рангларнинг ўзига хос сеҳрли жиҳатлари билан изоҳланади.

Ранг хонадон муҳитига ҳам ўзгартириш киритиши мумкин. Бир хил ранглар, айтايлик, ошхонага ёки ётоқхонага мос келса, бошқа хиллари меҳмонхонага ёки болалар хоналарига тўғри келади. Майин яшил ва мовий рангларнинг дам олиш учун қулай, осойишта шароитни вужудга келтириши, хонани кенг ва баҳаво қилиб кўрсатиши диққатга лойиқ. Бу ранглар бўш соатларда ҳордик чиқариш учун энг мақбул ҳисобланади. Қизғиш ва сарик ранглар иш қобилияти ва унумини ошираркан. Бироқ ранг одамнинг табиатига мувофик келиши керак. Тортинчок, одамови кишилар тинч рангларда бўялган хоналарда ўзларини яхши ҳис қилишлари аниқланган. Серғайрат, жўшқин одамлар тоза, ёрқин рангларни хуш кўрадилар. Кулранг ёки ҳаворанг сингари бўёқлар – оғир вазмин, иззатталаб кишиларни жалб этади. Бўшанг, юмшоқ табиатли инсонлар пушти ва шу каби нафис рангларни яхши қабул қиладилар. Тажовузқор, бекарор шахслар эса қора рангни афзал кўрадилар.

Оила аъзолари тўпланадиган хоналарга ўтқир ва кескин ранглар тўғри келмайди. Чунки улар одамни чарчатади. Умумий хоналарнинг ранглари кўнгилни яйратиши, лекин машғулотлардан чалғитмаслиги керак. Майин яшил ранг шу талабга жавоб беради. Бундай хонада дарпарда, гилам ва диванга ўхшаш бошқа жиҳозлар қизил бўлиши мумкин.

Ётоқхона ранги уй соҳибларининг таъби ва феълига боғлиқдир. У оромбахш бўлиши, шу билан бирга одамни бўшаштирмаслиги ҳам керак. Акс ҳолда эрталаб ўриндан туриш қийин бўлади. Бу ранг – пуштидир. Бошқа майда-чуйда жиҳозларнинг ранги хона эгалари табиатига мувофиқлаштирилиши мумкин. Сипо кишилар жиҳозларнинг оқларини, ҳаракатчанлар яшилларини, қизиққонлар эса тўқ қизилларини танласалар мақсадга мувофик бўлади.

Ошхонада саранжом-сарипшталик руҳи ҳукм суриши керак. Шу сабабдан бу хонага ҳаммабоп оқ ранг муносиб. Бу ранг ошхона саҳнини кенгайтириб кўрсатиб кўзни алдайди, хонани савлатли қилиб кўрсатади.

Ақлий меҳнат учун ажратилган хона биринчи навбатда фикрни жамлашга хизмат қилиши лозим. Хона ранглари кишига илҳом келтириши, вақти-вақти билан мияга дам бериш вазифасини ҳам уддалаши зарур. Табиийки, хона эгасининг кайфиятига ҳам ижобий таъсир этиши лозим. Бундай мақсадларга мовий ёки сарғиш ранглар мувофик келади. Болалар хонаси учун тавсия этиладиган энг аъло ранг – сариқдир. Негаки, машғулотлар учун ҳам, эрмаклар учун ҳам бу ранг бирдай қулай ҳисобланади.

Рангларнинг ижобий хусусиятлари ҳақида яна кўп фикр юритиш, баҳс қилиш мумкин. Бирок унинг туб моҳиятига етиш кийин. Нима бўлганда ҳам рангларда инсонларни ўзига жалб эта оладиган бир хусусият борлиги ҳақида қадим-қадимдан фикрлар мавжуд. Бунга қўшилмаслик ёки бирон бир бошқача фикр билдириш кийин. Чунки кимгадир ёккан ранг бошқа бировга ёкмаслиги мумкин. Ёки аксинча, кимдир ёқтирган ранглар сизга ёкмайди. Азал-азалдан рангларда қандайдир сеҳр борлиги тўғрисида тарихий манбаларда жуда қўллаб маълумотлар учрайди. Мутахассислар ҳам бунинг бекорга эмаслигини таъкидлайдилар. Аммо бу борада изланишлар бир лаҳзага бўлса ҳам тўхтагани йўқ.

РАНГ ДАВОЛАЙДИ

Табиатдаги нимаки яратилган бўлса, агар унинг даволигини билсангиз у инсонга шифодир. Ҳар хил ранг киши руҳиятига турли даражада таъсир этишини олимлар аллақачон аниқлаб бўлишган. Америкалик олимлар беморлар истеъмол қиладиган ҳапдорининг ранги уларнинг тезроқ тuzалишларида амалий ёрдам беришини аниқлашган. Асабий ҳаяжонланиш касали билан оғриган беморга сариқ ёки лимон рангли ҳапдори берилса, тезроқ соғаяр экан.

Қулранг ёки олча ранг ҳапдори уйқусизлик давоси. Оғриқни босишга оддий оқ рангли дори истеъмол қилган маъқул. Айрим ҳолларда дори ўрнида бўялган нейтрал думалок нарса қўллаш ҳам мумкин экан.

ТАНТАНАЛАР САБАБЧИСИ

Инсон қалбини нозик гулга бежиз киёс этишмайди. Чунки гуллар азал-азалдан севиб ардоқланиб келинган. Хўш, сиз ўзингиз ёктирган гуллар тарихини биласизми? Куйида уларнинг айрим турлари ҳақида кизикарли маълумотлар келтирамиз.

Қадимги Греция ва Римда атиргул севги рамзи ва танта-налар маликаси ҳисобланган. Унинг гулбарги дилдаги орзулар ушалили маъносини аниқлатган бўлса, ранги шарм-хаё, ифбатни билдирган. Қадимги юнон келинлари бошларига атиргулдан гулчамбар такканлар.

Уни поклик рамзи сифатида Биби Марям гули деб эъ-зозлашади. Афсоналарда айтилишича, фаришталар Биби Марямга ок, сарик, кизил атиргуллардан учта гулдаста ҳадя этишган экан.

Лолагуллар оиласига мансуб нилуфаргул азал-азалдан тўғрисиўзлик ва ҳалоллик рамзи сифатида кадрланган. Қадимги римликлар бу гул ўсган жойга ёмонлик йўл-ламаслигига ишонадилар. Шундан бўлса керак, пул бирлик-ларига унинг тасвири туширилган. Фарангларда энг азиз инсонларга нилуфар тақдим этиш одатий ҳолат. Қолаверса, уларнинг одатларига кўра, йигитлар севган кизларига ҳар куни ок нилуфаргул бериши шарт бўлган.

Нақл қилишларича, Биби Марям кизалоқлик пайти-да кечалари осмонга қараб барча юлдузлар гулга айланиб колса-ю, бариси меники бўлса, дея ният қилган экан. Шундан сўнг тонг отиб, куёш чикибди-ю, чор атроф юлдузлар мисол ок гулларга бурканибди. Бу мўъжиза барчани хайратга солган. Биби Марям эса ўша кундан бошлаб дас-торгулни ардоқлай бошлабди.

Қадимда германияликлар дасторгулни севги худоси си-фатида қабул қилишган. У севги гули ёки куёш келини деб ҳам аталган. Ўрта асрга келиб бу гул йигит ва кизнинг дил ихорини билдира бошлади.

Табийки, оловранг чиннигулга кўзингиз тушиши би-ланок, кўнглингиз равшан тортади. Шунинг учун бўлса

керак, бу гул француз инкилоби даврида подшо тарафдорларининг рамзий белгиси ҳисобланган. Чиннигулни ҳар хил бало-казолардан асраб, ғалаба келтиришига ишонган аҳоли жангчиларга ундан гулдасталар ясаб, ирим сифатида ҳадя қилишган. Наполеон ўзининг тарихий оламшумул ғалабалари сирини айнан шу гулдан деб ҳисоблаб, жанговар нишонларга унинг рангини танлаган экан.

Германияда марваридгул куёш ва баҳор худоси Остариянинг гули ҳисобланган экан. Ривоятларга кўра, у тўлин Ой ёруғида ўз жамолини кўз-кўз қилиб, кимларгадир хурсандчилик ато этармиш.

Хризантемани қадимги японлар куёш гули деб аташган. Шу боис Япония миллий байроғи, пули ва энг олий нишонларида айнан ушбу гул тасвирланган. Ҳаттоки, уй шифтлари ҳам шу гул рангида безатилган. Соғлом ва узок яшаш учун хризантемани баданларига суртиб юриш одатий тусга айланган экан.

Бу гулни хитойликлар «килоҳий гул» деб таърифлашади. Шунинг учун Хитой таквимиининг 9 оғи ҳам унинг номи билан аталади. Ривоятларга кўра, хризантемадан тайёрланган ичимлик умрни узайтираркан. Нима бўлганда ҳам инсонларнинг гулларни севиши бежизга эмас. Неча-неча асрлардан бери инсонлар уни севиб ардоқлаб келишади. Инсоннинг энг қувончли, унутилмас кунларида, катта-катта тантаналарда ҳам гуллар совға қилинади. Ҳаттоки, йигитлар ўз севгилиларига биринчи навбатда гул совға қилишида ҳам катта рамзий маъно мужассам. Гуллар одамларнинг умрига мазмун, қувончига-қувонч қўшадиган рамзий бир маъно касб этади. Шунинг учун ҳам биз уни севамиз ва хамиша бир-биримизга гуллар тақдим этаверамиз.

ГУЛДАН ОЛИНГАН ЭФИР МОЙИ

Атиргулдан олинадиган мой таркибида фнилатил спирти, гераниол, нерол, цитронеол, эвгенол ва бошқа мураккаб эфирлар бор. Бундай мой қимматбаҳо ва ноёб ҳисобланади. Чунки бир килограмм атиргул мойи олиш учун уч милли-

ондан ортик гул япроғи бўлиши керак. Қадимдан Шарк халқлари тиббиётида атиргулдан фойдаланиб келинган. Унинг гулбаргидан мураббо ва гулканд тайёрланган. Гулканддан сурункали ва ўткир йўтал, дармонсизлик, камқонлик, офтоб уришида ва дизентерия каби касалликларни даволашда фойдаланилган. Атиргул мойи хозир асосан парфюмерияда қўлланилади.

Тиббиёт олимларининг маълумотларига қараганда, ок рангдаги атиргулнинг гулбарглари таркибидаги қатрон (смола) ҳамда шиллик моддалар ични юмшатувчи ва гижжа хайдовчи хусусиятларга эга бўлса, кизили гулбаргларида катехин, кверцетин, цианин каби моддалар мавжуд. Бу моддалар дизентерия, меъда ва ичак йўллари яллиғланганида даво ҳисобланади. Қизил атиргул мойидан томоқ оғриғи ва милқларни даволашда фойдаланилади. Уни уй шароитида ҳам тайёрлаш мумкин. Қизил атиргул гулбаргларидан эзилган 5–10 г суюқлик икки стакан қайноқ сувга аралаштирилади. Бу дамлама ёши катталар учун бир кунлик, болалар учун икки кунлик меъёрдир.

Атиргул беор ўсимлик ҳисобланиб, 20–26 даража совуққа ҳам бардош беради. Уни наъматакка пайванд қилиш ҳамда қаламчасини экиш йўли билан кўпайтирилади.

ГУЛДАСТА ЯСАШ – САНЪАТ

Гуллар қадим-қадимдан инсон ҳаётига файз бағишлаб келган. Турли маросимлар, тантаналарда нозик туйғулар, эзгу тилақлар ифодаси сифатида гулдаста ҳадя қилиш одати энг гўзал анъаналардан биридир. Умр йўлдошига у севган гуллар ёки атиргул ҳадя қилинади. Ёш келинга бокиралик ва ёшлик рамзи сифатида беғубор оппоқ гуллар энг яхши совғади. Жуссаси нозик келинчақларга катта, беўхшов гулдасталар топшириш одобдан эмас. Бундай ҳолларда ихчам, бежирим гулдаста ёки гулсават ярашади.

Гулдасталар ҳар хил бўлиши мумкин: немисча деб аталадиган – бир томонлама, ёки узун-қалта гуллардан даста-

ланган – англизча ёки яшил шохчалар, жимжима барглардан атлас тасмалар билан боғланган замонавий тури.

Гулдасталарни хонага ўрнатиш услублари ҳам ҳар хил, лекин ҳаммаси XII–XIII асрларда машхур япон мактаби – икебана таъсирида шаклланган. Икебана – нозик гул дас-талаш санъатидир. Унинг бош ғояси – ҳар гул, ҳар япрок, ҳар бута жо этган чирой, моҳият тўла намоён бўлсин, гул орқали гулдаста ижодкорининг табиатга муносабати акс эт-син. Икебана манзараси уни ясаган кишининг ўша дамдаги кайфияти, ҳолатини билдириб туриши ҳам сир эмас. Ике-бана учун кўп ёки қиммат гул керак эмас. Баъзан бир дона гул ҳам етади. Унинг ёнига шаклдор бир-иккита буток ёки яшил чирмовик тиркалса бас – моҳир қўллар сеҳри билан тугал асар бунёд этилиши мумкин. Икебананинг имконият-лари бениҳоя катта ва кенг. Унинг негизида теран фалсафа ётади. Шаклидаги уч ўзак чизик – Само, Инсон ва Замин рамзидир.

Тик ўрнатиладиган энг баланд буток – Само рамзидир. У биринчи даражали аҳамиятга эга бўлиб «шин» деб аталади ва шу мақсадда энг бақувват ҳамда соғлом гул танланади.

Иккинчи даражали «сое» деган буток – Инсон рамзи-дир. У биринчисидан 1/3 га калта бўлиши ва худди биринчи бутокдан қиясига ўсиб чиккандай қилиб жойлаштирилиши керак. У олд ёки ён тарафга эгилиб туради.

«Хикае» деб аталадиган учинчи буток Замин рамзи ҳисобланиб, аввалги икки бутокнинг пойида, карама-карши йўналишда, ётик ҳолда жойлаштирилади.

Гулдаста ясашдан аввал ўсимлик ва гуллар маҳсуе тай-ёрланиши, уларга мос идиш танланиши керак. Бутоклар синдирмасликка ҳаракат қилиниб, эҳтиётлик билан икки қўллаб кайрилади ва зарур шаклларга солинади. Гуллар ҳам ортикча япроклардан, кераксиз тиканлардан тозалана-ди. Сўнгра уларга тароват бериш ва кўпроқ сақланиши учун яна баъзи ишлар қилиниши керак. Уларнинг энг осони – гул ёки бутани сув остида қирқин – «мизукири» деб аталади. Химик моддалардан ҳам кенг фойдаланилади. Гул ва бута-ларнинг мувозанатини сақлаш учун ҳар хил мосламалар,

тўғноғичлар, кум ва ҳоказолар ишлатилади. Идиш сифатида ликоб ҳам, пиёла ҳам, коса ҳам, сават ҳам, хуллас қўл остида нимаики топилган барча буюм ярайди. Асосийси – идиш ва гуллар узвий бир мазмунга хизмат қилиши керак.

ГУЛ – МУҲАББАТ ТИМСОЛИ

Гул – муҳаббат тимсоли. У нафақат шеърятда, балки инсон тафаккурида ҳам аллақачон тимсолга айланиб улгурган. Энтикиб-энтикиб гулни узатаётган йигит севгилисига гул тилида севгисини изҳор этаётган бўлади. Қизариб-бўзариб гулни олаётган киз эса оддийгина гулни эмас, бутун бир бошли муҳаббатни қўлида ушлаб турибди. Ўша энтикиш ва кизариш атрофида айланаётган гул, албатта, кип-кизил бўлади. Яъни кизил гул муҳаббат тимсоли ва дил изҳори тилидир. Хуллас, гул ва унинг ранги инсон туйғусини ифода этиш тилига айланган. Мексикада шундай бир гул ўсадики, у билан ҳамма туйғу ва ҳолатларни бемалол ифода этса бўлади: у тонгда – оқ, тушга яқин – оч кизил, тушда – тўқ кизил, шомда – яшил, кейинроқ – тўқ яшил, тонгда яқин эса – яна оқ рангда кўзга ташланади. Бундан ҳам кизиғи, фақат оқ рангдалиги пайтида ўзидан хушбўй ифдор таратади.

ШИФОКОР ГУЛЛАР

Уйдаги тирик гуллар кўзни кувонтириб қолмай, шифо ҳам берар экан. Яшил рангдаги ўсимликлар кўз ва асабларни тинчлантирувчи восита ҳисобланади. Улар ажратиб чиқарадиган фитотонцидлар эса ҳавони тозалайди. Олимларнинг аниқлашича, хонада гуллар қанча кўп бўлса, ҳаводаги зарарли микроблар икки баравар кам бўларкан. Агар ишхонангизда атиргул мойидан бир томчисини ҳавога сепаиб юборсангиз, бир неча дақиқа ичида чарчоғингиз тарқаб, ўзингизни енгил ҳис қиласиз.

Геран гули ҳавони шу қадар яхши тозалайдики, ундаги чанг-ғубор кўз очиб юмгунча, йўқ бўлади. Бундан ташқари, геранни ётоқхонага қўйсангиз, кўзлар равшанлашиб, асаб-

ларингиз дам олади. Алоэнинг эса хислатлари сизга маълум. Уни шифокор-ўсимлик деб аташлари бежиз эмас. Барглари яра-чақага шифо. Аммо ундан сиқиб олинадиган суюқлик ошқозон ва буйрак хасталиги, қон босими кўтарилиб турадиган ҳомилдор аёлларга тавсия этилмайди. Мухтасар қилиб айтганда, гулларнинг шифобахшлиги ҳақида жуда кўп мисоллар келтириш мумкин.

ГУЛЛАР ШОҲИ АТИРГУЛ

Россия императори Николай Павлович ҳукмронлиги даврида бир генералга унинг онасини Царское селодаги боғда сайр қилдиришда ҳамроҳ бўлиш топширилади. У подшо онасини кузатиб борар экан, йўл ёқасида бўм-бўш жойни кўриклаётган соқчига кўзи тушади. Генерал ҳар қанча суриштирмасин, бўш жойга соқчи нега қўйилганини ҳеч қим тушунтириб беролмайди. Фақатгина қондаси шунақа дейишарди, ҳолос. Шунда генерал Санкт-Петербургдаги мутасадди таъкилотлардан маълумот сўрайди. Маълум бўлишича, ўша жойда 50 йилдан бери соқчи алмашинар, бунга тегишли фармонда «шарқий павильондан 500 кадам наридаги пост кўриклансин» дейилган жумла бор экан.

Генерал кейинчалик ҳам ушбу ҳайратланарли ҳол сабабини аниқлашдан тўхтамаган ва ниҳоят, унинг туб моҳиятига етган. Маълум бўлишича, Екатерина II ўз ҳукмронлиги даврида боғ бўйлаб сайр қилаётганда, йўл бўйида эндигина очилган гўзал атиргулга кўзи тушибди ва уни эрта тонгда набираларидан бирига тақдим этишни ният қилибди. Битта-яримта узиб кетмаслиги учун атиргулни кўриклаш учун соқчи қўйдирибди. Аммо эртаси қуни атиргул унинг ёдидан бутунлай кўтарилиб кетибди, пост эса ўз жойида қолаверган. Йиллар ўтибди, Екатерина II ҳам ҳаётдан кўз юмди. Атиргул аллақачон ҳазонга айланган, бироқ ўша ердаги соқчилар эса алмашишда давом этаверган. Аммо атиргул Россиянинг совуқ ўлкаларига келгунга қадар қатор ғаройиб саргузаштларни бошидан кечирган...

* * *

Қадимда Ҳиндистонда кимки шохга атиргул келтирса, ундан истаган тилагини сўрашга рухсат берилган. Шунингдек, хиндлар дунёдаги энг гўзал аёл Лакшми 108 та йирик ва 1008 майда япрокли атиргул ғунчасидан пайдо бўлган, деб ҳисоблашади.

* * *

Эронда шоирлар атиргул шаънига жилд-жилд шеърий сағрлар битишган. Айтишларича, гуллар шохига ошиқ бўлиб қолган булбул атиргулни бағрига босган экан. Шунда гул танасидаги тикан булбул бағрига кириб, қалбидан чиққан қон атиргулга сачраган. Шунинг учун бу гулнинг тапши япроқлари тўқ қизил рангга эга, деган нақл ҳам бор.

* * *

Миср маликаси Клеопатра хиёнатидан гумонсираган Марк Антонийга ўз муҳаббатини куйидагича изҳор қилган: атиргул гулдастасига заҳар сепиб, зиёфат чоғи Антонийнинг қўлидаги қадахга заҳарли атиргул япроқларидан солибди. Саркарда қадахни энди оғзига яқинлаштирганда Клеопатра унинг қўлидан тутиб, тезда ўлимга буюрилган биронта жиноятчини келтиришларига фармон берган. Жиноятчи келтирилган, малика унга ҳалиги қадахни тутган... жиноятчи шу ернинг ўзидаёқ жон берган. «Кўрдингми, агар сенсиз яшай олганимда эди, сендан осонгина қутулиб қўя қолган бўлардим», деган экан шунда малика унга.

* * *

Афсоналар юрти Юнонистонда шоирларнинг айтишича, атиргул муҳаббат маъбудаси Афродита баданини қоплаган оппоқ қўликдан пайдо бўлган. Афродита денгиздан чиқиб келганда унинг баданидаги гўзал гулларни кўрган маъбудлар хайратда қолибди, унга мангулик суюқлигидан сепишган экан. Шу боис атиргул хушбўй ҳидга ҳам эга бўлган эмиш. Лекин гул инсонларга мангу яшаш хислатини ато эта олмаган, бунга кимнингдир ҳасадгўйлиги ҳалал берган экан.

* * *

Италияга атиргул Юнонистондан келтирилган. Тантанили маросимларда унинг япрокларини юкоридан сочиш урфга айланган. Император Гелиогабаланинг базмларидан бирида гул япроклари шу қадар кўп сочилганки, баъзи меҳмонлар хушбўй хиддан бўғилиб қолишган. Ўша даврларда Рим кўчалари атиргул исига шу қадар тўлиб кетганки, бунга кўникмаган киши унинг исидан эс-хушини йўқотган. Чунки ҳар бир муюлишда, чорраҳаларда атиргул савдоси авжига чиққанди. Ҳатто, «атиргуллардан гулчамбар тўкувчи» касби ҳам бўлган экан. Римда атиргул биржалари ишлаган ва уларда маклерлар гул олди-сотдиси билан шуғулланишган.

* * *

Францияда ҳам атиргул юкори эъзозланган ва уни кўпайтиришга ҳар қандай одамга ҳам рухсат берилавермаган. Бундай нуфузга эга бўлган киши байрам кунлари шаҳар кенгашига атиргуллар келтириш мажбуриятини оларди. XIV асрда Францияда ғалати одат урфга айланганди. Қироллик кенгани олти нафар рухоний ва олти нафар оддий одамдан иборат бўлади. Улардан қайси бирининг иши судга тушгудек бўлса, кенгашидагиларга атиргул таркатиши шарт эди. Бунинг учун саройда, ҳатто, атиргул етказиб берадиган хизматкор ҳам тайинланган. Лекин XVI асрга келиб кенгаш аъзолари ўртасида турли хусуматлар келиб чиқиши бу одатга чек қўйган.

* * *

XIV асргача Англияда атиргулни билишмаган. У пайдо бўлгач, тезда одамларнинг сеvimли гулига айланди. У бири-бирига хусуматда бўлган Йорк ва Ланкастер хонадонларини ҳам ўз хусни билан лол қолдирган эди. Йорклар гербида оқ агиргул, Ланкастерларникида эса қизил атиргул шакли акс этган. Шунга кўра Англия тахти учун Эдуард Йорк ҳамда Генрих VI Ланкастерлар олиб борган уруш қизил ва оқ атиргуллар жанги, дея аталади.

* * *

Бир пайтлар Германияда атиргул рицарлар ўртасида як-кама-якка курашга чакириш рамзи эди. Шунингдек, у аёллар томонидан рицарларга бериладиган тухфа ҳам саналган. Бу муҳаббат таклифи қабул қилинди, деган маънони англатарди. Хонимлар юзни ёшартириш учун атиргул япроқларини ёноқларига қўйишган. Атиргул ёғи ва арилардан тайёрланган дамламасидан сочни ўстиришда фойдаланишган. Атиргул барги ва япроғидан йиғилган шудринг билан кўз шамоллаши даволанган.

* * *

Россияда Пётр I нинг боёнларидан бири Гаврил Головкин яхшигина миришкор бўлиб, Москва яқинидаги ҳовлисида ажойиб атиргул боғини барпо эттирган. Ундаги гулларни парваришлаш учун Англиядан боғбон олиб келинганди. Лекин боғдаги ишлар биргина инглизга оғирлик қилгани сабабли унга бир қанча боғбонлар ёрдамчи қилиб бириктириб қўйилган. Улардан бири атиргул кўпайтиришда шундай ўз маҳоратини кўрсатадики, хатто инглиз боғбонини ҳам хайратда қолдирди. Бундан таъсирланган граф ўша деҳқонни оиласи билан озод этиб юборган ва унга Розанов (роза – атиргул сўзидан) фамилиясини берган. Шундай қилиб, гуллар шоҳи атиргулнинг дунё кезиши ажойиб ва ғаройиб воқеа-ҳодисалар, афсоналарга сабаб бўлган.

Атиргул мамлакатимизда ҳам эъзозланади, тўй-тантаналарнинг бу гулсиз ўтиши кийин. Маълумотларга қараганда, республикаимизда атиргулнинг 19 хил тури мавжуд экан.

ТУШГА НОПИСАНД БЎЛМАНГ

Туш – инсоннинг иккинчи умридир. Тушда бизга реал таассуротларимиз, орзу ҳаёлларимиз, эртакнамо ва саргузаптларга бой болалик онларимиз ҳамроҳ бўлади. Уларда келажак ҳаётнинг қандай кечишини фараз қиламиз. Барча даврларда туш таъбирлари мутахассислар томонидан

йиғилган маълумотларда буюк халқ донишмандлигининг ажойиб кўринишларидан бири дейиш мумкин.

Қадимги юнонларнинг буюк шоири Ҳомернинг «Илиада» ва «Одиссея» дostonларида тангрилар одамларга ўз амрларини етказмоқ ёхуд уларни хавф-хатардан огоҳ этмок учун тушида инсон киёфасида намоён бўладилар. Маъбу-да Афина уйкудаги Навсиканинг тушига унинг дугонаси киёфасида кириб, унга тонг палласида кирғокка борипни буюради. Ҳалокатга учраган Одиссейнинг кемаси шу тарика куткариб қолинган.

Манбаларда таъкидланишича, туш ҳақидаги машхур китоблардан бирини милоднинг II асрида Артемидор яратган. Шу мавзуда қалам тебратган кейинги муаллифларнинг аксарияти унинг китобидан андоза олган, дея келтирилади. Артемидор асосий эътиборни туш рамзларини белгилашга қаратган. Унингча, тушда оёқ кўринса – қулни, бош – отани англатади. Сувдаги дельфин – эзгулик, курукликдагиси эса ёмонлик аломати ҳисобланган.

Даврлар ўтиши билан туш рамзларининг изохи ҳам ўзгариб бориб, муайян тарихий давр турмушини белгиловчи омилларга асослана бошлаган. Тушнинг икки тури мавжуд: рамзий ва қароматли. Қароматли тушлар рамзийларига нисбатан кам кўрилса-да, барибир инсонларни хайратга солади. Уйқу терапияси мутахассислари бундай тушларнинг илмий изохи устида ҳамон бош қотиришмоқда. Шундай ходисалар мавжудки, одамлар ўнгда еча олмаган мураккаб хандасавий масалалар, топишмоқларнинг ечимини тушда топишган. Инсоният қапф қилган буюк ихтироларнинг бир қалчаси тушда яратилганлигини тасдиқловчи мисоллар тарихий манбаларда кўплаб учрайди.

Франциялик машхур файласуф, математик, физик ва физиолог Рене Декартнинг эътироф қилишича, шахсий дунёқараши батамом тушида шаклланган экан. Айтишлари-ча, 1619 йилнинг 10 ноябрида Рене қароматли туш кўрган ва унда келажакдаги илмий ишларнинг асосий йўналишлари намоён бўлган эмиш. «Ҳақиқат Руҳи тушимда менга барча фанларнинг ўзаро алоқадорлиги ва боғлиқлиги муам-

мосини англанди», деган эди Декарт. Файласуфнинг мана шу тушидан сўнг яратган асарлари кейинги даврдаги фан тараккиётига катта таъсир кўрсатгани маълум.

Дмитрий Менделеев кимёвий унсурлар жадвалини дастлаб тушида кўрган. Олим кимёвий жадвал тузиш борасида анча вақт бош котирарди. Бироқ уни қандай тузишни билмай кийналаётганди. Ажойиб кунларнинг бирида уни тушида кўрган. Уйқудан уйғонгач, дарров тушида кўрган жадвални тузишга киришади ва дунё аҳли ҳозирда биз фойдаланаётган мукаммал кимёвий унсурлар жадвалига эга бўлади. Бу ниҳоятда улкан, оламшумул воқеа эди.

Машхур рус самолётсози, конструктор Олег Антоновнинг номи кўпчиликка таниш. Кўп юк кўтаришга мўлжалланган «Антей» самолётининг куйрук канотини қандай ихтиро қилгани хусусида ўзи шундай деган: «Куйрук канотининг қандай бўлиши ҳақида кўп ўйладим, талай ҳисоб-китоблар қилдим, канот шакллари чиздим... Аммо бирорта шакл мос келмасди. Бир куни тушимда самолёт куйруғининг ажойиб шаклидаги каноти кўз ўнгимда намоён бўлди. Мен ҳатто, сапчиб уйғониб кетдим. Тунги чирокни ёқиб, бир варақ қоғозга канот чизмасини туширдим ва яна котиб ухладим. Эрталаб чизмани кўлимга олиб, шундай оддий ечим ўнгимда ҳаёлимга келмаганидан жуда таажжубландим...»

Франция императори Наполеон Бонапартнинг ҳам Ватерлоо яқинидаги сўнгги жанг олдида қароматли туш кўргани маълум. Императорга тушида жангларида эришган барча ғалабалари кўринган. Бу ғалабалар қўлларида шон-шухрат рамзларини кўтариб келаётган гўзал аёллар киёфасида намоён бўлибди. Сўнгги аёлнинг оёқлари кишанланган ва қонга беланган ҳолатда эмиш. Бу мағлубият аломати эди. Император тушида ўз кўшинларидан душман томонга югуриб ўтган қора мушукни ҳам кўрибди. Туш ўнгидан келиб, эртаси куни Наполеон аскарлари иттифокчилар кўшинлари томонидан тор-мор қилинган.

Ривоят қилишларича, оғир касал бўлиб ётган Амир Темирнинг кўзғалишга ҳам мадори етмас, фақат Сароймулк-

хонимгина унинг аҳволидан кечаю кундуз хабар олиб турарди. Тунлардан бирида толиккан хонимни уйку элтиб, пинакка кетади-ю, шу захоти сесканиб уйғонади. Табиийки, уйғонгани ҳамона хукмдор ётган тўшакка кўз ташлайди. Аммо не кўз билан кўрсинки, тўшакда ҳеч ким йўқ эди. У сапчиб ўрнидан туриб ташқаридаги эшик посбонидан хукмдорни сўрайди. Посбон таъзим ила коронғилик томонга ишора қилади. Хоним ўша томон бораркан, кичикрок тепалик устида турган қора бир гавдани кўради. Бу жаҳонгир Темур эди. Елкасида чопон, чуқур хаёлга чўмганча коронғиликка тикилиб турарди.

Хоним: «Бу қандай гап, улуғ амир? Қаҳратон киш, изғиринли тунда касал холингиз билан бу ерда туришингизда не ҳикмат бор?» деб уни ичкарига бошлади. Темур ўрнига ётгач, хоним яна бу ғайритабиий ҳаракатнинг сирини сўрайди. Соҳибкирон хўрсиниб, оҳ тортгач, шу кеча кўрган тушини сўзлайди: «Ҳар икки чеккаси баланд қамишлар ўсган катта йўлдан отимни елдириб кетаётган эдим, тўсатдан йўл четидаги қамишлар шитирлаб қолди, мен ўша томонга қарадим. Қарадиму, ҳайратдан жиловни тортиб тўхтадим. Қамишвордан падари бузрукворимиз шитоб ила чиқиб келар эдилар. Мен ҳайрат ичида отдан тушиб, отамнинг истикболига юра бошладим. Аммо падари бузруквор менга илтифот қилмай, олдимдан ўтиб бориб, отимнинг эгар-жабдуғини ечиб олди ва яна тўқайда ғойиб бўлди. Мен катта йўл устида гарангсиб, салт от ёнида турганим холда уйғониб кетдим. Бу хосиятсиз туш даҳшатидан ташқарига чиққанимни ҳам сезмай қолибман... Паймонам тўлғонга ўхшайдур...»

Дарҳақиқат, эртаси 1406 йил (17 шаъбон 807 йил) 18 февраль, чоршанба куни шом билан хуфтон намози ўртасида жаҳонни ларзага келтирган машҳур саркарда ва буюк хукмдор Амир Темур ҳаётдан кўз юмган.

Маъсуд бин Усмон ал-Кўхистонийнинг ҳикоя қилишича, Абдуллатиф Мирзо шаҳар четида жойлашган «Боғи майдон» (тарихчи Мирхонднинг ёзишича «Боғи чинор»)да айш-ишратга машғул бўлиб, кайфи ошиб ухлаб қолган. Тушида номаълум бир киши кўлидаги усти харир рўмол билан

ёпилган лаганни унинг олдига қўяди. Абдуллатиф охиста кўл чўзиб, лаган устидаги рўмолни кўтарганда, ўзининг кесилган бошини кўриб, даҳшатдан кичкириб уйғониб кетади. У кўрқинчли туш таъбирини Низомий Ганжавийнинг «Хамса»сидан топмоқ истагида жавондан мазкур китобни олиб, тўғри келган варағини очиб ўқийди. Унда қуйидаги форсий байт ёзилган экан:

Падаркуш подишо хиро нашояд,
Ва гар шояд ба шаш мохи нашояд.

Мазмуни: «отасини ўлдирган подшоликка нолойиқдур, агар лойиқ бўлганда ҳам (подшоҳлиги) олти ойдан ошмай-дур».

Шаҳзода кўрган тушидан, боз устига, унинг таъбиридан кўркиб, бу бехосият боғдан чикиб, шаҳар томон кетаётганида Бобо Ҳусайн баходир камондан отган ўқдан қулаб тушади ва шу заҳотиёқ жон беради. Бу мудҳиш фожиа хижрий 854 йил рабби ул-аввал ойининг 26-сида, мелодий 1450 йил 9 май куни содир бўлганди.

Буюк италян шоири Дантенинг «Илохий комедия» асарига тааллуқли бир ғаройиб ҳодиса мавжуд. Муаллиф вафотидан сўнг «Жаннат» поэмасининг сўнгги қисмидаги ўн учинчи шеър матни йўқлиги маълум бўлади. Шоирнинг дўстлари ва таниш-билишлари Данте поэмани тугаллашга улгурмагандир, деган хаёлга борадилар. Шундан сўнг улар Дантенинг ўғиллари Якабо ва Пьеродан отасининг асарини яқунлаб беришни илтимос қилишган. Гап шундаки, улар ҳам шоир эдилар. Йиллар ўтиб борарди... Кунлардан бир куни Якабо туш кўради. Ёзувчи Бокаччонинг айтишича, тушида отаси ўғлига шеър ёзишни тўхтатишни ва тайёр ўн учинчи шеърни қаердан топиш мумкинлигини айтган. Якабо қок тун ярмида уйғониб, отасининг кадрдон дўсти Пьер Жиардинонинг уйига йўл олади ва кўрган тушини унга ай-тиб беради.

Тушида буюк Данте ўғлини қўлидан ушлаб ўзи илгари яшаган хонага бошлаб боради ва деворлардан бири олдида тўхтаб: «Узоқ вақт излаган нарсанг мана шу ерда», – дейди.

Шу тундаёк Якабо ва Жиардино Данте вафот этган уйга келишади. Якабо тушида кўрган хонани дарров таниди. Улар деворда осиглик турган гобелен ортидаги токчадан бир даста чанг босган қоғоз тахламини топишади. Данте каламига мансуб ўн учинчи шеър матни қоғозлар ичида экан. Шундай килиб, туш туфайли «Илохий комедия» тўлик ва мукаммал асарга айланди.

Шифокорларнинг кайд этишларича, миянинг энг мухим вазифаси уйқу ҳисобланади. Уйқу терапиясининг чинакам мўъжизаларга кодирлиги қадим замонлардаёк исботланган. Уйқу пайтида танадаги носоғлом аъзолар инсоннинг ички қувват манбаларидан даво топар экан. Соғайиш кўп жиҳатдан инсоннинг ўзига боғлиқ бўлиб, бунда шифо хизматини ўтовчи уйқу алоҳида аҳамиятга эга. Шу боис уйқуни бошқара олиш ва ундан саломатлик йўлида самарали фойдалана билиш жуда мухим, дейишади мутахассислар.

Тарихда туш жумбоклари билан шуғулланганлар кўп бўлган. Уларнинг аксарияти чиқарган хулоса шундай: Тушларга эътиборсиз бўлмаслик керак. Башарти туш бизни хавф-хатардан ёхуд бошланаётган касалликлардан огоҳ этиб турса, бунга эътибор қилмаслик нотўғридир. Тушда тана аъзолари мушкулотлари ва муаммолари ҳақида ўз «тили»да хабар бераркан.

ТУШНИНГ ТАЪБИРЛАРИ

Неча асрлардан буён олимларни ўйлантириб келаётган нарсалардан бири тушдир. Ҳаммамиз туш кўрамиз, лекин тушда кўрилган воқеаларни англасак-да, замиридаги асл моҳиятни тушунмаймиз. Туш таъбирлари ҳам турлича. Баъзан тушимиз ўнгидан келса, баъзида тескари бўлиб чиқади. Хўш, бунинг сабаби нимада? Туш ўзи нима? Инсон ухлаганда нега туш кўради? Бундай жумбоқлар қадим-қадим замонлардан бери одамларни кизиктиради. Туш таъбирларига оид кўплаб китоблар ёзилган. Мисол учун, Ҳусайн ибн Иброҳим Муҳаммад ат-Тафлисийнинг «Мукаммал туш таъбирнома-си» китобида тушнинг барча таъбирлари тўғрисида муфас-

сал баён этилган. Аммо унинг туб-туб илдизларига халигача этилганича йўқ. Хўш, тушнинг таъбири нима? Бу инсоният пайдо бўлгандан бери мавжуд. Мисол учун, барчага умумий бўлиб қолган одатлар: «Илонни тушда кўриш душман ҳисобланади». Бу хулоса кўпроқ барча халкларнинг илонни ёқтирмаслигидан келиб чиққан бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ёки: «Агар кимки тушида соколи оқариб кетганини кўрса, у юқори мартабага эришади». Бундай одат Шарк халқларига хос бўлиб, кексаларга нисбатан ҳурмат белгиси ҳисобланади.

Хўш, инсон ухлаганда нега туш кўради? Бунинг учта асосий сабаби бор экан. Биринчиси шундаки, одам ухлаганда юрак фаолияти жуда секинлашади, бошқа аъзолар ҳам шундай. Бадан бўшашиб, ташқи таъсирларни қабул қилмайди. Бундай ҳолатда кўрилган барча тасвирлар туш кўраётганининг тасаввурида кечади. Уйқудаги киши ўшаларни кўради.

Иккинчи сабаб эса – организмда баъзи бир ўзгаришлар юз беради. Агар организм иссиқликни сезса, ухлаган киши тушида оловни кўриши мумкин. Организм совуқликни сезса тушига қор ва совуқ, намлик туйса ёмғир ёки дарё, қуруқлик сезса унда чанг, кум, тош, тоғ ва шунга ўхшаш нарсалар кўриши мумкин.

Учинчи сабаб – юрак ташқи олам билан ҳеч қандай алоқа қилмайди. Баъзан инсонлар орзулари ҳақидаги ўй-хаёлларини кўзгатади ва натижада ухлаётган киши тушига орзулари киради.

Олимлар бу ҳар учала туш сабабини атрофлича таҳлил қилиб, шундай хулосага келишган: биринчи сабаб нисбатан ишончлироқ, иккинчисига ҳеч қандай муносабат билдирилмайди. Учинчи сабаби анча ишонарли ва бундай тушларга ишонса бўларкан.

ҚАНДАЙ УХЛАЙСИЗ?

Инсон умрининг қарийб ярмини уйқуда ўтказлади. Уйқу – жисмоний ва маънавий қучларни тиклашнинг энг асосий воситаларидан бири. Уйқуда бутун тана онг на-

зорати ва ҳукмида бўлмайди. Уйқудаги одам ўз кечинма ва ҳаракатларини идора қилолмайди. Негаки, уйқу бош мия катта ярим шари фаолиятини сусайтиради, қобиғости қисмлари таъсири эса қучаяди. Онгли ҳаракатлар тиниб, онгсиз хатти-ҳаракатлар, ҳолатлар давом этади. Уйқудаги ҳолат одамнинг рухий ва жисмоний аҳволи ва кайфиятининг ғайришуурий ифодасидир. Уйқуда одамнинг ҳақиқий моҳияти акс этади ва унинг асл киёфасини кўриш имкони туғилади.

Уйқудаги ҳолат инсоннинг гўдақлик давридаёқ шакллана бошлайди. Бу муттасил такрорланавериб, одатий тус олади ва қарийб умрининг охиригача давом этади. Ҳар бир кишининг ўзига хос ёқтирган ухлаш услуби бўладикки, бу унинг табиати, касб-кори, турмуш шароитига боғлиқ. Бу ҳолатларни, ҳаракатларни кузатиб, ўрганиб одамнинг феъл-атворини бемалол айтиб бериш мумкин.

Осойишта, тинч ҳолат ўзига ишонган, ишлари яхши юришаётган, хотиржам одамларга хос. Бундай киши баданини бўшаштириб, ўтган кундан мамнун бўлиб, келгуси кундан хавотирланмасдан ёнбошлаб ётади, оёқларини – бирини кўпроқ, иккинчисини сал буқиб олади. Бир қўлини юзига тираб, бошқасини болишга беозор қўяди.

Истеъдодли ижодкорлар чап томонида, хизмат мавқеи пухта, лекин кўтарилиши эҳтимоли кам кишилар ўнг томонда ётадилар. Жавжалқаш, тажанг, инжик табиатли кишилар одатда чалқанча ухлайдилар. Бир хиллар уйқусида қафтини боши тагига ёки болишга асабий босиб, бир оёғини буқиб оладилар. Ўзига ортиқча бино қўйган, ҳаётдан даъвоси катта, манман, иззатталаб қимсалар, ўзини ҳам, ён-веридагиларни ҳам қийнаб юрган хомхаёллар ишқибозларининг ҳам шундай ётиши кузатилган.

Нозиктабиат, кўнгилчан, беғараз кишилар бор вазни билан тосга тиралиб, бир оёғини йиғиштириб ётадилар. Бахтсиз, ёлғиз, тушқун кайфиятдаги одамлар ғужанак бўлиб ухлашни ёқтирадилар. Ўзбилармон, ўжар, лекин лафзи қаттиқ кишиларнинг ётиши жуда қизик. Улар ён томонга хиёл бурилиб, чалқанча ётар эканлар. Яна қўлларини ё боши устига

чамбар килиб ёки кўксига қовуштириб оладилар, оёқлари ҳам буқик бўлади. Диёнатли, ориятли, олижаноб кишиларнинг ётиши анча бесаранжом. Улар кўпинча қорнида ётадилар, сон-саноксиз душманлардан паноҳ излагандай букчайиб ҳам оладилар.

Беғам, беташвиш одамлар уйкуда ҳар хил, лекин осойишта шаклларни танлайдилар. Нафас олиши текис, аъзойи бадани бўшашиб, мириқиб дам олаётгани, куч йиғаётгани сезилиб туради. Таъсирчан, жўшқин кишилар саёз ўйлайдиган одамларнинг севган ҳолати ҳам қоринда ётиш, гоҳида бошларини ёстик тагига тикиб олишлари ҳам мумкин. Лекин мутахассисларнинг айтишича, айти шундай кишилар кўп туш кўрадилар. Тушлари эса тайинсиз – хуш ва нохуш, кўркинчли ва кўркинчсиз, тийиксиз бўлади. Улар уйкуда ўрнидан туриб кетишлари ва хатто, уйкуда юриб чиқишлари ҳам мумкин.

Одам уйкудаги ҳолатини ўзгартириши, бошқариши мумкинми? Умуман уйқунинг қай кўриниши тиббий нуқтаи назардан энг тўғри ҳисобланади? Тўлақонли уйқу асаб ва танга дам беради, қувватини тиклайди. Уйқу борасида олим ва табибларнинг фикрлари бир-бирига ўхшайди. Энг оромбахш, тўғри ҳолат – кўлларини тана бўйлаб узатиб, чалқанча ётишдир, негаки фақат шунда бадан аъзолари яхши бўшади, ички аъзолар ўз ўрнини топади. Бундан ташқари, қон яхши айланади, мия эса қонга тўйинади. Лекин ўнг кўлни ёстик тагига тикиб, чап кўлни сал орқага ташлаб ўнг ёнда ётиш ҳам мумкин. Чап бикинда ёки қоринда ётиш ярамайди, чунки бу ҳолда нафас қисилади, юрак фаолияти қийинлашади. Уйқу борасида олимлар ҳали тўлиқ ягона бир фикрни айта олганларича йўқ.

ТУШДА АЁН БЎЛГАН ШАҲАР

Жаҳон адабиётини «Илиада» ва «Одиссея» сингари шох асарлари билан бойитган буюк қадимги юнон шоири Ҳомер барчамизга мактаб давридан таниш. Милоддан аввалги III асрда, яъни шоир вафотидан 6-7 асрдан кейин Александрия

шаҳридаги Ҳомернинг сўкир ҳолда тасвирланган машҳур ҳайкали суратини қадимги дунё тарихига оид барча дарсликлар ва манбаларда учратиб мумкин. Ҳомер чиндан ҳам сўкир бўлганми?

Манбаларда келтирилишича, Ҳомер Хиос оролига дафн қилинган. Милоддан аввалги IV асрда Хиосда зарб қилинган тангаларда Ҳомер Зевсга ўхшаш киёфада, кўзлари очик ҳолда тасвирланган. Неаполь (Италия) шаҳар музейида сақланаётган милоддан аввалги IV асрга тааллуқли ҳайкалда ҳам Ҳомер соғлом киёфада акс этган. Унинг бундай киёфадаги бошқа антик тасвирлари ҳам мавжуд.

Ҳомершунос рус олими, профессор А. Партновнинг таъкидлашича, «Сўкир шоир» ҳақидаги тасаввур дастлаб, македониялик Александр бунёд этган ва эллин маданияти маркази ҳисобланган буюк шаҳар – Александрияда пайдо бўлган.

Тарихчи Плутархнинг ҳикоя қилишича, македониялик Александр «Илиада» матнини ҳаминша ўзи билан бирга олиб юрган ва бу поэмани ўзининг энг қимматбаҳо мулки, деб ҳисоблаган. У Мисрни забт этгач, бу ерда қатта шаҳар барпо қилишни ва уни Александрия номи билан аташни буюради. Меъморлар шаҳар қуриш учун муносиб жойни танлаб, ишни энди бошлай деб турганларида унинг тушига Ҳомер кирибди. Ҳукмдор ҳузурига нуруний қария киёфасида ташриф буюрган Ҳомер унга «Одиссея»дан бир жуфт шеърий мисрани ўқиб берганида Фарос ороли тилга олинбди.

Александр уйғониб, амалдорларини ҳузурига чақиртирибди. Йиғилганлардан Фарос деган орол ҳақиқатан ҳам борлигини билгач, бориб ўша оролни кўздан кечирибди. Орол унга маъқул келибди. Шунда у Ҳомер нафақат буюк шоир, балки энг доно меъмор ҳам экан, дея хитоб қилибди. Меъморларга дарҳол шаҳар режасини чизишни буюрибди.

Шундай қилиб, милоддан аввалги 332–331 йилларда Птоломейлар давлатининг буюк пойтахти Александрия бунёд бўлган. Шаҳар марказида Ҳомер ибодатхонаси қурилиб, шоир номи илоҳийлаштирилган. Унинг мавжуд эски ҳайкаллари илоҳий шоир учун номуносиб топилиб, жаҳон

адабиёти асосчисининг янги тимсоли – сўқир киёфадаги хайкали яратилиб, ибодатхонага ўрнатилган. Шаҳар маънавий ҳаёти етакчилари наздида бу Ҳомерни ҳаммадан ажратиб турувчи илоҳийлик ва буюклик фазилатини ҳаққоний ифодалайдиган энг мувофиқ рамзий тимсол эди.

Профессор А. Партнов «Одиссея» достонининг мазмунини чуқур таҳлил қилиш асосида айрим ҳомершуносларнинг асарда шоир ўз ҳаётини акс эттирган, чунончи буни достондаги машҳур сўқир кўшиқчи образидан яққол англаш мумкин, деган фикрларини бутунлай рад этади.

СФИНКС ЖУМБОҚЛАРИ

Инсон қўли билан яратилган шундай мўъжизалар борки, киши аклини шошириб қўйиши, шубҳасиз. Айримларида алоқадор жумбоқлар эса ҳамон мавҳумлигича қолмоқда. Мисрда бундай тилсимотларни истаганча топиш мумкин.

Ушбу мамлакатнинг Ғизо манзилидаги кўҳна Сфинкс хайкали ҳақида эшитгансиз, албатта. Бу хайкал қадим-қадим замонлардан бери нафақат ўзининг ақлбовар қилмас бўй-басти, балки ҳали тўла ўрганилмаган сир-синоатлари билан ҳам тадқиқотчилар ҳаёлини банд қилиб келаётир. Қадимдаёқ хайкал тагида Буюк Эҳром билан боғловчи ёхуд кўҳна кутубхонага олиб борадиган (шундай кутубхона мавжуд, дея тахмин қилинади) ерости йўллари борлиги тахмин қилинган. Бу тахмин қадимийликда Сфинкснинг ўзи билан тенгдош. X асрга оид баъзи араб солномаларида хайкал тагидаги беҳисоб хазиналарга олиб борувчи чалкаш йўлаклар ва уларга қириладиган махфий эшиклар борлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам учрайди.

Ўтган асрда таниқли археологлардан бири, америкалик олим Жон Киннаманнинг (1877–1961) эътирофича, 1924 йилда у таниқли мисршунос олим Сэр Флиндерс Петр билан бирга Ғизо тепалигида археологик қазишлар олиб боришган. Улар Буюк Эҳром тагида тасодифан бир туннелга дуч келдилар. Эҳром тагида пастга қараб кетган узун йўлак мавжуд бўлиб, археологлар унинг қандай мақсадда яра-

тилгани ва нимага мўлжалланганини аниқлай олишмаган. Йўлак номаълум механизмларга тўла қандайдир катта хонага олиб чиқаркан. У ерда мингларча кристалл призмалар уюлиб ётарди. Қизик, призмалардан қандай мақсадларда фойдаланилган? Археологлар бу саволга ҳам жўяли жавоб тополмадилар. Жон Киннаманнинг махфий ерости йўли жойланган ерни аниқ эслаб қолмагани сабабли, ўша жойни қайтиб топа олишмаган.

Миср киролининг ўғли князь Фаррух билан содир бўлган воқеа ҳам қизикдир. 1945 йилда Фаррух тунда ўз «Жип»ида Сфинксга ташриф буюрган. Князнинг таъкидлашича, ўша ерда у нимагадир тегиб кетган, нимагалигини ўзиям билмайди, қутилмаганда қаршисидаги катта харсанг тош сурилиб очилган ва ерости йўли кўринган. Фаррух ўша жойдан қандайдир «робот кўриклаб турган катта хона»га кирган. Робот қоровул нимани кўриклаган? У ерда хазина бўлганми? Бахтга қарши Фаррух бу хусусда бирон тузук-курук гап айтмаган. У ҳам худди Жон Киннаман сингари ўша эшик қаердалигини англаб қололмайди.

1979 йилда Сфинкс ёдгорлигини сақлаб қолиш бўйича шошилинч чоралар кўришга тўғри келган. Негаки Сфинкснинг бузила бошлаган бошини қутқариб қолиш лозим эди. Уни тиклаш бўйича аввалги ишлар фақат мисрликлар томонидан амалга оширилган бўлиб, сифатига етарли даражада эътибор берилмаган. Чунончи, оддий цементдан фойдаланилганлиги боис унинг бош қисмига жиддий зиён етган эди.

1979 йилдаги реставрация миср ва америкалик мутахассислар гуруҳи томонидан амалга оширилган. Тиклаш ишларининг биринчи босқичида гуруҳдаги Муҳаммад Абдул Мавгуд Файёд исмли кекса киши раҳбарларни Сфинкснинг бўйнида тешикча борлигидан огоҳ этди. У ёшлигида, яъни 1926 йилда француз муҳандиси Эмил Бараза раҳбарлигида Сфинксни қум остидан чиқариб олишда қатнашган экан. Унинг тешикча борасидаги маълумоти гуруҳ аъзолари учун янги ҳаракатлар, янги тадқиқотлар учун тўртки бўлди. Қария тешикча ҳақида бутунлай унутиб юборгани ва яқиндагина

яна эсига тушиб колганини айтади. Гапига караганда, ундан хайкал ичига кириш мумкин экан. Ана шу хабардан сўнг Захи Хавасс ва Марк Ленер рахбарлигидаги мисршунослар Сфинкс бошини тиклашни вақтинча тўхтатиб, бутун диққат-эътиборни унинг ичини ўрганишга қаратдилар. Сфинкс ичида улар дуч келган нарсалар қадимий афсоналар ва ўрта аср солномаларида таърифланган йўлакларга сира ўхшамас эди. Тадқиқотчилар тор унгулардан иборат кудук-туннельга дуч келдилар. Кудукнинг кенлиги 1, узунлиги эса 9 метрга тенг эди. Унгулардан бири хайкал танасининг ичидан юқорига чиқиш имконини берар (хайкалдаги тўрт оёқ букилмалари орқали), бошқаси эса тик йўналишда бўлиб, қояга бориб такалганди. Ҳар икки унгу бурчаги 90 градусдан иборат. Деворлари гадир-будир ва силликланмаган. Деворлардаги излар синчиклаб ўрганилганда, бу ерда ишлар юқоридан пастга томон олиб борилганлиги аниқланди. Деворларнинг юқори қисмида тушиб-чиқишда фойдаланиладиган чуқурчалар ҳам бўлган. Мазкур чуқурчаларнинг хайкал ичига тушиб-чиқишни енгиллатиш учун атай ҳосил қилингани, шубҳасиз.

Энди Сфинкснинг бошқа қисмларини ўрганиш учун ҳеч қандай тўсик йўқ эди. Ўтган асрнинг 90-йиллари бошларида америкалик геофизик Томас Добецки ва Бостон университетининг геологи Роберт Шохлар ҳамкорликда Сфинксга оид қатор тадқиқотлар олиб бордилар.

Тадқиқотлар пайтида Сфинкснинг бўксалари ва оёқлари жойлашган қояда аномалия ҳамда бўшлиқлар мавжудлиги аниқланди. Олимларнинг диққатини тортгани, янги кашф қилинган тўртта бўшлиқдан бирининг беш метр чуқурликка эгаллиги эди. Унинг таг қисми 9x12 метрдан иборат. Тузилиши ва ҳажми табиий ғор ёки ўпирик, ковак орасидаги фарзани бутунлай инкор этади. Бу Сфинкснинг ичида махфий хоналар борлигини аниқлатади. Уларда нималар яширингани эса номаълум.

Ўтган асрнинг 80 – 90-йилларида Ғизодаги Сфинкс хайкали тагида ерости йўллари мавжудлигини аниқлаш бўйича олиб борилган тадқиқотлар қадимги солномачи-

ларнинг маълумотларида жон борлигидан далолат беради. Бугунги кунда мисршунос олимлар олдида Гизо тоғидаги афсонавий цивилизациянинг моддий ва рухий бойликлари сақланаётган хона ва йўлакларнинг бутун бошли тармоғи мавжудлигига доир афсоналарнинг ҳақиқатга қанчалик яқинлигини илмий жиҳатдан аниқлаб бериш вазифаси турибди.

МИСР ЭҲРОМЛАРИ СИРИ

Жаҳон жамияти томонидан «Жаҳоннинг энг улкан мўъжизалари» дея эътироф этилган 8 та буюк мўъжиза бор. Шулардан биринчиси ва энг маҳобатлиси эҳромлардир. Бир неча асрдирки мўъжизаю саргузаштларга қизиккан кишилар эҳромларни тадқиқ қилиб, уларнинг асл моҳияти ва сирларини очишга уринишмоқда. Таъкидлаш жоизки, бу борада бир қанча муваффақиятларга эришилган ҳам. Бирок шунга қарамаздан, бугунги фан-техника жуда ривожланиб кетган даврда ҳам сир-асрорлари тўла очилмапти, деб бўлмайти. Зеро, энг замонавий суперкомпьютерлар воситасида эҳромларни синчиклаб текшираётган япон олимларининг борган сари ҳайратга тушаётганликлари ҳам бежизга эмас. Эҳромлар бўйича изланишлар олиб боровчи аксарият олимларнинг-эътироф этишича, эҳромларда дунё яралишининг барча қонуни-қоидалари тўла акс этган эмиш. Унинг ҳандасавий шаклида эса бизнинг Қуёш тизимимизга қирувчи барча сайёралар тузилиши ва жойлашуви шифрланган экан.

Тадқиқотчилар эҳромларнинг меъмори заминимиз аҳлидан эмаслигини исботлашга ҳам киришиб кетишган. Уларни юксак цивилизацияга эришган самовий келгиндилар заминга жойлаштирган деган фикрлар ҳам билдирилмоқда. Кейинги тадқиқотларга биноан, эҳромлар фазовий энергияни тутиб заминга ўтказувчи қудратли иншоотлардир. Мутахассисларнинг айтишига қараганда, бу энергия ҳужайраларининг кексайишига монелик қиларкан. Айни шу хусусияти туфайли фиръавнларнинг жасади-

ни бузилмайдиган қилиб ўзига хос тарзда мумиёланиши олимлар орасида бот-бот тилга олинади.

Эҳромлар билан боғлиқ айрим сирларнинг ошқор этилиши дунё олимларининг бу мавзуга қизиқишини янада кучайтирди ва жаҳоннинг барча бурчакларидан мутахассислар, тадқиқотчилар Мисрга оқиб кела бошладилар. Демак, вақтни секинлаштиришнинг имкони бор экан, башириятнинг азалий орзуси – мангу ҳаёт муаммосини ҳам ижобий ҳал этиш ёки ҳеч бўлмаганда илмий жиҳатдан бир «айлан-тириб кўриш» мумкинга ўхшаб қолди.

Эҳромларнинг юқоридаги ўткир киррасига фазодан тунашётган энергия урилиб, тўрт тарафга бўлинади, шунингдек, асосига етиб боргунга қадар концентрацияланиб, зичлашиб боради. Пастки қисм эса бу қуватни ерга ўтказди. Эҳромларнинг ҳандасавий шакли улар ичида макон ва замондан бутунлай айро микроиклим яратилишига сабаб бўларкан.

Белорус олими А. Вейник бу борада ниҳоятда қизиқарли тажриба ўтказган. Жумладан, у симдан эҳром шаклини ясаб, ичига механик соатни жойлаштиради. Бирок кўп ўтмай унинг миллиари секинлаша бошлаган. Бу ҳатто, электрон соатларга ҳам тааллуқли экани олимни лол қолдирди.

Инглиз олими Ч. Келли ҳам эҳромсимон иншоот ичига эски, бутунлай ўтмас устаранинг дамини пастга қилиб жойлаштириб, кейин унинг қандайдир йўл билан ўткирлашиб қолганини кўрибди. Унинг фикрига кўра, мана шундай мосламалар ёрдамида соч-соқол олишга мўлжалланган олмосларнинг доимий ўткирлигини таъминлаш мумкин экан.

Кейинги йилларда бир қатор олимлар қурраи замин сиртига кўплаб улкан эҳромлар жойлаштириш ва ундан хасталикларни даволаш мақсадларида фойдаланишнинг самаралари борасида жиддий изланишлар олиб боришмоқда. Олим Перепелициннинг хулосаларига кўра, бундай эҳромлар тўплаб берадиган самовий қувват бутун ер шари аҳолисини соғломлаштириши ва умрини узайтириши мумкин экан. Мўъжизавий Миср эҳромлари ҳали кўп тажрибалар, тадқиқотларга тўртки бўлади ва улар инсониятни хайратга солишда давом этади.

МИСРДАГИ ЭНГ УЛКАН КУТУБХОНА

Дунёда мўъжизалар кўп, бироқ саноклиларигина жаҳон миқёсида тан олинган. Улар ҳақида эса жуда кўп эшитганмиз. Улардан иккитаси, қадимий эҳромлар ва Александрия шаҳридаги маёк, Мисрда жойлашган. Милоддан аввалги III асрда асос солинган Александрия шаҳри кутубхонасини Мисрнинг учинчи мўъжизаси, дейиш мумкин. Юнонлар ва мисрликларнинг таъкидлашларича, Миср шоҳи Птолемей томонидан қурилган «Bibliotheca Alexandria» асрлар давомида кенгайиб бориб, Эллин тарихида энг катта кутубхонага айланган. Миср ҳукмдорларининг ҳар бири мамлакатга сузиб келган юнон ва бошқа халқлар кемасидаги китобларни кутубхонага топшириш, мабодо бунинг иложи бўлмаса нусха олиш тўғрисида фармон беришган. Кутубхона ходимлари юзлаб саводли куллар ёрдамида ҳар бир китоб, минглаб қўлёзмалардан нусха кўчириш билан машғул бўлишган.

Милоддан аввалги I асрга келиб, Александрия кутубхонасида 700 мингдан зиёд қўлёзма манба сақланган. Бу ерда бутун дунё файласуф ва олимларининг илмий ишлари, хусусан Архимед, Герон, Евклид ва Гиппократ сингари буюк олимларнинг барча асарлари тўпланганди. Табиийки, жамланган асарлар турли тиллардаги қўлёзмалар эди. Александрия кутубхонасида нусхаси мавжуд бўлмаган биронта бебаҳо китоб қолмаган, деб ҳисобланарди, ҳатто. Кутубхонада қўлёзмалардан таъқари, тош ва лой тахтачаларга иероглиф ёзувида битилган асарлар ҳам сақланган.

Кутубхона доим очик тургани сабабли бу ер ҳамиша мутоалага кизиккан кишилар билан гавжум бўларди. Александрия кутубхонасининг йўк қилинишига оид бир қанча афсоналар мавжуд.

Уни Миср флотига ўт қўйган Юлий Цезар жангчилари йўк қилган деган тахминлар ҳам бор. Ёнғин флотдан шаҳарга ўтиб, кутубхона ҳам ёниб кул бўлган. Кутубхонанинг йўк қилинишида Цезарнинг авлоди бўлмиш император Августнинг ҳам қўли бор дейишади.

Яна у насроний рохиблар томонидан йўк килинган деган тахмин ҳам мавжуд. Машхур кутубхонанинг ёндирилиши ҳақидаги афсоналарда араблар босқини ва Усмонли туркларнинг Александрияни ишғол этишлари ҳам сабаб килиб кўрсатилган. Шу тарзда антик даврнинг энг катта кутубхонаси йўк килинган эди. Вайроналардан омон қолган бебаҳо бойликлар эса дунё бўйлаб тарқалиб кетган. XX асрнинг 80-йилларида ЮНЕСКО ташкилоти дунёнинг бу мўъжизасини қайта ташкил этишга қарор қилди ва қарор Миср ҳукумати томонидан қўллаб-қувватланди. Ўз кутубхонасига эга бўлмаган Александрия университети раҳбарияти эса ўқув даргоҳи ҳудудининг бир қисмини кутубхона қурилиши учун ажратди. Айнан худди шу ерда тарихий кутубхона биносини қайта ташкил этишга келишиб олинган. Аслида, қадимий «Bibliotheca Alexandrina» шаҳарнинг бутунги кунда камбағаллар истикомат қиладиган даҳасида жойлашган эди. Қандайдир сабаб билан бу жой танланмай қолган.

Бирок шундай бўлса-да, кутубхонани қайта ташкил этиш қарори қуруқ гап бўлиб қолмади. Орадан бир оз муддат ўтгандан сўнг мамлакат президенти бўлажак қурилишнинг биринчи ғиштини қўяди. Унинг хотини эса Асуан шаҳрида бутун дунёдаги Миср тарихи ихлосмандларини тўплаб, кутубхонани қуришда ёрдам кўрсатиш учун «Асуан декларацияси»ни имзолади. Имзо қўйганлар ичида Франциянинг собиқ президенти Франсуа Миттеран, Испания кироличаси, Монако маликаси, Форс кўрфазидидаги қатор давлатлар етакчилари ва бошқалар бор эди.

Лойиҳага кетадиган харажатлар 172 миллион долларга баҳоланган. Маблағ нафақат қурилиш, балки замонавий кутубхона анжомлари, ва албатта, китоблар учун ҳам сарфланади. Бир қатор давлатлар, жумладан Испания Мисрга Андалуз олимлари асарларини, Туркия Усмонлилар империяси архивидан 10 минг томлик китобларни кутубхона жамғармасига тортик қилишди. Шунингдек, Италия ва Ватикан ҳукумати бўлажак кутубхонага қимматли нуқрипт қўлёзмаларни, Япония ва Германия эса замонавий комму-

никация технологияларини тақдим этдилар. Шундай қилиб, асрлар қаърида қолиб, йўқ бўлиб кетган дунёдаги энг улкан кутубхона қайта бунёд этилди. Эндиликда кутубхона яна илм-фанни ривожлантиришга хизмат қилмоқда.

МОНТЕ КРИСТОНИНГ СИРЛИ ХАЗИНАСИ

Дунёга машҳур ёзувчи Александр Дюманинг «Граф Монте Кристо» китобини ўқимаган ёки асар асосида суратга олинган фильмни томоша қилмаган одам топилмас керак. Бироқ Монте Кристо оролида яширинган хазина ханузгача барчани қизиқтириб келади.

Италия ва Франциянинг Корсика ороли ўртасида умумий майдони 10 кв. км бўлган бир қоятош қад кўтарган. Бу Монте Кристо оролидир. Тоскания архипелагига қирувчи кўплаб ороллар каби у ҳам гранит ва мрамардан ташкил топган ва наботат олами ҳам. Ўрта денгиз флорасига хос. Кемалар лангар ташлайдиган ягона кўрфаз Кала Маэстро, деб номланади. Айнан мана шу жойдан қояли тошлар тугаб, қумли қирғоқ бошланади ва шу ердан гўзал воҳага оролдан бошқа бирор жойда учрайдиган эндемик ҳайвонот ва ўсимлик дунёси турлари тарқалган. Буни чинакам мўъжиза дейиш мумкин.

445 йилда архиепископ Палеро Мамилиан (кейинчалик унга авлиёлик мақоми берилган) бир гуруҳ роҳиблар билан шу оролдан қўним топди. Бу ерларга улар Шимолий Африкадаги вандаллар бошлиғи Герзерих таъқибидан қочиш келишган эди.

Айтишларича, орол номи «Исо тоғи» маъносини берар экан. Маълумотлардан бирида келтирилишича роҳиблардан бири денгизнинг қок ўртасидан бўртиб чиққан қонуссимон тоғни кўриб, ҳайратланиб хитоб қилибди: «Монте Кристо!» («Ё Тангрим, мана буни тоғ деса бўлади!»). Шундан кейин бу тоғ Монте Кристо деб аталадиган бўлган экан.

600 йилда Авлиё Мамилиан шогирдлари билан оролга асос солишади. Ибодатхона вайроналари ҳозир ҳам

сақланиб қолган. Бу ибодатхона ўрта асрларда Корсика, Сардиния ва Тосканиа хукмдорлари орасида катта эҳтиромга сазовор бўлган. Ҳар бир диний байрам пайтида меҳнаткаш ва такводор роҳиблар кимматбаҳо совғасаломлар олишар, вақт ўтган сайин ибодатхона улкан хазинага айланиб борарди.

Монте Кристо ороли роҳибларининг мислсиз бойликлари ҳақидаги миш-мишлар бутун дунёга тарқалган. 1534 йилда жазоирлик бир тўда кароқчилар оролга бостириб киришди. Барча роҳиблар шафқатсизларча ўлдирилди, ибодатхона вайрон қилинди. Бирок кароқчилар ҳарчанд уринишмасин, Монте Кристо бойликларини топиша олмаган. Айтишларича, роҳиблар бошлиғи хазинага элтувчи харитани ютиб юборган экан. Ҳар қандай дахшатли қийноқларга солинишига қарамай, у хазина сирини ўзи билан бирга олиб кетган.

Шу вақтдан бошлаб бу авлиёлар жойи кароқчилар ва контрабандачилар маконига айланди. Улар одамларни талаб, йиққан мол-дунёларини оролда яширардилар. XIX аср аввалида франциялик Анри Карюэль исмли кимса сирли оролни арзон-гаровга сотиб олди. Бирок удабурон француз тез орада оролни анча кимматроқ нарҳда инглиз савдогари Уотсон Тэйлорга сотиб юборди. Худди шу инсон туфайли орол экзотик табиатга айланди. Чунки У. Тэйлор ботаника шайдоси бўлиб, турли тажрибалар ўтказар, ҳар хил иқлим зоналарида ўсимликларнинг қандай тарқалиши борасида изланишлар олиб борарди. Кейинчалик орол кўриқхонага айлантирилган.

Ёзувчи Александр Дюманинг шоҳ асари – «Граф Монте Кристо» дунё юзини кўргач, ушбу оролга бўлган кизиқиш янада кучайиб кетди. Бу ерга ташриф буюрган хазина қидирувчиларининг сон-саногии йўқ эди. Улар ҳам асар қахрамони сингари бойиб кетишни исташарди. Аммо... китобдаги эртак ҳаётга кўчмади ва Монте Кристо роҳибларининг бойлиги бошқа ҳеч кимга насиб этмади.

Кўп йиллар давомида олиб борилган тадқиқотлар Монте Кристо хазинаси шунчаки чиройли ривоят экан деган хулосага олиб келган. Бирок шунга қарамасдан, қидирув иш-

лари тўхтагани йўқ. Оролда ҳақиқатан ҳам хазина мавжуд бўлганини қуйидаги маълумот ҳам тасдиқлайди: «Вайрон бўлган ибодатхона худудини обдан тозалаш натижасида сандикчага дуч келинди. Ичи қадимги тилла тангаларга лик тўла экан...» Бу хабар оролда сирли хазина мавжудлигини билдиради. Демак, қаердадир унга элтувчи йўл ҳам бор.

Машҳур ёзувчи Александр Дюма ўзининг ўлмас асари сюжетини айнан ҳаётдан кўчирган деса муболаға бўлмайди. Бир куни унинг қўлига «Никобсиз полиция» китоби тушиб қолибди. Унда Париж полицияси архивидан жой олган воқеа ва ҳодисалар жамланган экан. Тўпламда «Қасос ва олмос» номли ҳикоя ҳам чоп этилгандики, худди шу асар А. Дюманинг ўлмас асари ёзилишига туртки бўлган. Фақат ёзувчи ўз қаҳрамонини адолатпарвар, олижаноб қилиб тасвирлаган бўлса, аслида эса граф Монте Крестонинг прототиби ўтакетган ярамас одам бўлган.

Пьер Франсуа Пико граф Монте Крестонинг яралишига сабаб бўлган прототип. Танишларининг ҳазиломуз чакуви туфайли етти йилга камокка тушади. У камокхонада қасалманд бир руҳонийни парваришлайди. Қария ўлими олдидан унга бир хазина сирини очади. Озодликка чиққан Франсуа Пико бойиб кетган. Воқеаларнинг кейинги ривожини худди А. Дюма асаридагидек кечган. Франсуа хазон бўлган ёшлиги учун қасос ола бошлайди. У айбдорларнинг пайига тушади, уларни бирин-кетин йўқ қилишга киришади. Аммо ўзи ҳам котил душман қўлида шафқатсизларча ўлим топади. Айтишларича, жиноятчи собик маҳбуснинг бойлигига эга бўлолмагач, уни чавақлаб ташлаган экан.

Хазина-чи, дерсиз. Бирор кимса уларни қўлга кирита олганми? Баъзи маълумотларга қараганда, оролдаги маҳфий жойда бир қалит яшириб қўйилган. Айнан ўша қалит билан Франциянинг қадимги қасрларидан биридаги темир сандик очилармиш. Унда роҳибларнинг беҳисоб бойликлари сақланаркан.

Романдаги Эдмон Дантесга Иф қалъасидан қочишга ва кардинал Спад хазинасини топишга ёрдам берадиган аббат Фариа образи ҳам ҳаётдан олинган. Ватани – Гао шаҳрида

унга хайкал ҳам кўйилган. Ҳақиқий Фариа 1756 йилда ғарбий Ҳиндистонда туғилиб, шу ерда диний мактабни ту-
гатган. Кейинчалик мустамлакачиликка қарши курашувчи
ҳаракатга бошчилик қилди. Аммо тез орада қўлга олинди
ва қатл этиш учун Лиссабонга жўнатилди. Бироқ йўлда
қочишга муваффақ бўлиб Париждан қўним топади. У ўз за-
монасининг билимли ва зиёли кишиси эди. Худди шу ерда у
А. Дюма билан танишган. Асарлари учун сюжет излаб юр-
ган адиб учун бу ҳақиқий топилма бўлган дейиш мумкин.

Италиядаги Монте Кристо ороли ҳозирда сайёҳлар учун
очик, деб эълон қилинган. Бу ерга ташриф буюрган сайёҳлар
оролни гид ҳамроҳлигида томоша қилишлари мумкин. Ҳар
йили оролга минг нафар одам келади. Бундан ортиқ келган
сайёҳ орқага қайтиб кетади. Оролдаги тарих музейини ҳам
томоша қилиш мумкин.

Оролда тунаб қолиш эса қатъиян ман этилган. Бундай
чоралар оролнинг ўзига хос ғаройиб флора ва фаунасини
сақлаб қолиш учун қўлланилмоқда.

Мана, неча асрларки, оролда яширинган мислсиз бойлик-
лар авлодларга тинчлик бермай келаётир. Граф Монте Крис-
то бўлишни орзу қилганларнинг эса сон-саногии йўқ. Аммо
қароқчилар нафақат талончилик билан бойлик орттиришни,
балки хазинани яширишни ҳам қойиллатишган кўринади.

СУЛАЙМОННИНГ ГАНЖИНАСИ

Дунёнинг кўплаб мамлакатларида минглаб киши-
лар жуда тез бойиб кетиш ёки кашфиёти орқали улкан
шуҳратга эришиш илинжида кечаю кундуз қадимги хази-
наларни кидирадилар. Афсоналарда келтирилган, тарихий
хужжатларда ёзилган, аммо ҳали-ҳануз ҳеч ким тополмаган
бойликларни қўлга киритишни ким ҳам истамайди, дейсиз.
Шубҳасиз, ана шундай сирли хазиналардан бири Сулаймон-
нинг Офир деб номланган шаҳардаги гўёки бегона кўздан
яширинган афсонавий олтин ўрдасидир. Кўпгина манбалар-
да Сулаймон милоддан аввал X асрда яшаб ўтган тарихий
шахс сифатида келтирилади. Айрим тадқиқотчиларнинг

фикрича, бу хазинани Арабистон яриморолидан кидириш керак эмиш. Аммо айнан қаердан кидириш кераклигини ҳеч ким аниқ айтиб беролмайди.

Агар тарихий манбаларга ишониб, ўрда шунчалар бойки, олтинларни бирор техника ва ускуналарсиз ҳам казиб олиш мумкин экан. Дарвоқе, қандайдир сабабларга кўра, мазкур олтин қони ёпиб ташланган ва ҳозирга қадар сақланиб қолган бўлиши мумкин, деган тахминлар ҳам бор. Эҳтимол, бу қон ҳалиям қум остида ётгандир? Бирок уни кидириш, сунъий йўлдош орқали суратга туширишга уришилар, археологик кидирувлар ҳам ҳеч бир наф келтиргани йўқ.

Аксарият буюк подшолар, саркардаларнинг номи ҳамиша хазиналар билан боғлиқ афсоналарга қоришиб кетган. Бундан Аҳмонийлар сулоласидан бўлган ва Юнонистонга даҳшат олиб келган форс шоҳи Доро II ҳам мустасно эмас. Милоддан аввалги IV асрда Доро II лашкарлари македониялик Александр томонидан тор-мор этилгач, Аҳмонийлар салтанати ҳам барҳам топган. Замондошларнинг гувоҳлик беришларича, Доро ақлбовар қилмас бойликка эга бўлган. Форс шоҳи македониялик Александрнинг бу бойлик соҳибига айланмаслиги учун ўлими олдидан хазинани беркитишга муваффақ бўлган. Битмас-туганмас бойликларни қўлга киритиш мақсадида унинг жасур жангчилар, ишончини қозонган ҳарбийлардан тўзилган алоҳида зарбдор бўлинмаси шаҳар ва саройга биринчи бўлиб кирган. Бирок улар ҳеч вақони топишолмади. Орадан шунча асрлар ўтди. Аммо Доро II хазинасини замонавий техникалар ёрдамида ҳам топишнинг иложи бўлмапти.

Чингизхон Осиё ва Европага қилган юришлари даврида қанчадан-қанча бойликларни талаган. Авлодлари уни иззат-икром билан, тўплаган барча мол-дунёсини қўшиб, Мўғулистондаги бепоён чўлнинг қок ўртасига дафн этишган. Ҳукмдор дафн этилган жой тупроғига майда қайроқ тошлар аралаштирилган. Сўнгра қабр устида отлар чоптиришиб, бирор из қолдиришмайди. Дафн маросимида

иштирок этган оддий кишиларнинг ҳаммаси қиличдан ўтказилган. Чингизхоннинг қабри ва беҳисоб бойликларини топиш шу пайтгача ҳеч кимга насиб этмаган.

Тарихий манбаларда ҳозирги Мексика ҳудудларида ацтекларнинг сўнги шоҳи Атауалининг бойлиги ҳақида ҳам ёзиб қолдирилган. Унинг ғазнасида нафакат олтин, балки бебаҳо, нодир тошлар, ёқут, марварид, беҳисоб заргарлик буюмлари ҳам бўлган. Бирок то ҳозирги кунгача хазина қидирувчилар унинг одам қўли баробар йўғонликда олтиндан ясалган, олмос ва ёқутлар билан зеб берилган ва изсиз йўқолган занжирни қидиришмоқда. Манбаларда келтирилишча, афсонавий занжирнинг узунлиги 600 қадам, оғирлиги бир тонна атрофида бўлган. Испанларнинг ҳар қандай қийноқлари, азоблашларига қарамай, маҳаллий халқ хазина ҳақида лом-мим дейишмаган. Эҳтимол улар шохнинг бойлигидан умуман беҳабар бўлишгандир. Бу сирдан тасодифан воқиф бўлганлар ҳам йўқ қилиб юборилган. Шохнинг бу ноёб бойлиги ҳамон дунёнинг машҳур хазиналари рўйхатида.

Хазина кўмилган жойларни чамалаб, таваққалига қидириш беҳуда иш. Шунинг учун хазинага элтувчи йўллар битилган ҳужжатлар ҳам жуда қадрли ҳисобланади. Аммо уларни ўқиш, ўрганиш ҳам осон иш эмас.

ҲАЙКАЛЧАЛАР СИРИ

Жамиятда аёлларнинг ўрни бекиёс. Улар ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида эркаклар билан теппа-тенг меҳнат қилишмоқда. Аёлларнинг иштирокисиз бирон бир соҳани тасаввур қилиш қийин. Аммо уларнинг меҳнати ўтмишда, мисол учун, тош асрида қандай бўлган? Улар бола опичлаган, ҳайвон терисига бурканган, ўчоқ ёнидан нари силжимайдиган итоаткор ва қўрқок бўлишганми ёхуд эркаклар билан овда баб-баравар қатнаша олган довураклар эдими? Тош асри аёлларининг турмуш тарзига оид бу ва бошқа саволлар кўпдан буён олимларнинг эътиборини ўзига жалб этаётир.

Кейинги йилларда археологлар ибтидоий одамлар яшаган манзилларда тош асрида яратилган кўплаб аёллар акс этган сирли хайкалчаларни топишга муваффақ бўлишди. Европа китъасининг деярли барча қисмидан топилган бу хайкалчалар суяк, тош, буғу шохлари ва сополдан ясалганлиги ҳам аниқланган. Улардан айримларининг ёши 30.000 минг йилга тенг, деб тахмин қилинмоқда. Тош асри хайкалтарошлари аёлларнинг аксариятини дўмбок ҳолатда тасвирлашган.

Нодир топилмаларни ўрганиш асносида мутахассислар тош асри аёллари ҳақида мутлақо қутилмаган хулосаларга келдилар. Археологларнинг илгариги тасаввурларича, тош асрида эркаклар ов қилинган, аёллар эса ғорларда бола боқиб кун кечиришган. Масалага жиддий ёндашган олимлар бу манзара воқеликка унчалик тўғри келмайди деб ҳисобладилар. Муз асри бўйича йирик мутахассис Ольга Соффер қадимда одамларнинг ҳаёт-мамоти биринчи галда аёлларга боғлиқ бўлган, деган тахминни илгари сурмоқда. Мазкур далил эса узок ўтмишда овчилик тўр воситасида олиб борилганлиги билан изоҳланади. Ольга Соффернинг фикрича, тўр торғишда аёллар ва болалар ҳам фаол қатнашганлар. Олима ибтидоий одамлар манзилларидан бирида тўғри қизиқ шаклидаги жуда кўп сопол синиқларига дуч келган. Кейин эса бошқа мутахассислар ёрдамида бундай сопол асбоблар тўр тўқишда ишлатилганлигини аниқлашга муваффақ бўлди.

Юқори палеолит манзилларида сақланиб қолган суяк қолдиқларининг 50 фоизга яқини майда хайвонлар: куён, тулки, турли кемирувчиларга тегишли экани ҳам олимлар томонидан аниқланди. Хуллас, аёллар иштирокидаги овчиликдан жамият ўша даврда қатта наф қўрган. Яқин-яқинларгача ғўшт қадимги одамлар озиғининг 90 фоизини ташкил этган деган асосий фикр мавжуд эди. Эндиликда мутахассислар бу фикрни янглиш ҳисоблашмоқда. Тош қуроқларини ўрганаётган олимлар бундай қуроқлар орасида илдиз қовлаш учун мўлжалланганлари ҳам борлигини аниқладилар.

Аёллар истеъмол қилиш мумкин бўлган барча илди-ларни ердан қовлаб олишган, мевалар, қурт-қумурскалар йиғишган, балиқ овлашган ва бошқа ҳаётий зарур юмушлар билан машғул бўлишган. Баъзи тахминларга қараганда, истеъмол учун мўлжалланган озукаларнинг 50–70 фоизи аёллар томонидан тайёрланган. Бундан тош асридаги тирикчиликда аёллар эркакларга қарам бўлинимаган, деган хулоса келиб чиқади.

Тош асрига оид аёллар тасвирланган сирли ҳайкалчалар хақида таникли археолог олима Маргарита Муссининг таъкидлашича, улардан аёллар етакчилик қилган аллақандай русумларда фойдаланилган. «Аёллар ўзлари яшаган даврнинг маънавий етакчилари бўлишган», дейди олима. Аёллар ўз овининг бароридан келишига, беморларнинг соғайишига ёрдам берадиган русумларни адо этишган.

Хуллас, сўнгги археологик топилмалар тош асри аёлларининг оилавий турмушдаги ўрни анча юқори бўлганини, улар бола туғиш ва ўстириш билангина чекланмай, балки иктисодий ва маънавий ҳаётда ҳам фаол қатнашганларидан далолат бермоқда. Археологлар тош асри аёлларининг ижтимоий мавқеини ўрганишни тўхтатишгани йўқ.

ВЕНЕРАНИНГ ТОПИЛИШ ТАРИХИ

Париждаги жаҳонга машхур Лувр музейидаги расмлар галереясида томошабин жаҳон маданияти дурдоналаридан бири ҳисобланган Венера ҳайкалидан кўз узолмай қолади. Рим афсоналарида Венера аввалига баҳор ва боғ-роғлар маъбудаси сифатида улуғланган, кейинчалик эса севги ва гўзаллик маъбудаси Афродитага тенглаштирилган. Қадимги Римда Венерани римликлар суянчик, хомий сифатида эъзозлаганлар, унинг шарафига улуғвор ибодатхоналар, қасрлар бунёд этишган. Цезарь Венерани Юлийлар момоси, деб ҳисоблаган. Хўш, Венера ҳайкали қўлларидан қандай жудо бўлган? Умуман, бу шох асар қандай топилган?

Франциялик Жюль Дюмон-Дюрвил тарихда кўпроқ довжурак денгизчи сифатида ном қолдирган. 1828 йилда у Тинч

океанидаги Ваникоро ороли яқинида Лаперузага қарашли иккита кема қолдикларини топишган. Лекин кейинги авлодлар Дюмон-Дюрвилни бутунлай бошқа муносабат билан тез-тез тилга оладилар.

1918 йилда «Тинч океанига» қилган сафаридан бир неча йил аввал, ёш денгиз зобити Дюмон-Дюрвил Грек архипелаги оролларига уюштирилган юришда қатнашган экан. Милос оролида у шу ерлик бир деҳкон ер остидан топиб олган ҳайкални тасодифан кўриб қолади. Ҳайкал деҳконнинг ховлисида наридан-бери яшириб қўйилганди. Дюмон-Дюрвил ёш бўлса-да, жуда зийрак эди. У топилманинг Венера ҳайкали эканини дарҳол фаҳмлаган. Венера қўлида олма ушлаб турган ҳолатда тасвирланган эди. Бу Троя шоҳи Париснинг Венерага бўлган чексиз эҳтироми ифодаси эди.

Ҳайкал милоддан аввалги II асрда яшаган номаълум ҳайкалтарош томонидан бунёд этилганди. Унинг Милос оролига қандай келиб қолгани асрлар мобайнида жумбок бўлиб келмоқда. Дюмон-Дюрвил Венера ҳайкалини ўз Ватани учун сотиб олмоқчи бўлганда деҳкон жуда катта пул сўрайди. Зобит ёрдам учун Франция элчихонасига мурожаат қилади. Кўп ўтмай, Дюмон-Дюрвил элчихона вакили билан яна Милосга қайтади. Аммо улар кеч қолишганди. Деҳкон Венера ҳайкалини бир амалдорга сотиб юборган экан.

Французлар катта пул эвазига деҳконни амалдор билан келишувдан айнитишга муваффақ бўладилар. Деҳкон унга: «Французлар менга кўп бай пули беришганди, буни сизга айтишни унутибман. Ҳайкал уларга сотилди» деган баҳонани рўқач қилади. Ҳайкални сотиб олган амалдор эса бу баҳонага ишонмайди. Ўртада катта жанжал бошланади. Французлар фурсатни қўлдан бой бермай, денгизчиларга Венерани зудлик билан қутига жойлаб қирғоққа олиб боришни буюрадилар. Бундан хабар топган амалдор зудликда ўз одамлари билан французлар ортидан қувишга тушган. Ниҳоят, ҳар икки гуруҳ ўртасида муштлашув бошланиб, ҳайкал ўртада талаш бўлади. Ана шу муштлашувда Венера ҳайкалининг ҳар иккала қўли синган экан. Улар эса орадан қанча асрлар ўтса ҳамки, ҳамон топилган эмас. Неча-неча

йиллардан буён санъат шайдоларини ўзига махлиё қилиб келаётган Венера ҳайкалининг топилиши тарихи шундай бўлган. Бу ҳайкал эса санъатсеварларни узоқ йиллардан бери ўзига мафтун этиб келмоқда.

АМАЗОНКАЛАР

Кўп асрлардан буён амазонкалик аёллар ҳақидаги ривоят-ту афсоналарга одамлар катта қизиқиш билан қарайдилар. Вақт ўтиши сайин бу ривоятлар турли тўғри-нотўғри маълумотлар билан тўлдирилган, айримлари эса жуда бўрттириб юборилган. Амазонкалик аёллар бадиий фильмлар, адабий ва фантастик асарлар қаҳрамонларига айланишди. Аёллар учун амазонкалар – эркинлик ва мустақиллик рамзи бўлса, эркаклар уларни гўзаллик ва жозибадорлик тимсоли деб билишади.

Амазонкалар ҳақидаги маълумотлар бир-бирига унчалик ўхшамаслиги билан ҳам ажралиб туради. Аёл жангчилар тўғрисида дастлаб, қадимги юнон тарихчиларининг асарларида тилга олинган. Кўҳна дунё аёллар ҳукмронлик қилаётган матриархат олами билан тўқнаш келди. Бу маълумот қадимги юнонларни шунчалик ҳайратда қолдирганки, бу уларнинг афсона ва хикояларида ўз аксини топган.

Ривоятда айтилишича, бир жанговар қабила уруш пайтида барча эркакларидан айрилиб қолибди. Уларнинг ўз душманлари билан сўнгги томчи қонлари қолгунча курашганлари эътиборга олинса, амазонкаларнинг худди шундай вазиятга тушиб қолганлиги табиий ҳол. Мазкур қабила аёллари ҳам ҳарбий санъат борасида эркаклардан асло қолишмаган. Амазонкалар қабиласи фақат курашиш, ўч олиш йўлини танлаб, шу тарика ўлдирилган эрлари учун қасос олишган.

Қадимги юнон солномачиси Диодорнинг ёзишича, амазонкалар жуда олис бўлган ҳудудларда яшашган. Улар жамиятни бошқариб, ҳарбий ишларга ҳам бош-қош эдилар. Эркаклар эса рўзгор ишлари билан банд бўлиб, хотинлари измида бўлишган. Фарзандлар тарбияси ҳам эркаклар зиммасида бўлган. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича,

амазонкалар Троя урушида катнашиб, киммерийлар (Крим ва шу атрофда яшаган кўчманчи қабила) билан Кичик Осиёга, Аттика (қадимги Юнонистон худудидаги давлат) га юриш қилиб, Афина шахрини ишғол қилинган ҳам эканлар. Жумладан, Троя урушидан кейин амазонкалар тўдаси скифлар худудларида пайдо бўлган. Геродотнинг ёзишича, мана шу уруш пайтида амазонкалар мағлубиятга учраган ва асирга олинган. Юнонлар уларни учта кемага жойлаб, ўз юртларига олиб кетишга қарор қиладилар. Аммо амазонкалар йўлда кемада кўзғолон кўтариб, юнон жангчиларини кириб ташлашган. Кемада сузишни билмаган амазонкалар уни сув оқими ва шамоллар таъсирида ҳаракатлантириб, скифлар ери бўлган Кремна шахрига келиб қолиб, ўша ерда муқим қолишади. Бу ерда жангчи аёллар скифларнинг отлари, қурол-яроғларини қўлга киритиб, уларнинг мамлакатини талай бошладилар. Кўп ўтмай, амазонкаларга бас келиб бўлмади колган...

Скифлар бу балойи-офатнинг бошларига қаердан келиб қолганини умуман тушуна олмай қоладилар. Чунки бундай ғайриоддий кийинадиган, бошқача тилда сўзлашадиган қабилани ҳеч қачон учратилмаганди. Нихоят, скифлар куч тўплаб, амазонкалар билан жангга кириштишган. Жасур жангчилар орасида ҳам қурбонлар бўлган, албатта. Ўлган жангчиларни кўздан кечирган скифлар хайратининг чеки йўқ эди. Уларга қарши қурашган жангчилар – аёллар экан!..

Скифлар бундай аёллардан фақат енгилмас жангчилар туғилса керак деган ҳаёлга ҳам борибди. Улардан фарзандлар қўришни истаб қоладилар. Узок маслаҳатлашиб, ёш скифларни амазонкалар олдига юборишни маъқул қўришади. Амазонкалар ҳам «куёвбола»ларнинг ҳеч қандай ёмонлик қилмаслигига ишонч ҳосил қилдилар. Бир мунча вақт ўтгач, улар скифлар билан дўстлашиб кетипди, ҳатто тилини ҳам ўрганишди. Ёш скифлар амазонкаларга битта қабилага бирлашишни таклиф қилдилар. Аммо амазонкалар бунга рози бўлишмаган. Чунки улар ўзлари хоҳлаган ҳаётни барчасидан афзал билардилар. Шундай қилиб, скифлар

яшайдиган ҳудудда янги элат – савроматлар пайдо бўлади. Гарчи бу ривоят бўлса-да, бу ўз тасдиғини топади.

Қуйидаги маълумот ҳам жуда кизик. Испанияликлар амазонкалар тасарруфида бўлган ҳудудга бостириб кирадилар. Амазонкалар бошқа маҳаллий кабилалар билан бир сафда туриб испанияликларга қарши жанг қилишган. Уларнинг мардлиги, жасорати ва ҳарбий маҳоратини кўрган испанияликлар лоақал бирортасини тутиб қиролга кўрсатмоқчи бўладилар. Аммо ҳеч ким уларни тутишнинг уддасидан чика олмайди. Испанияликларга бўйсунмаган мамлакатга Амазония номи берилган. Шундан бери Амазонка дарёси бўйида истикомат қилган жангчи аёллар кабиласини амазонкалар, деб атай бошлашади. Амазонкалар одатда, латофатли аёллар сифатида тасвирланган. Ривоятларга кўра, улар юнон маъбудлари Арес ва Гармониядан пайдо бўлган маъбуда Артемидага сажда қилишган. Айтишларича, айнан амазонкалар Эфес шаҳрига асос солиб, Артемида ибодатхонасини қуришган. 1542 йилда конкистадор Франсиско де Орельяна Амазонка дарёсини кашф қилган. Ўшанда унинг бошчилигидаги қўшин гўёки афсонавий амазонкалар билан жангга киришган экан. Ҳақиқатда эса испан босқинчилари хинду кабилаларининг узун соч эркакларини амазонкалар, деб ўйлашган. Эрлари билан баб-баравар жанг қилган хинду аёллари ҳам уларга амазонкаларни эслатган бўлса ажабмас. Афсонавий жангчи аёллар тарихи, келиб чиқишини ўрганиш хали ниҳоясига етгани йўқ ва тадқиқотлар давом этмоқда.

Афсонавий жангчи аёллар номи билан боғлиқ Амазонка дарёси Жунубий Америка ҳудудидан оқиб ўтади. Дарё ўзининг серсувлиги ва ҳавзаси майдонининг катталиги жиҳатидан дунёда биринчи ўринда, узунлиги бўйича эса (ирмоқлар билан 7 минг километр) Нил дарёсидан кейин иккинчи ўринда туради.

Унга тахминан 500 та ирмоқ қуйилиб, аксарияти йирик дарёлар ҳисобланади. Амазонкадан ҳар дақиқада уч миллиард галлон (1 галлон 4,54 литрга тенг) сув оқиб ўтади. Бундай сув захираси Нью-Йорк шаҳрини олтинчи йил сув билан

таъминлаш имконини бераркан. Ушбу дарёда икки мингдан зиёд балик тури яшайди. Бу Атлантика океанидагидан ҳам кўпроқ дегани. Амазонка дарёсининг энг машхур жонивори бу – улкан анакондадир. Узунлиги 11 метрга етадиган бу бўғма илонларнинг териси жахон бозорида жуда киммат нархга сотиларкан.

САРГУЗАШТЛАРГА БОЙ ОРОЛ

Таникли адиб Даниель Дефонинг «Робинзон Крузо» романини ўқимаган ёки ушбу асарда асосида яратилган бадий фильмни томоша қилмаган инсон бўлмаса керак. Асардаги воқеаларнинг фавкулодда кизикарлиги, саргузаштларга бойлиги киши эътиборини ўзига жалб этмасдан қолмайди. Ҳатто, баъзан воқеаларнинг ҳаётимиз ёки тўқимами, ажрата олмай ўйлашиб қоласан киши. Аслида яхши кўриб мутолаа қилган романдаги саргузашт ҳақиқий, ҳаётда ҳам содир бўлган воқеа экан.

Муаллиф ушбу романини ёзишда аниқ далилларга суянган. Бирок ундаги орол номи ва бош қаҳрамоннинг исми ўзгартирилган, ҳолос. 1563 йил денгиз саёҳатчиси Хуан Фернандес бир-бирига яқин номаълум ороллارни кашф этади ва у Хуан Фернандес архипелаги, деб атала бошланади. Ана шу архипелагдаги кичкина Маса-Тберра оролига ўтган асрнинг олтинчи йилларида Робинзон Крузо номи берилган. Тарихчиларнинг айтишича, романда келтирилган эчки ва баъзи ҳайвонларни ҳам илк бор оролга Хуан Фернандес ўзи олиб келган экан. Саёҳатчини бу ернинг ажойиб табиати, хилма-хил ўсимликлар дунёси ўзига мафтун этган. Аниқланишича, оролдаги чонта пальмаси, налка дарахти ва бошқа бир қанча гуллар сайёрамизнинг бошқа ҳеч бир жойида учрамаёқ экан.

1709 йили Англияга тегишли «Дюк» ва «Дюшес» ҳарбий кемалар ҳордиқ олиш мақсадида ушбу оролга тўхтаб ўтадилар. Қирғоққа тушишгач, капитан етти нафар денгизчини оролни текширишга юборади. Улар соч-соқоли ўсиб кетган, эгнига эчки терисини кийган бир кишига дуч

келадилар. Аввалига ундан кимлиги-ю, бу ерларда нима килиб юргани хакида хеч нарса билишолмайди. Ниҳоят, хотираси тикланиб, яна гапириб кетганидан сўнг, ўзининг ғаройиб саргузаштини сўзлаб берган. Кейинчалик у 1676 йили Шотландиянинг Ларго шаҳрида туғилган Александр Селькирк экани маълум бўлади. 19 яшар йигит денгизчи бўлиб хизмат қилишга аҳд қилади. Александр ўша пайтлардаги таникли қарокчи Дамгирнинг кемасига денгизчиларни йиғашганини тасодифан эшитиб қолади. Бирок бундан бирон наф чикмайди. Кейин 1703 йилда Пиккеринг исмли капитан бошчилигида денгизга саёхатга чиқади. Орадан озгина вақт ўтмасдан капитан Пиккеринг вафот этади, унинг ўрнига Стредлинг капитан этиб тайинланади. Александр эса капитаннинг биринчи ёрдамчисига айланади. Айтиш керакки, улар ўртасидаги муносабатлар кундан-кун ёмонлашиб, чигаллашиб боради. Шундай қилиб, уни батамом ёқтирмай қолган янги капитан кунлардан бир куни Александр Селькиркни кимсасиз оролда қолдиришни буюради. Унинг қўли остидаги денгизчиларнинг унга раҳми келиб милтиқ, тамаки, болта, пичоқ, кўрпа қолдиришган. Қаттиқ тушқунликка тушган Александр охири қўл қовуштириб ўтиришдан фойда йўқлигини тушунади ва хаёт учун курашади. Шундай қилиб у оролда беш йил яшаган.

Халоскор капитан Рожерс кўмагида Селькирк 1712 йили ўз ватанига қайтган. Шу орада капитан Вуд Рожерснинг «Дунё бўйлаб саёхат» номли китоби нашрдан чиқади. Селькирк ҳам ўз бошидан кечирганларини баён этиб, «Александр Селькиркнинг ғаройиб саргузашти» китобини чоп этади. Бирок бу китоб унчалик оммалашмайди.

1719 йили Даниель Дефонинг «Робинзон Крузонинг ғаройиб саргузаштлари, йигирма саккиз йил кимсасиз оролда» китоби Александр Селькирка хақиқий машҳурликни келтирди. У 1723 йили «Веймут» кемасида капитаннинг биринчи ёрдамчиси вазифасида ишлаётган пайтида вафот этган. Александр Селькиркнинг 100 йиллигига бағишлаб Ларгода хайкал ўрнатилган. 1868 йилда Маса-Тберра оролида

Силькрик назорат пунктига асос солиниб, у ерга мармартош ўрнатилган.

Бунинг яна эътиборли томони шундаки, нафакат Селькрикнинг саргузашти, балки у беш йил яшаган орол тарихи ҳам жуда кизиқарли. Ушбу оролга Селькрик, Хуан Фернандес каби юзлаб денгизчиларнинг қадами етган. Дефо орол тарихини синчиклаб ўрганган, бир канча денгизчиларнинг кундаликларини ўкиб чиққан. Ундан кейин тўплаган маълумотлари асосида асар ёзишга киришган экан.

ХАЗИНАЛАР ИЛИНЖИДА

Машҳур ёзувчи Роберт Льюис Стивенсоннинг «Хазиналар ороли» романини кўпчилик ўқиган, асар асосида яратилиб, суратга олинган бадиий фильмни ҳам томоша қилган. Аммо бу саргузаштларнинг аслида ҳақиқат экани, яъни ҳаётда ҳақиқатдан ҳам содир бўлгани эса кўпчиликка номаълум. Биз мириқиб томоша қилган фильмдаги бир оёқли қароқчи Жон Сильвер ва Жим Хоккинснинг ғаройиб саргузаштлари айнан Кариб денгизидаги Пинос оролида рўй берган экан.

1494 йилда Христофор Колумб ушбу оролни кашф этганидан сўнг испанлар унга «Пинос» деб ном қўйишади. Кариб денгизидаги бу энг йирик оролнинг майдони 3 минг кв. км дир. Қолаверса, қароқчилар хазиналарини айнан шу оролда сақлашгани хақида ҳам маълумотлар бор.

Айтишларича, оролда олтига йирик хазина бўлиши мумкин экан. Шулардан бири Генри Морганнинг 35–40 млн. доллари бўлса, яна бири «Лима хазинаси», яъни 1820 йили америкалик капитан Томсоннинг оролга яширган бир печатонна олтини. Уша даврда хариталар ниҳоятда сир сақланиб, ягона нусхада тайёрланган. Ана шундай хариталардан бири ёш йигитнинг қўлига тушиб қолиши натижасида романдаги воқеа ҳақиқатан ҳам рўй беради. Ёзувчи бу маълумотномаларни Англияда чоп этилган Г. Морган, Ф. Дрейко ва бир канча қароқчи-саёҳатчиларнинг кундалик дафтарларидан фойдаланиб тайёрлаган.

1830 йили уч аср давомида карокчилар кўлида бўлгандан сўнг, орол яна Испания тасарруфига ўтган. Испанлар оролда камокхона ҳам қурдилар. Кейинчалик эса Куба ихтиёрига ўтди. 1958 йили оролда сайёҳлар учун меҳмонхона қурилади. Бугунги кунда оролда 70 минг зиёд киши истиқомат қилади. 1978 йилдан бошлаб эса уни «Хувентуд», яъни «Ёшлар ороли» деб аташ бошлашган.

Кариб денгизда яна бир канча шунга ўхшаш ороллар мавжуд. Шулардан бири, табиий кўриниши қадимий касрга ўхшаб кетадиган Кокос ороли бўлиб, у ҳам ғаройиб афсоналарга бой. Унинг майдони 42 кв. км бўлиб, атрофи 200 метр баландликдаги табиий қоялар билан ўралган. Марказида эса баландлиги 771 метрлик Раундел-Кон тоғи бор. Шу пайтга қадар оролга 500 га яқин экспедиция уюштирилган.

Тарихий маълумотларда келтирилишича, карокчилар талончилик орқасидаги бойликларини Кокос оролига ҳам яширишган экан. 1894–1914 йилларда саёҳатчи Августо Гислернинг яқка ўзи хазина қидирган ва ниҳоят, йигирма йиллик машаққатдан сўнг у чиндан ҳам бойлик топишга муваффақ бўлган дейишади. Олтин қидирувчилар хазина топиш ниятида оролни «илма-тепик» қилиб юборишган. Бундан ташвишга тушган Коста-Рика ҳукумати 1978 йилда экологик зарар кўришнинг олдини олиш мақсадида оролда қазини ишлари олиб боришни тақиқлаб қўяди. Орол бўйидаги денгизда эса сўнгги бор 1994 йилда Жак Иф Кусто бошчилигидаги экспедиция иш бошлаган.

Ёзувчи-географ Л.М. Скрягин узок йиллар давомида денгиз саёҳатчиларининг кундалик дафтар ва ҳужжатларини ўрганиб, «Чўккан кема хазиналари» ҳамда «Денгиздаги ҳалокат излари» номли китобларини ёзган. Скрягиннинг таъкидлашича, 1816 йили Куман бўғозида «Сан Педро Алькантария» номли ҳарбий кема чамаси 50 млн. долларлик қимматбаҳо юки билан чўккан экан. 1850 йилда эса Шотландия қирғоғидаги Тобармори бўғозида Испаниянинг «Флоренция» деб номланган кемаси 30 млн. доллар қийматидаги олтин билан денгиз тубига равона бўлган.

1980 йили америкалик бир гуруҳ ғоввослар Гаити оро-ли кирғоқлари яқинидаги карокчи Генри Морганнинг 1669 йилда чўккан «Оксфорд» кемаси ҳамда олтин, кумуш ва бир неча миллион кийматга эга қимматбаҳо тошларни топдилар. 1982 йили Кариб денгизидан англиялик карокчи Чарльз Уэджернинг 1708 йилда ғарқ бўлган афсонавий «Сан-Хосе» кемаси топилади. Унга алоқадор ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, кемада 60 тонналик қимматбаҳо олтин ва жавохирлар бўлган. Ҳақиқатда санокли кемаларгина бундай қимматбаҳо юкни таширдилар.

Америкалик Мел Фишер таътил пайтида Флорида кир-гоғида сузаётиб, денгиз тубида олтин тангаларга дуч келади. Шу баҳона бўлибми, 1622 йили чўкиб кетган Нуэстра Сенора де Аточа кемасини излаб топишга аҳд килади. 1971 йилда Фишер Мексика бўғози худудида кема қолдиқларини топишга муваффақ бўлган. Бирок Ҳақиқатда сувларда акулалар кўплигидан кидирув ишлари тўхтатилган. 1985 йилда Фишер 150 мингта олтин, 1000 та кумуш ёмби ва қимматбаҳо тошларни топди. Унинг бундан ақлбовар қилмас ютуғи кўпчилиكنи ҳайратга солган.

«ТИТАНИК» КЕМАСИНИНГ ҲАЛОКАТИ

Инсоният тарихида шундай жаҳоншумул ходисалар бор-ки, улар неча асрлар ўтса ҳамки авлодларни ўз жумбоқлари билан лол қолдириб келади. «Титаник»нинг сувга ғарқ бўлишини ана шундай ходисалар сирасига киритиш мумкин. Ҳақиқатда асрнинг энг улкан фалокати, дея бежиз айтилмайди. Кўп инсонлар ушбу фожианинг рўй беришини гўё олдиндан сезиб турсалар ҳам унинг қаршисида ожиз эдилар. 1911 йилнинг 31 май куни «Титаник» сувга туширилди. «Харланд Булф» кемасозлик компанияси уни жиҳозлар билан таъминлайди. Кема сафарга тайёрланганидан сўнг, 1912 йилнинг 1 апрелида унинг сувдаги ҳаракатлари текшириб кўрилади. Икки кундан сўнг, 3 апрелда «Титаник» Сауттем-птон портига келтирилади. Бир ҳафтадан кейин у ўзининг биринчи (ва сўнги) сафарига чиқиши керак эди. 1912 йил-

нинг 14 апрель куни кечаси соат ўн бир яримда улкан кема айсберг билан тўқнашиб кетди. Орадан уч соат ўтар-ўтмас, бортидаги 1495 нафар одами билан сув қаърига ғарк бўлган. Бирок нимагадир одамлар «Титаник» ҳалокатини «кутилмаган» фожиа деб атайдилар. Кейинчалик бу воқеа ҳақида жуда кўп китоблар яратилган. Уларнинг барчасида кема сувга туширилган кунги одамларнинг хаяжонлари, барчанинг қалбида жўш ураётган қўрқув аралаш қувонч хисси тасвирланганди.

1956 йилда машҳур хикоянавис Жек Маршалнинг «Келажак ҳақида хотиралар» номли китоби чоп этилди. Ёзувчи бу асар муқаддимасида «Титаник» сафарга отланган куни ўзи ва рафикасининг хаяжонланганликлари, қалбларидаги қўрқув туйғуси ҳақида шундай жумлаларни ёзди: «Бу улкан кемага қараб ўтирар эканман, кутилмаганда рафикам Бланш енгимдан тортди-да: «Кўрасан, бу кема Америка сафарини ниҳоясига етказа олмайди, у йўлда чўкиб кетади», деди. Мен хаёллар оғушида бўлганим учун аввалига рафикамнинг сўзларига эътибор бермадим. Аммо кейинчалик бу сўзлар мазмунини англадим.

Бланш хоним кутилмаганда эрига мурожаат қилган: «Қувонч билан сафарга чиққан шунча одам, юзлаб йўловчиларни нима қилиб бўлса ҳам қутқариб қолиш керак. Бирон нима қилсанг-чи?» Бу хонимнинг кейинчалик хотирлашича, сузиб кетаётган «Титаник»га қараб ўтирган чоғида тўсатдан унинг кўз ўнгида муз парчалари билан тўла сувга ғарк бўлаётган юзлаб одамлар кўриниб кетган экан. Ўша куни кечкурун Бланш хоним кайфиятсиз уйкуга кетган. Эртаси куни эса унинг турмуш ўртоғи, ёзувчи Жек Маршал кема ҳалокати ҳақидаги ваҳимали хабарларни эшитади.

Бланш хоним қандайдир касалликка чалинган бўлиб, деярли ҳеч ким билан сўзлашмасди. Шунинг учун эри унга «Титаник»нинг фожиали ҳалокати ҳақида айтишларини тақиқлади. Бу ҳақда аёл орадан яна бир неча ой ўтгач, саломатлиги бутунлай тикланиб бўлгачгина эшитди. Маълум вақтдан кейин аён бўлдики, «Титаник»нинг ҳалокати ҳақида башорат қилган Бланш хонимнинг ўзигина эмас экан. Кема

йўлга чиқишидан бир неча кун олдин Буюк Британиялик башоратчи Терви ҳам ҳалокат тўғрисида маълум қилган ва у ҳақдаги хабарлар матбуотда эълон қилинган. Яна бир тарихий ҳақиқат. Ўша куни кема йўловчилари қариндошлари, дўсту ёрлари томонидан жуда махзун ҳолда сафарга кузатилган. Америкалик миллионер Жорж Вандербилтнинг онаси ўғлига қараб туриб: «Сен назаримда, бу сафардан тирик қайтмайдиганга ўхшайсан» деган экан.

Буюк Британиянинг таникли мунажжими Луи Гамон 1912 йилнинг март ойида ўзининг доимий мижозларига шошилиночнома жўнатган экан. Унда шундай сўзлар битилганди: «Апрель ойининг ўрталари ҳаётингиз учун энг хатарли бўлган даврдир. Ҳар қандай вазиятда ҳам сув билан боғлиқ саёҳатлардан воз кечишингиз керак». Албатта, мунажжим ўз мижозларини бежиз огоҳлантирмаган. Негаки, «Титаник»да саёҳатга чиққанлар бадавлат одамлар эди. Гамон мижозларининг аксариятини ҳам фақат миллионер инсонлар ташкил қиларди. Тўғри, уларнинг барчаси ҳам унинг бу огоҳлантиришига эътибор бериб ўтирмади. Аммо мунажжимнинг ҳар бир эслатмасини гўёки қонун ўрнида қабул қиладиган миллионер Морган (қатта банклардан бирининг хўжайини) бир қўлидаги шошилиночномага, бир «Титаник» учун буюрилган қимматбаҳо чиптага қаради-ю, саёҳатдан воз кечишга қарор қилди. Негаки ҳаёт, демаски, тириклик ҳамма нарсадан қиммат.

Мунажжим Гамон Буюк Британиялик таникли журналист Сидга «Сенинг ажал билан учрашувинг 1912 йилнинг дастлабки ойларида тўғри келади» деб айтган, унга денгиз саёҳатларидан воз кечиш лозимлигини эслатган эди. Саёҳатдан бир оз олдин эса журналист тушида сувга ғарк бўлаётган кўплаб инсонларни кўради. Уларнинг кўрқув тўла кўзларини узок вақтгача унутолмайди. Аммо журналист тақдирнинг ёзуғидан қутулиб бўлмайди, деган қарорга келади ва бу саёҳатдан воз кечмасликка қарор қилади. Сув қаърига ғарк бўлган юзлаб одамлар орасида у ҳам бор эди, албатта. Ушбу сайёҳатда олдиндан огоҳлантирилган инсонлар ҳам жуда кўп эди. Улар орасида машҳур миллионер-

лардан бири, Буёк Британиялик савдогар Каннон Мидлтон ҳам бор эди. 1912 йилнинг март ойида у жуда ёмон туш кўради. Хотини эса бу тушни фожиалар билан боғлаб, яхшиси «Титаник» саёхатидан воз кечиш лозимлигини айтади. Бирок кайсар миллионер чипталарни қайта топширишга кўнмайди.

Бундай, олдиндан огоҳлантирилган бўлишларига қарамай, ҳеч нимадан кўркиб ўтирмасдан «Титаник»да сафарга отланганлари кизиқ, албатта. Балки ўша инсонлар тақдирнинг аёвсиз ёзуғи билан юзма-юз келишни ишташгандир. Буниси эса ёлғиз Яратганга аён.

ЮҚОРИ АМАЗОНКАЛИК АФСУНГАР

Асирлик

Биз қишлоқдан унча узоқ бўлмаган ерда бўлишимиз керак. Бу йўлнинг ниҳояси менга нима каромат кўрсатиши мумкин. Нима учун ҳиндулар мени ханузгача ўлдирмадилар? Ҳиндуларнинг ўртокларимнинг барисини эмас, ақалли биронтасини ўлдиришганига ишончим комил эди. Йўл тоққа кўтарила бошлади. Шу пайт тўтиларнинг саросимали қичкириқлари янгради ва биз қишлоқ жойлашган ялангликка чиқиб келдик. У ерда яланғоч одамлар – эркаклар, аёллар, болалар кўп эдилар. Улар мени яқинроқдан томоша қилиш мақсадида бир-бирларини итарган ҳолда атрофимга тўплана бошлашди. Ниҳоятда қаттиқ шовқин кўтарилди, лекин бу шовқин тўда орасида сочлари узун, озғин, кекса чол пайдо бўлгач, ўз-ўзидан тинди. У менинг қўлларим оркамга қилиб боғлиқ ҳолда турган жойимга яқин келдида, менга синчиқлаб қаради.

Мен ҳам унга эҳтиёткорлик билан боқдим. У жуда ҳам кекса бўлиб, юз тузилиши ва ранги айнан мўғулсимонлар иркига мос эди. Юқори лабидаги ва иягидаги бир нечта узун сарғимтир туқлар унинг жуда кекса эканлигидан далолат бериб турарди. Белининг ўрталаригача тушиб турган сарғимтир-жигарранг тусли соч турмагини бошидаги патлар билан безатилган боғич ушлаб турарди. Атрофдаги

хиндулар яланғоч бўлсаларда, унинг эғнида дағал пахта матосидан тикилган, этаклари суяги бўртиб чиккан тиззаларига тушиб турган енгсиз кийимда эди.

Мен хаяжонимни ва қўрқинимни яшириш мақсадида унинг кўзларига тик боқиб туравердим. Тез орада шовкин яна кўтарилди: болалар кичкиришар, эркак ва аёллар бир-бирларига ажабтовур қарашар, тўтиларнинг яна кулокни коматга келтирувчи кичкириклари эшитиларди.

Сардор рўпарамга яқин келдида, қўлларимни бўша-тишларини, йиртилиб дабдала бўлган кийимларимни ечишни буюрди. Атрофимга одамларнинг тўпланиши давом этар, уларнинг сони юзтадан ошиб улгурган эди. Бир неча нафар кекса аёллар ёнимга ўтипти, менинг ёш ва бақувват бадамимни ушлаб кўриб, хиринглашга тушдилар. Аёллардан бирининг қарашлари бежо эди. У қўлидаги оғир ёғоч билан менга тахдид солаётиб, овозининг борича бақира бошлади.

У қўлидаги ёғочни икки қўллаб юкорига кўтарганча менга қараб тўсатдан ташланди.

Ёнгинамда турган сардор қискагина тарзда нимадир деди ва қўриқчилардан бири ўзининг кескин ҳаракати билан кампирнинг қўлидаги ёғочни ундан тортиб олдида, кулочкашлаб бир зарбада кампирни ерга ағдарди. Сардорнинг яна бир фармойиши билан мени унинг ортидан олиб юрдилар. Мени кўплаб конуссимон чайдалардан иборат бўлган кишлоқдаги энг катта чайлага олиб кирдилар. Чайланинг томи ва деворлари бир бутунликни ташкил этар, ичи эса тутунга тўлган ва қоронғу эди.

Бегона қишлоқ

Кўзларим қоронғуликка кўниккач, бу улкан, конуссимон уйда кўп одамлар борлигини кўрдим. Ўртада ёниб турган иккита ўчок, бир чеккадан очилган, бир одам аранг сукилиб қира оладиган эшик тиркиши ичкарини ёритувчи ягона манба эди. Тепамиздаги бўшлиқ буюмлар саклаш учун мўлжалланган: стропила вазифасини ўтовчи ходаларга ҳар хил буюмлар осилган, тик устунлар бир вақтнинг

Ўзида томни ушлаб турса, унинг ораларида кўплаб гамаклар (гамак – тўрдан тўкилган осма беланчак) осиб ташланган. Менинг кўлларимни қайтадан боғладилар, лекин бу сафар олдимга, бўш холда, улардан бемалол фойдалана олардим. Сардор кўрсатган гамакка ўтирдим. Сардор кўриқчиларим билан чеккароққа чиқди-да, нималарнидир муҳокама қила бошладилар. Маслаҳатлашув бир неча соат давом этди ва бу вақт ичида кулбага кўплаб одамлар кириб чиқишди. Мен ўтирган гамак атрофида пальма дарахтининг ёғочидан тайёрланган таёклар билан куролланган уч нафар кампир мени сергаклик билан кўриқлашарди. Аёллардан таралаётган ғалати – мускус исини доимо сезиб турардим.

Тез орада ёш аёл ковок пўстидан ясалган идишда қайноқ, қуюқ ичимлик олиб кирди. Бир културм ичиб, бошқа ичишдан бош тортдим. Сардор билан сўз алмашган аёл чиқиб кетди-да, бошқа идишда банан хиди уфуриб турган бошқа ичимлик келтирди. Ичимликни лаззатланиб ичдим ва ўзимда қандайдир қувват пайдо бўлганини сездим.

Қишлоқда дастлабки хафталар мобайнида ўтказган ҳаётим ҳақидаги хотираларнинг кўпи ёдимда қолмаган. Бу қандайдир даҳшат эди: асирга олинишим, селвага келтирилишим билан боғлиқ воқеалар ҳақида фикр юритиб, шунга ишонч ҳосил қилдимки, ўртоқларим ё ўлдирилган, ёки еб юборилган. Бирорталари тирик қолган тақдирларида ҳам, улар мени бу ердан топа олишмайди. Улар, оилам ҳақида ўйлар эканман, тобора чорасизлик ботқоғига ботиб бораётгандек сезардим ўзимни. Аммо бу ҳиссиётим аста-секинлик билан қишлоқдан қочиш қарорига айланиб борарди.

Қишлоқдаги қундалик воқеалар давоми менинг ҳаётимга таҳдид ва ҳавф йўқлигидан далолат бериб турарди. Мен ўз атрофимда бўлаётган суҳбатлардаги биронта сўзни тушунмас эдим. Назаримда бу уйда қандайдир тартибсизлик мавжуддек: бу ерда йигирмага яқин эркак, хотин ва болалар яшашар, доимо иккита ёки учта ўчоқ ёниқ турар, атрофимизда эса эгаларининг арзандасига айланган, кўлга ўргатилган ўрмон жониворлари сайр этиб юришарди. Деразалари бўл-

маган бу уйда кун тундан деярли фарк килмас эди. Мени кунига икки марта кучли назорат остида ташқарига сайрга олиб чиқишарди.

Кунлар ўтгани сайин одамларнинг менга кизиқиб қарашлари, мени кўрганда башараларини бужмайтиришлари тобора камая борарди. Болаларнинг менга, бошқаларга нисбатан яширин, дўстона ачинишларини кўриб рухан шодландим ва келгусига ишонч билан қарай бошладим. Агар катталар менга душманларча муносабатда бўлганларида, болалар ҳам улардан ўрнак олишарди, албатта.

Лекин барибир дастлабки ҳафта воқеаларининг баъзилари хотирамда сакланиб қолди. Менинг бу ерда пайдо бўлганимдан оз фурсат ўтгач, бир неча нафар эркак ва бу ерга қўллари ва оёқлари чирмовук билан боғланган, оғзига латта тиқилган бир аёлни келтиришди. Улар аёлни уйнинг мен жойлашган, сардор яшайдиган қисмига олиб ўтишди. Асиранинг оғзидаги тикин олиб ташлангач, ерда думалаганча, телбаларча қичқириб, қўл-оёқларини бўшатишга уришарди. Эркаклар уни ерга ётқизилган ҳолда қолдириб, чиқиб кетдилар, унинг ёнида эса бир кампир қолди ҳолос. Дастлабки икки кун асира шиддатли тарзда овозининг борича бақирар, биронтаси унга яқинлаша бошласа оғздан кўпик сачратиб, ўзига яқинлашишларига қаршилик кўрсатишга уришарди. Бир ўзи қолганда эса тезда тинчланарди. Овқат бермаганликлари боис у кундан-кунга заифлаша бошлади.

Учинчи кун асиранинг ёнига қабиланинг қари кампирларидан бири яқинлашди-да, унинг ерда зўр бериб тиришаётган ҳолда думалапларини кузата бошлади. Охир-оқибат кампир бошини сарак-сарак қилган ҳолда бир нималар де-дида, ташқарига чиқди ва тез орада бир қўлида ёғоч идишда сув, бошқасида эса ҳар хил ўтлар боғлами билан қайтиб кирди. У ўтларни қирқиб, идишда уларни қуюқ бўтка холига келгунча эзгилади. Сўнгра кампир боғланган аёл ёнига келди, асира ўзини у ёқдан бу ёққа ура бошлади. Шунда кампир қўлидаги аралашмани асиранинг буралаётган, таранг тортилган баданига сепдида, қўллар ёрдамида асиранинг тана-си яшил қатлам билан коплангунча ишқалади. Аста-секин-

лик билан асиранинг ҳаракатлари сусая борганини кўрган кампир уйдан чикиб кетди. Аёл батамом тинчланди, гўёки у ухларди.

Эртаси тонгда кампир аёлдаги чирвомукларни кесиб ташлади. Асира ўта хотиржам ҳолатда, атрофидагиларга бефарқ ҳолатида эди. Гўёки эслаш қобилиятини йўқотган одамни етаклаб юргандек, унинг ҳам қўлларидан тутиб, ташқарига олиб чиқишдида. шу заҳоти қайтиб олиб киришди, ювинтириб, гамакка ўтирғиздилар. Эртасига эрталаб у бошқа аёллар қатори ишга жўнаб кетди. Эҳтимол у кул бўлса керак, шундай бўлсада у билан дўстона муомалада бўлишди.

Илгарилари мен хиндулар тиббиёти ҳақида ҳам кўп эшитгандим, бу ерда эса ўз кўзларим билан кўришга муваффақ бўлдим. Нахотки мен учун ҳам шу тиббиётга алоқадор тadbир тайёрланаётган бўлса? Қишлоқда пайдо бўлганимдан сўнг ўтган бир неча кун, балки икки ҳафталардан сўнг, вақт, сана ҳақидаги тафаккурим деярли йўқолгандан сўнг – мени ташқарига олиб чиқдилар. Қаршимда бус-бутун қабилани кўрдим. Кўриқчилар мени сукут саклаб турган оломоннинг олдида турган сардорнинг қаршисига олиб келишди. У яна ўзининг узун ок кўйлагида эди. Гарчи қаршимда турган оломон менга дўстона тарзда қараб турган бўлсада, ўзимда сезилар-сезилмас асабий титрок пайдо бўлганини сездим. Аммо мен ўзимдаги кўркувни умуман сездирмасликка қарор қилдим.

Сардор шошмасдан кўшиқ бошлади ва ёрдамчисидан барглари муаттар хид таркатаётган шохчаларни олди. Кўшиқ айтишда давом этиб, шохчаларни менга теккизди. Сўнгра идишчада кучли хид таркатаётган суюқлик келтирдилар. Сардор кўшиқ куйлашда давом этди, ёрдамчиси эса мени ушбу суюқлик билан ювди.

Бир неча дақиқадан сўнг бу амал ниҳоясига етди. Кўринишидан оломон ўзи кўрган амалдан қониқиш ҳосил қилган, ундан олган ҳиссиётларни ошқор этмаган равишда, хотиржам тарзда тарқала бошлади. Бўлиб ўтган амал менда ҳам қизиқиш уйғотди ва ундан кейин нима воқеа рўй бе-

риши мумкинлигини кута бошладим. Лекин ҳеч нима рўй бермади, бўлиб ўтган маросимнинг мазмун-моҳияти мен учун сирлилигича колди, чунки мен ҳиндуларнинг тилини умуман тушунмасдим.

Орадан бир неча кун ўтгач уларда менга ўз тилларини ўргатиш истаги борлиги аён бўлди. Сардор ҳар хил буюмларни кўрсатар ёки менга узатиб фақат битта сўзни тинмай қайтарар, менга тикилган ҳолда шу сўзни қайта айтишимни кутарди. Эслаб қолишим учун у бу ҳаракатни икки бора қайтарди. Мен ҳар куни бир хил тарзда кечаётган ҳаётимни ўзгартириш, ғамгин ҳолатимни кувноғига айлантириш максатда бу машғулотда жон-жон деб иштирок эта бошладим.

Бир куни эрта тонгда мени яна уйдан ташқарига олиб чиқдилар, мен яна ўзининг оқ кўйлагига сардор ортида тўпланган оломонни кўрдим. Бу сафар сардор кўлларида янги туғилган гўдак тутиб турган аёл қаршисида турган ҳолда кўшиқ айтарди. Мен билан бўлиб ўтган амал гўдак билан ҳам ўтказилди: ўша кўшиқ ёқимли хид таркатувчи баргли шохча, ўша ювиш тадбири. Гўдак билан оширилган амал тугагач, айнан шу амал яна бир бор менинг иштирокимда қайтарилди. Бу тадбир кўпроқ христианлардаги чўкинтириш маросимига ўхшаб кетарди. Мени ўз қабилаларининг аъзосига айлантирганга ўхшамаётганмикан?

Босқичма-босқич менинг ҳаракат доирам кенгая борди, лекин мени кўриқлаш ҳатто тунлари ҳам кучли эди. Луғатимда янги сўзлар пайдо бўла бошлади. Секин-асталик билан бир-биримизни тушуна бошладик.

Ҳафталарни қувиб ҳафталар ўтарди. Кунларнинг бирида қабилла олдинги маросимдан умуман фарқ қиладиган тантанали маросимга тўпланди. Сардор мен илгари эшитмаган кўшиқни қуйлашни бошлади, қолганлар эса турган жойларида рақсга тушган қўйи кўшиқ сўзларини қайтарар эдилар. Бу жуда узоқ давом этди. Охир-оқибат сардор кўлига йирик баргли шохчани олдида, менинг баданимга тўрт йўналишда – шарқ, ғарб, шимол ва жануб йўналишида суйкай бошлади.

Сўнгра хиндулар мени кишлоқдан унча олис бўлмаган дарёчада чўмилтирдилар ва бу дарёча келгусида мен юви-надиган ягона сув хавзасига айланди.

Дарёда чўмилтиришдан олдин оловга қўйилган катта идишда ўтларни қайнатиб, мен учун ванна тайёрладиларда, маросимий тарзда унинг ичидаги сувга шўнғитиб олдилар. Ваннадаги сув уларга илиқрок туюлди шекилли, хиндулар кўл ишоралари билан ерга ўтиришимни буюрдилар. Тиззала-римни даҳанимга олиб келиб, қимирламасдан ўтиришимни бир хинду кўрсатиб берди. Устимга пахта ипларидан қўлда тўкилган қандайдир чойшаб ёпдилар. У устимни бут-кул қоплагани боис, нафас олишим қийинланди, бўғилиб қолишимга озгина қолди. Кишлоқдаги ҳаёт бир маромда, осуда кечаётганлиги туфайли мендаги кўркув ўрнини бо-тирлик эгаллай бошлаган эди. Лекин энди мени асирлик ва ўрмон бўйлаб ҳаракат вақтида пайдо бўлгани сингари кўркув босди. Наҳотки бу қурбонлик келтириш мароси-ми бўлса? Яхшиси ўрнимдан тик оёққа туриб қаршилиқ кўрсатиш, имкони бўлмаса ўзимни ҳимоя қилган ҳолда ўлганим дуруст эмасми?

Мен ўзимни тинчлантириш мақсадида бирор бир дуони ўқишга ҳаракат илиб кўрдим, аксига олиб ҳеч қайси дуо эсга келмади. Ахир Икитосдаги мактабда олган тарбиям, диний сабоқ олган пайтимдан шу маҳалгача озмунча вақт ўтдимми?

Вақт жуда секин ўтар, асабларим эса узилгудек даражада таранг тортилганди. Қалин мато остида нафасим бўғзимга келган, ноқулай ўтирганимдан оёқ мушакларим томири тор-тиша бошлади.

Нихоят бир тортишда устимдаги ёпинғични юлқиб ол-дилар. Атрофимдаги томошабинлар чиқарган қийқириклар менга хурсандчилик аломатидек туюлди. Мен илк бора тўпланганларнинг чехрасида қувноклик аломатларини сез-дим. Эркаклар атрофимга йиғилиб, жилмайган ҳолда тез-тез бир нималар деб гапира бошладилар. Мен уларнинг гапларига умуман тушунмасамда, имо-ишораларидан мен ҳам уларнинг бирига айланганимни тушундим. Лекин мен

ғалати дунёда улар учун қайси ишда аскотишим мумкин деган саволга жавоб ололмасдим.

Маросимдан сўнг мени ёш эркаклар гуруҳига олиб бордилар. Ҳар биримизга яшил поя бўлақларидан беришдида, чайнашни буюришди. Мазаси ёқимсиз бўлмасада, тишларимизни камаштирарди. Бир неча соатлардан сўнг тишларимиз қорайиб кетди. Кейинчалик билсам бу сақич паканикспо деб аталар, поя эса ўрмондаги бутадан кесиб олинган экан. Бу тadbир тишларнинг бузилишини олдини олар экан. Бир хафта ўтгач эса иккита тишим яна оппок бўлиб қолди.

Кўринишлар

Ҳуни куи хиндуларнинг қишлоғига келтирилганимга ҳам ярим йилдан ортиқ вақт ўтди. Мен кийимсиз юришга, ўрмон қушларининг гўштидан тайёрланган, тузсиз овқат тановул қилишга, оддийгина дехқончилик ҳосили ва ўрмон неъматларидан қилинган оддийгина таомларни ейишга кўникдим. Қўшимчасига анчагина хинду сўзларини ўрганиб олгандим.

Овқатимнинг таркиби кескин равишда ўзгартирилганидан хиндулар мени ўзларининг қандайдир мақсадлари учун тайёрлаётганликларини тушуниб етдим. Бу жараёни менга раҳнамолик қилаётган кампирлар ўта қатъий равишда назорат қилардилар. Бир неча кун мобайнида мени ўрмон қаклигининг обдан қовурилган кўкраги, қовурилган бўтқасимон ичимлик билан боқдилар. Ҳар икки-уч кунда мени ўтлардан тайёрланган ўткир ва ғалати таъмли дамламалар ичишга мажбур этишарди. Дамламалар менда таъриф этиб бўлмайдиган ҳолатлар келтириб чиқарарди, кампирлар эса бу дамламалар соғлигимга зарар етказмаслигини уқтирган ҳолда уларни охиригача ичишимни талаб этардилар. Аммо дамламалардан бири мени қустирди, иккинчиси ичимни суюқлаштирди, учинчиси эса юрак уришини тезлаштириб, титроқ ва қучли терлаш ҳолатини келтириб чиқарди. Мен учун ванналар ташкил қилинар, баданим-

ни укалаларидан сўнг кайфиятим кескин кўтарилиб, ўта кувнок бўлиб қолардим.

Бу тадбир ўн кун давом этди. Сардор бошчилигидаги барча ҳиндулар менинг соғлиғимдан хавотирда бўлсаларда, ижобий натижага умид қилишарди. Ажойиб кунларнинг бири емиш тановул қилишдан тийилиш ва ҳар хил рангларга бўялиб, безаниш билан бошланди. Ўнта эркакнинг башараси қизил бўёқда чизилган мураккаб нақшлар билан бўялди. Куёш ботишидан аввал сардорнинг уйига уларни аввалдан таниганим, қабилада муҳим мартаба ва обрў-эътиборга эга бўлган бир неча нафар одамлар тўпландилар. Қисқа маслаҳатлашувдан сўнг, табиийки мен бу маслаҳатда иштирок этмадим, улар бир-бирларининг ортидан саф тортиб, майин овозда кўпик бошлаб, кўшиқ оҳангига мос равишда рақсга тушиб, сельва томон йўл олдилар. Қишлоқ аҳли бизга сукут сақлаганча қараб туришарди.

Кейинроқ рўй берадиган воқеалар тафсилотини уларга-ча бўлиб ўтганларининг қайтарилиши билан изоҳлаш мумкин. Ҳиндулар тилини етарли даражада тушуна бошлагач, ўртоқларим кўмагида ҳақиқатда нималарни кўрганим, нималарни эшитганимни, қалбимнинг чуқур бурчакларида пайдо бўлган онгни аниқлашга эришдим.

Кўз зўрға илғайдиган сўкмок йирик дарахтлар ёнидан, қия ён бағри ўрмон билан қопланган тепалик бўйлаб пастга олиб тушарди. Ярим соатлардан сўнг, ўртасидан кичиккина жилға оқиб ўтувчи ялангликка чиқдик.

Бу ердаги дарахтлар улкан, таналари йўғон, тепа шохлари юксакликка бўй чўзганлиги боис, улар янада улкан кўринишарди. Яланглик остонасидаги ўрмончининг дарахтлари кесиб олингани боис, яланглик диний бинога ўхшаб қолганди. Ҳ ер-бу ердан дарахтлар орасини тилиб ўтган куёш нурлари ерда ёруғ доғлар ҳосил қилган. Сельвада яшовчи қушларнинг эрта тонгдаги сайроғи куёш ботиш пайтида ҳам такроран эшитилиб туради. Яқингинангизда тинмаундан, нарироқда эса унга бошқаси жавоб қайтарди. Ўрмон лочинининг бўғик овози узоқдан акс-садо бўлиб қайтди. Қаердадир, улкан дарахтнинг танасида тунги уй-

куга хозирланаётган тўдадаги бакирок маймунлар жўр овозда кичкирадидлар.

Хиндулардан бири кушларга таклид кила бошлади, шу захоти ўрмон қаъридан турли тарафлардан кушлар унга жавоб бера бошладилар. Аслида бу овозлар кабиладоларнинг овози бўлиб, бу нарса биз ишончли тарзда қўрикланаётганимизни, бизга ҳеч қандай таҳдид ёки тўскинлик йўқлигини англатарди. Сардорнинг билинар-билимас жилмайиши унинг кониқиш ҳосил қилганини билдириб турарди.

Гуруҳимиздагилар бироздан сўнг нима рўй беришини билишарди, мен эса бундан мустасно эдим. Улар хотиржамлик билан қандайдир тайёргарчиликни бошлаб юбордилар. Тўрт нафар хинду биздан узоклашиб, ялангликнинг тўрт бурчагида посбошликни эгалладилар. Ўзлари билан лой тувакда олиб келинган, кул босган чўғ ёрдамида ўртага гулхан ёкилди.

Гулхандан хиёл олисроқда, доира шаклида, ёғочдан ясалган пастак ўриндиклар қўйиб чиқдилар. Бизни қўриқлаб турган хиндулардан бири катта кучок курук барглари гулхан ёнига тўқдида, яна кўздан ғойиб бўлди. Сардор қўшиқ бошлади, қолганлар эса унга жўр бўлдилар. Сардор барглар тўдасидан бир неча қисмини олди. Қўшиқ тезлашди, гулханга бир неча шохчалар ташланди ва гулхандан куюк, оппок аччик тутун қўтарилди бошлади. Сукут сақлаётган сельвада тик этган шамол йўқ. Ялтироқ патлардан ясалган катта елпиғич ёрдамида тутунни бошкаларга хайдай бошлади, мен ҳам унинг назаридан чеккада қолмадим. Шу пайт мен унинг аҳамиятини кейинчалик тушуниб этган бошиқа қўшиқ бошладилар. Назаримда гуруҳимиз ўткирлашиб бораётган хиссиётлар оғушида, қўшиқ ва тутун таъсирида қандайдир руҳий ҳолатга тушиб қолгандай туюлди. Қилинаётган барча ҳаракатлар ўта хотиржамлик билан амалга оширилди.

Гулханнынг ёнига лойдан ясалган, нақшлар билан ўта бой равишда безатилган, ўртача катталиқдаги идиш қўйилгандан сўнг одамларнинг кайфиятида кескин ўзгариш пайдо бўлди. Кичиккина чўмич ёрдамида пальма ёнғо-

фининг данагидан ясалган идишчаларни тўқ-яшил рангдаги суюклик билан тўлдирдилар. Сардор ичимликларни ҳаммага, шу жумладан менга ҳам узатди. Сўнгра ўзининг идишчасини кўтариб ичишга шайланди ва бошқаларни ҳам шунга даъват килди. Аввалига менда иккиланиш пайдо бўлди, ичишдан воз кечмокчи ҳам бўлдим, аммо рухий аҳволим бунга йўл бермади ва қолганларга ўхшаб идишчадаги суюкликни бир хўплашда ичиб юбордим. Ичимликнинг мазаси жуда хуштаъм бўлиб, яшил жўхори қайнатмасининг мазасига ўхшарди. Ичиб бўлгач улар гулхан атрофидаги ўриндикларга бамайлихотир ўтирдилар. Кўшиқ давом этар, у жарангдор, ёкимли ва ўйноки бўлиб борарди. Ҳар бир қатнашчи навбати билан ўзининг яккахон кўшиғини куйлар, сўнгра эса кўшиқ ҳамманинг жўровозлигида давом этарди.

Аввалига кулоқларимда сезилар-сезилмас, бироздан сўнг эса кучли равишда увиллаганга ўхшаш овоз пайдо бўлди. Бу ҳолат асабимга қўккисдан берилган «зарба»гача давом этди. Аввалига менда кўнгил озиш ҳолати, сўнгра эса ҳеч нарсани идрок этолмайдиган кўйга тушиб қолдим. Кўзларим олдида қандайдир гуллар, кўланкалар намоён бўла бошлади. Аксарияти мовий ва яшил рангларда, бошка рангдаги ёруғ доғлар уларни тўлдириб турарди. Ранглар жилоси менда ўта ёкимли ҳис уйғотганди. Кўз ўнгимда кўплаб ноаниқ буюмлар пайдо бўлди. Булар асосан сельвадаги ҳайвонлар ва ўсимликларга ўхшаб кетардилар.

Охир оқибатда мен вақт ҳақидаги тафаккуримни йўқотган ҳолда чуқур апатияга (апатия – грекча сўз бўлиб, ҳамма нарсага умуман бефарқ, бирор-бир нарсани англай олмаслик ҳолатини билдиради) тушдим, у эса ўз навбатида чуқур ва бесаранжом уйкуга айланди.

Қуюқ барглар орасидан базўр тушган ёруғ куёш нури мени уйғотиб юборди. Мен ўзимни ўта толиққан, атрофимда мавжуд бўлган борлиқни ҳис этмас даражада эдим, фақат кушларнинггина кучли сайроқи товушлари мени ҳақиқий ҳаётга қайтганимдан далолат бериб турарди. Ўзимга келатганимни кўраётган ўртоқларим сўзлар ва имо-ишоралар

билан менинг бор хаётга кайтаётганимни маъқуллар эдилар. Атрофимдаги эркаклар ўтган тунда олган таассуротлари ҳақида ўртоқлашар эдилар. Тушга яқин қишлоққа қайтиб келдик. Қишлоқни тарк этган пайтимдаги руҳий ҳолат ва қайтганимдан кейинги ҳолатим орасидаги фарқ ўта катта бўлиб, воқеалар давоми ҳақидаги хотиралар деярли ёдимдан чиққан эди. Айрим ҳолларда, асосан тунлари кўрган-кечирганларим кўз ўнгимда намоён бўларди.

Шу маросимдан кейин мен ҳиндуларнинг сўзларини тез тушуна бошладим. Аммо уларнинг тилида равон сўзлаша олишим учун бир неча ой давомида ўқиб ва уқиб ўрганишга тўғри келди.

Тез орада мени кўринишлар чакирувчи ичимликларни тайёрлашга жихозланган ўрмон лагерига олиб келдилар. Бир куни эрта тонгда мен мазкур ичимликларни тайёрлашни биладиган, Никси Ксума Ваки исмли чол билан қишлоқни тарк этишимни буюрдилар. Бизларни муфассал қуролланган беш-олти нафар ўсмирлар кузатиб бордилар ва тез орада ўрмон қаърига кириб, кўздан ғойиб бўлишди.

Биз асталик билан, шошмасдан, йўлларимизни чалкаштирган ҳолда кош қорайгунча юрдик, қоронғулик кўз илғамайдиган пайтда ёнидаги ялангликка чиқиб келдик. Бу ердаги ўчоқ ёнида бир неча катта тошлар, кокос пальмасининг япроқлари билан беркитилган пана жой ҳозирлаб қўйилган экан. Шу ернинг ўзидан бир нечта лойдан ясалган кўзачалар, чўмичлар ва кўп миқдорда ўтин топдик. Тунни қарши олишга тайёргарчилик мобайнида ўртага гулхан ёқиб, соябон остга мўъжазгина иккита гамак осиб, бир неча бўлакдан дудланган гўшт еб, бир кўзачадан мева шарбатидан ичдик. Никси қушлар сайроғи ёрдамида бизга кўринмаётган ҳимоячиларимиз билан «тиллашди». Бу тиллашув тун давомида бир неча бор такрорланди. Менга шу нарса аён бўлдики, бизни ўта пухта қўриклашяпти, бизга ҳеч ким таҳдид солмаяпти ва менинг қочишимга ҳам ҳеч қандай имконият йўқ. Никси Ксума вақти-вақти билан гулханга ўтин ташлар, паст ва майин овозда қўшиқ куйларди. Табиийки қўшиқнинг сўзлари мен учун тушунарли эмасди. Ле-

кин қўшиқнинг оҳанги мени ўзига шундай ром этган эдики, ухламасликка қанча уринмай, донг қотиб ухлаб қолибман. Тонг сахарда аввалига ўрмон қаптарининг кучли қичқириғи, дарахтдаги ковакда ин қурган сассикпопишакнинг тумшуги чиқараётган «тўк-тўк» товуши мени уйқудан уйғонишимга сабаб бўлди. Совук ҳароратнинг изғирин ва намлиги туман туфайли димокка уриб турарди. Қуёшнинг ўтқир нурлари калин барглар қаърини тилиб ўтгач ердан қўтарилган илик буғ дарахтлар учида парсимон булутчалар ҳосил қилди. Тўқай қушлари ўз «қўшиқларини» аллақачон бошлаб юборишган, ўрмон тезда қундузги овозларга сарбаста бўлди.

Ўз хоҳиш-иродамга қарши бош кўтариб қўрдимки, кекса Никси ҳамон ўтирган ҳолда гулханга ўтин ташлаш билан овора эди. У бошини қимирлатиб мен билан саломлашгандек бўлдида, қуш сайроғи воситасида қўриқчиларимиз билан сўзлашиб олди. Жавоб сайроғини диққат билан эшитиб, қониқиш ҳосил қилган Никси қўл ишораси билан мени гулхан ёнига таклиф этди. Нонуптани тугатгач, биз гулхан атрофига қатта ва кичик кўзачаларни айлана шаклида териб чиқдик. Сўнгра Никси имо-ишоралар билан мени ўзининг орқасидан юришим лозимлигини уқтирди. Биз ўрмон салтанатига кириб борардик. Никсининг қўлларида тош болта ҳамда бамбук танасидан ясалган пичок бор эди.

Асирга олинимишдан то шу дамгача бўлган хавотирим гўёки осмонга учгандек, ўзимни илк бора эркиндек ҳис қилдимда, тезда бу ердан қочиш хаёли уйғонди, лекин ўрмонда ёлғиз эмаслигимни билганим ҳолда бу қароримдан воз кечишимга тўғри келди.

Менинг йўлдошим бир-бирига чирмашиб кетган чирмовуқларга осилган ҳолда овозсиз, бирон бир из қолдирмай, баргларга озор етказмай олға борарди. Мен унинг ортидан базўр улгурардим. Назаримда тарвақай отган, тиканли ўсимликлар менга атайлаб илашгандай туюларди, фавқулодда ҳозиргина Никси изсиз ўтган, баргларига зарар етказилмаган бута шохига тегиб кетдим. Шу пайт бамисоли қоғоздан ясалганга ўхшаш уядан менга бир гала арилар ҳужум бошладилар. Яланғоч танамга ёпишиб, чаккан ари-

лар захри тезда бутун аъзойи-баданимни ёндириб юборгач, мен ўзимни нанага олишга мажбур бўлдим. Бир неча дақиқадан сўнг Никси менга қандайдир барглар берди. Мен баргларни чайнаб, жароҳат ўрнига босишим билан оғрик ва ачишим дархол тўхтади.

Қадам босишимиз секинлашгач, менда Никсининг буталар орасидан ўта чакконлик билан ўтаётганлигини кўриш имкони туғилди. Анча кейин, менинг ҳам сезги аъзоларим атроф-мухитга ўрганган, мен ҳам ўртоқларимдан қолишмаган ҳолда сельва бўйлаб овоз чиқармай ва из қолдирмай юришга ўргандим.

Бир соатдан сўнг биз бахайбат дарахт олдига келдик. Унинг юқори шохларидан билагим қалинлигидаги соч ўрамларига ўхшаш, тарвақайлаган ўсимлик танаси осилиб тушган эди. Никси бу ўсимликни ҳар тарафдан синчиклаб, диққат билан текширди, унинг назаридан ўсимлик танасининг йўғонлиги, баргларининг қатта-кичиклиги, илдизи ва хатто у ўсиб турган тупрок ҳам четда қолмади. Бу вақтда у тинмай кўшиқ куйларди. Ниҳоят у бутун гавдаси билан ўсимликнинг бир поясига ёпинган ҳолда бор кучи билан уни пастга тортди, аммо поя унга бўйсунмай, узилмади. Шунда Никси бошқа пояга чирмашиб, дарахтнинг учига кўтарилди-да, ўзи танлаган пояни чопиб узди ва поя пастга кулади. Пастга тушгач, иккимиз пояни ҳар бирининг узунлиги уч футча келадиган бўлақларга бўлиб чиқдик. Бўлақлардан қучоғимизга сиққанича кўтарган ҳолда қўналғамизга қайтиб келдик.

Сўнгра яна ортга, ўрмонга, фақат умуман тескари томонга йўл олдик. Шеригимнинг диққатини йирик баргли бута ўзига тортди. У менга бута поясининг ранги, баргларининг тузилишини фарқлай олишимни ўргатди. Пояда худди бўғма илон танасида мавжуд бўлган, гўзаллиги билан инсонни лол қолдирадиган даражада гўзал рангли нақшлар жилоланарди. Барглари эса найзасимон кўринишда бўлиб, ундаги томирлар баргга ўзгача тароват ҳада этиб турарди. Никси ўта меҳрибонлик билан барглардан йигирматачасини узиб олгач, биз яна қўналғамизга қайтдик.

Ана энди бир сония хам тинмаётган кўшик остида жиддий тайёргарчилик бошлаб юборилди. Аввалига биз ўсимлик зангини бир фут узунликда кесиб олиб, уларни ёнимиздаги ясси харсанг устида тош тўқмоқ ёрдамида кукун холига келгунча майдаладик. Чол кўшик куйларди:

Никси хони, кўринишлар чорловчи занг
Ўрмоннинг пайғамбарона рухи,
Ақл-заковатимизнинг сарчанмаси,
Ўз сеҳрингни шарбатимизга бер,
Онгимизни ёритиб, башоратни ҳадя эт!
Онгимизни ёритиб, ёллар фикрин аён эт!
Она ўрмонимни тушунишимга мадад бер!

Шундан сўнг Никси дой тувакнинг тубига толкон килинган зангдан икки қатлам тўқдида, унинг устини келтирилган япроқлар билан, елпиғичсимон кўринишда, эҳтиёткорлик билан ёпди. Бу амалларни бажара туриб Никси яна куйлай бошлади:

Илон тусли шохчажон,
Баргларингни шарбатга ҳадя кил,
Бўғма илон мардлигини бизга бер-у,
Омадни бизга тортик кил!

Бир толкон, бир қатлам барг тахламларини бир неча бор такрорлаб, тувакка ярмидан ортиғини тўлдириб, жилғадаги зилол сувдан унинг устига куйдик. Тувак остига олов ёқиб, бир неча соат давомида қайнатдик. Қайнаш жараёни идиш ичидаги суюқликнинг ярмидан камроғи колгунча давом этди. Шунда биз идишни оловдан олиб, бир оз совутгач, унинг ичидаги ўсимликларни олиб ташладик.

Сўнгра қайнатма бир неча соат давомида хам совугач, яшил рангдаги тиниқ қайнатмани эҳтиёткорлик билан тувакчаларга тарқатиб қўйиб, оғзини маҳкамлаб беркитдик.

Биз бу ишларни шошмасдан, синчковлик билан уч кун давомида амалга оширдик. Ҳар бир кадамимиз, хатти-ҳаракатимиз ўрмон рухларига, чирмовуқлар рухларига, ўрмон жонзотларининг рухларига мурожаат этувчи кўшиқлар жўрлиги остида амалга оширилганди. Биз тайёрлаган шар-

бат мўъжизавий кўринишларни кўплаб чакириш учун етарли эди.

Бир неча кундан сўнг, мен ва Никси ўзимиз тайёрлаган, кучли таъсир этувчи шарбат билан ўрмондан кишлокка қайтган кунимиздан кейин сардорнинг олдига овчилардан бири ташриф буюрди. Кечки окшом тушишидан хиёл аввал биз сардор уйининг ўртасида ёкилган ўчок атрофида йиғилиб ўтирдик. Овчи Ксурикайя – «Рангли куш» – бамайлихотир равишда уйчага кирдида, ўзи учун ажратилган жойини эгаллади. Ҳамма уни кутиб ўтиргани аниқ эди. Сухбат асосан ов ҳақида борарди. Шунда Ксурикайя ўзининг узундан-узун, мунгли ҳикоясини бошлади.

«Яқинда ўзим учун ов қилишга ажратилган ерда ёввойи чўчкалар тўдасига рўпара келиб қолдим. Хатоликка йўл қўйиб, подага жуда яқин келиб қолибман. Камонимдан ўк узгунимча, тўданинг серкаси ўзининг хуриллаши билан тўдани ортидан эргаштириб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Назаримда тўда менинг ов ҳудудимни тарк этганди. Энди улар бу ерда озикланмайдиган бўлишди. Уларнинг изини ҳам тополмадим.

Бошқа сафар эса тузоққа илинтирмоқчи бўлдим. Мен қушни унинг сайроғи ёрдамида кўп чакирдим ва ниҳоят у кўриниш берди. Мен уни ўлдирдим, аммо у аввалги жароҳати туфайли буткул қуртлаб, ейишга яроқсиз эди.

Бакироқ маймунлар тўдаси менинг устимни булғашни одат қилиб олдилар. Бунга қандай чидаш мумкин. Аксига олиб камон ўқларини тополмай ҳалак бўлдим. Ўрмон буғулари мени олисдан сезиб, изларини чалкаштириб, зумда кўздан йўқоладилар. Ўрмон жонзотларининг севимли озукасини берувчи мевали дарахтлар бу йил мева тугмай, фақат барг чиқардилар холос.

Менинг оиламни бошқа овчилар боқишидан жуда уятдаман. Менинг омадим келмас экан, уларга қарзимни қачон узаман».

Сардор Ксуму унга карата деди:

«Эртага кечки пайт кел, биз сенинг ов анжомларингни бир кўздан кечирамиз».

Сардор ўзининг қарорини бошқа тажрибали овчиларга қабиланинг кампирлари орқали хабардор қилди.

Эртаси куни кечки окшомда улар сардорнинг уйидаги ўчоқ атрофига тўпланиб, ярим тунгача суҳбатлашдилар.

Қсуриқайя ўзининг ов аслаҳаларини келтирди. Улар ҳар хил қалинликдаги тасмалардан ясалган ва мум суртилган тузоқлар, пальма баргларида тўқилган усти очик саватдан иборат эди. Сават тунни ернинг очик устида ухлаб ўтказадиган ўрмон қалинликларини тутишга фойдаланиш учун ишлатиларди. Бу анжомлар ичига тунда ов қилиш учун керакли ҳар хил найзалар, кўплаб пойкони билан камон, бўйинга осиб юриш учун бир учи тасмага тешиб ўтказилган бамбукдан ясалган пичоқ ҳам кирарди.

Бу асбоблар қўлдан қўлга ўтиб давра айланар, ҳар ким асбобнинг қамчилиги хақида ўз фикрини билдирарди. Мана, Қсуриқайя одам исини йўқотиш учун тузоқларга майсалар билан ишлов бермаган. Сават керагидан ортик қатга бўлиб, у қалин ўрмонзорда қушлар овига ҳалал беради. Найзалар эса ёвуз руҳлар томонидан қарғалгани аниқ. Ўрмон руҳларининг иноятини чақириш учун камон ва пойконлардаги нақшларнинг баъзи жойларини қайта тўғрилаш лозим.

Асбобларни қўздан кечириб бўлгач, овчилар Қсуриқайяга ҳар хил саволлар бера бошладилар. Овга тайёргарлик чоғида у ўсимликлардан тайёрланадиган, одамнинг хидини йўқотадиган суюкликка ювиндингми, у ёки бу жониворга ов қилишдан аввал нима истеъмол қилдинг, паррандаларни топиш учун қандай туморлардан фойдаланасан?

Жавоб кутмай, давра Қсуриқайянинг муваффақиятсизлик сабабларини муҳокама қилишни бошлади. Ва ниҳоят овчилар ўрмоннинг муқаддас ерида кўринишларни чақирувчи маросим ўтказишга қарор қилдилар.

Эртаси куни сардор кеча иштирокчиларини тўплаб, маросим ўтказиш олдидан қандай овқат истеъмол қилиш, ошқозонни юмшатиш учун қандай шарбат ичиш лозимлиги тўғрисида батафсил тушунтириш берди. Ушбу кўрсатмалар бир неча кун давомида амалга оширилди ва ниҳоят афт-

ангорни бўян тадбири ўтказилди. Кечга якин гуруҳимиз ўрмоннинг ичкарисига яширинган, олдинги сафар бўлган жойимиз – ялангликка қараб йўл олдик. Гуруҳнинг бошида сардор Ксуму, унинг ортидан Ксурикайя, мен ва биздан сўнггина билимдон овчилар боришарди.

Бу сафар мен кўп нарсаларга тушунар, гап нима ҳақида бораётганини билар эдим. Бундан ташқари, менда бўлажак воқеалар ҳақида ҳам кенг тушунча мавжуд эди. Биз ўрмондаги улкан дарахтлар ёнидан ўтган аввалги йўлдан юриб, ялангликка чиқдик. Қуёш ботишга бош кўйган, аммо ўрмон қоронғулигини тасодифий нур кесиб ўтган холлари ҳам аҳён-аҳёнда оёқ остимизни ёритарди. Қўриқчилар ялангликнинг тўрт бурчагидаги ўз ўринларини эгалладилар. Ўртага кичик гулхан ёқилди ва сардор ўзининг қўшиғи билан ўрмон руҳларини чорлай бошлади. Қуйлашда давом этар экан, у тўхтовсиз равишда оловга қуруқ барглари тап-лар, чиқаётган қуюқ тутун осмонга кўтарилди туриб, муаттар хид таратар, бу хидни баримиз лаззат билан хис этиб, тутунни ютар эдик.

Бу сафар қокос ёнғоғи пўчоғидан тайёрланган идишларда менинг иштирокимда тайёрланган суюқлик давра бўйлаб тарқатилди. Мен бу маросимда ўзимни йўқотмаган ҳолда тўлиқ иштирок этишга қарор қилдим. Биз ўзимизга ажратилган меъёрдаги хони ксумани – кўринишларни чақирувчи ичимликни бир томчи қолдирмай ичиб тугатдик. Қўшиқ асталик билан ўз авжига чиқиб борар, қолганлар ўз қўшиғи билан сардорга жўр бўлишарди. Баъзи сўзларда овозлар бир-бирига мос тушиб, қўшиқ янада жозибали кўриниш оларди. Бир неча дақиқадан сўнг қулоқларим остида қучли кичкирик овози эшитилди ва у тинмас шовқинга айлангач, мушакларимда қучли ўзгариш сездим. Бу сафар кўнгил озиш ҳолати рўй бермади, аммо вужудимни сўз билан таърифлаб бўлмайдиган ҳиссиётлар қулғаб олди.

Вақт борасида хотирадан ажралдим, бошимдан ўтказган таассуротлар гўёки ўткинчидек туюлди назаримда. Рангли кўринишлар пайдо бўла бошлади, қўшиқ эса ўз ортидан мени ушбу кўринишлар сари етакларди. Аввалига бу

кўринишлар тартибсиз, шаклсиз, ранги эса асосан оч-мовий тусда эди.

Бироздан сўнг эса бизни ўраб турган ўрмон жонзотларининг хақиқий кўринишлари элас-элас, яна бир оздан сўнг улар аниқ кўрина бошладилар.

Бўғма илон кўшиғи бошлангач, ўрмон узра улкан боа-конструктор илони сургала бошлади. Унинг терисидаги мовий доғлар гўзал нақшни чалкаштиргандек, илоннинг белида сузиб юргандай бўларди. Унинг кўзлари ва тили олов пуркарди. Илоннинг белидаги нақшлар аниқ ва ҳар хил, ёркин рангларда жилваланарди.

Менга кейинчалик маълум бўлишича, хиндулар бу илоннинг ўрмонда овоз чиқармай ҳаракатланишидан, бошка жонзотларга зум ўтмай етиб олишидан хайратга тушиб, лаззатланишар экан. Агар илонга қўл теккизиб, бармоқлар билан унинг терисидаги нақшларни силасангиз, бу сизга ов пайтида омад келтирар экан... Шу боис овнинг бароридан келиши учун бажариладиган барча маросим кўшик жўрлигида ушбу илон иштирокида ўтказилар, бўғма илон ортидан эса кўплаб бошка илонлар эргашиб келишаркан.

Илонлар ортидан эса асосан лочинлар оиласига мансуб қушлар пайдо бўлишди. Бу қушлар ўрмонни билиш ҳақидаги билимнинг манбаи ҳисобланади. Лочин ҳақидаги кўшик воситасидаги кўринишда улкан, йирткич бургут пайдо бўлиб, у ўрмон узра кескин бурилишлар ясаб, парвоз этарди. Ниҳоят у қўндида, баҳайбат канотларини йиғиб, аввалига кенг ок кўкрагини, сўнгра эса катрон мисоли тим кора оркасини намойиш этди. Бошидаги парларни ажойиб кокилга йиғдида, илмоксимон тумшугини шакиллатган ҳолда бошини биз томон бурди. Бургутнинг сарғиш, мунгли кўзлари ёниб турарди. Бургутнинг ўрнини ўрмон посбони ҳисобланган, илонларни еб кун кечирадиган қарчиғай эгаллади. У ерга қўниб, канотларини пастга осилтирган ҳолда, бамисоли илонга ҳамла қилгандай сакрай бошлади. Унинг ортидан эса овқатга ошиққан бир тўда қушлар пайдо бўлишди. Ҳар бир қуш ўзича овоз чиқарар ва ўзлари

ов қилинаётган пайтда пайдо бўладиган, овнинг самарали бўлишига сабаб бўладиган қилиқлар кўрсатишарди.

Охири йирик ва майда, тўрт оёкли хайвонлар ҳозир бўлдилар. Уларнинг ҳаракатини махсус қўшиқ кузатиб борарди. Бу «мўъжиза» бутун тун бўйи давом этганлиги боис, барча воқеалар тафсилотини сўзлаб беришга ожизман. Мен шу воқеалар асносида тасаввуримда нималар туғилди-ю, орттирган тажрибам туфайли нималар кириб келгани ҳақида бирор бир аниқ фикр айтишга ожизман.

Эрга тонгда бизни нотинч уйқудан ўрмоннинг табиий овози ва бу ерда танқис бўлган куёш нури уйғотди. Нонуштамиз ачишга улгурмаган мевалардан тайёрланган суюқ бўтқа бўлди. Сардор ўтган тун воқеалари ҳақидаги таассуротлари билан бошқа овчилар ўртоқлашгач, Қсурикайяга қарата деди:

«Тунги воқеаларни кўрдингми, кичкирик овозларини эшитдингми, руҳлар билан суҳбатлашдингми? Ана энди барча қийинчиликларни енга оласан».

«Буюк сардор Қсуму Нава, барча руҳларнинг раҳнамоси, Қсуни қуи йўлбошчиси, барча муваффақиятларимизнинг илҳомчиси. Менинг билимим тикланди, ўсди. Энди ўрмон менга ва оиламга керакли барча неъматларни беради» – деб жавоб берди Қсурикайя.

Сардор менга қараб:

– «Бугун хони қсума қалбимизнинг энг чуқур жойларига етиб борди. Яқин кунларда биз уни яна бир бор татиб кўрамиз» – деб жилмайди. Мен унга жавобан бош ирғаб, розилик билдиришдан бошқа илож тополмадим. Тез орада гуруҳимиз кишлокка қайтди ва бизни оломон катта кизиқиш билан қарши олди. Менга нисбатан айтилган баъзи лўқмалар, менга ташланган нигоҳлар қамина муваффақият қозонаётганлигимдан далолат бериб турарди. Ҳиндуларнинг тилини янада яхшироқ тушунадиган, кишлокда бўлаётган воқеалар моҳиятини тўлиқ англаш даражасига етган эдим. Кўриниш чақирувчи иккинчи маросимдан сўнг, бу ғаройиб дунёда ажратилган вазифа ва тақдир кишлокдаги қундалик воқеалар негизда аста-секин ойдинлаша бошлади.

Мен сардорманми ённки асир? Сўнги сўз ўрнида

Кейинрок Мануэль Кордова-Риоснинг хаётида қандай воқеалар рўй берди? Уларнинг қисқача тафсилоти.

Хуни куи қабиласининг аъзолари ўрмоннинг хақиқий одамлари эдилар.

Уларнинг ялангликларга жойлашган, инсон оёғи етмаган, бокира ўрмоннинг қалин деворлари билан ўралган кишлоқлари ўта файзли ва озода эди. Икки-уч йилдан сўнг кишлоқ атрофидаги қатта-кичик далаларнинг ери қучсизланиб, ҳосилдорлиги қамайгач, улар кишлоқларини бошқа ялангликка чиқаришар, янги экин ерлари очишарди. Ов қилиш ёки ўрмон меваларини териш мақсадида улар ўрмонда бир неча кунлаб қолиб кетишарди. Ҳиндулар сельвада худди ўз уйларида яшагандек яшашар, ўзлари учун керак бўлган озуқани доимо ва керакли миқдорда топа олишнинг уйдасидан чиқа олардилар. Камондан отилган пойкон ёрдамида ҳайвонларни, қушларни овлашар, судралиб юрувчи махлуқларни тутишар, ёввойи асалариларнинг асалани, истеъмолга яроқли гулларни, барглари, илдизлару, илдизости сабзавотларни қидириб товардилар.

Қушларнинг бирида сардор Мануэльга қизиқ маълумот беришга қарор қилди. Унинг гапи бўйича Хуни куи қабиласи ҳар доим ҳам ўрмоннинг ичкарасида яшамаган экан. Улар авлод-аждодларининг ерларини қаучук йиғиб, бойиш мақсадида келган оқ танли келгиндиларнинг унинг қабиласига қилинган саноксиз ҳужумлари туфайли тарк этишган. Ҳиндуларни ўзлари яшаб турган ерларидан қувиш учун, оқ танлилар эркакларни ўлдирар, аёлларни зўрлашар, болаларни ҳайдаб олиб кетардилар. У пайтларда анча ёш бўлган Ксуму ўз қабиласини қаучерослар ҳужумларидан олиб қочиш, уларнинг қирилиб кетмаслиги учун ҳам ўз одамларини шу ерларга, ўрмоннинг ичкарасига, сельванинг инсон оёғи тегмаган ерларига олиб келишга мажбур бўлган.

Сардор Ксуму барча қабилаларни бирлаштирган, ов қилиш ва экин майдонларини тақсимлаган эди. У ўрмондаги

тўрт йўналишдаги бир неча кунлик йўлларни аъло даражада биларди. У Мануэльга унинг келгусидаги янги ҳаётида аскотадиган барча сир-синаотни, ўзи билган барча билимни ўргатди. У ёш Мануэльни ўзи билан ўрмонга олиб борар, истеъмолга, касалликларни даволашга яроқли ўсимликлар, барглар, илдизлар билан таништирар эди. Мануэль авваллари ҳам хиндуларнинг олий даражада ривожланган халқ тиббиёти хақида эшитган, энди эса ана шу тиббиёт сирларини ўз кўзлари билан кўриб, қўли билан ушлаган ҳолда мукамал ўрганди. Кекса Кеуму ҳар хил ўсимликларни қайси мақсадга ишлатиш мувофиқлигини сабр билан батафсил кўрсатар, улардан қайнатма, дамлама тайёрлаш сирларини эринмай ўргатарди.

Нихоят сардорнинг Мануэльга нисбатан тўлик ишонч ҳосил қилган куни ҳам етиб келди. Ўша тонгда ўсмир ялангликда камондан нишонга пойкон отиш машқини бажарарди. Кеуму ўз кулбасидан қачонлардир каучерослардан тортиб олинган қурол-милтик билан чиқиб келди. У қуролни Мануэльга узата туриб, нишонни мўлжалга олиб, ўк узишни сўради. Отилган қуролнинг кулоқни қоматга келтирувчи овози ва ўкнинг нишонга аниқ тегиши хиндуларни хайратга солди. Шундан сўнг Мануэль овга факат ўточар қурол билан бориш ҳуқуқига эга бўлди. Шу ҳуқуқни киритгандан сўнггина Мануэльнинг тўлақонли аъзосига айланганини, қабила аъзоларининг ишончини буткул қозонганини тушуниб етди.

Кунлардан бир кун Мануэльнинг ҳаётида ўзи кутмаган воқеа содир бўлди. Сардор ундан каучук йиғиш сирларини ўргатишни илтимос қилди. Илтимос замирида тайёрланган каучукни ўточар қуролларга айирбошлаб, ўз қабиласини душманлардан муҳофаза қилиш мақсади ётарди. Мануэль келгусида бўлиши мумкин бўладиган воқеаларга таъсир ўтказиш имконияти туғилганини сезган ҳолда сардорнинг илтимосини дарҳол қабул қилди. У каучук тайёрлашда орттирган тажрибасини эсга олган ҳолда оддий тош болта ва мачете (мачете – қиличсимон узун эгри пичок) ёрдамида каучук олишни йўлга қўйди. Ҳиндуларнинг бундай оғир ва

машаккатли ишга кўникишлари кийин кечди. Лекин кабила эркаклари ўта кучли, бакуват бўлиб, тез орада дарахт ағдарип, дарахт танасида тилишлар тилиб, дарахт танасидан оқиб тушадиган шарбатнинг тубига унинг япроклари тўшаб, чуқурчаларга йиғилиши ўрганиб олдилар. Қотган шарбатлар йиғилиб, оғир дарахтлар танасидан ясалган қўлбола пресс ёрдамида ташишга осон бўлиши учун кулай блоклар тайёрланди.

Мануэль хиндуларнинг чала-чулпа суҳбатларидан тайёр бўлган илк йигирмата блокни кабул қилиб оладиган жой – факториянинг каерда эканлигини билолмади. Улар блокларни оркаларига остан холда ўрмон оралаб бир неча кун йўл юрдилар. Дарёча кирғоғига чиққан маҳали Мануэльнинг миясига қочиш фикри келди. Лекин шу захоти ўз фикридан воз кечди, ваҳоланки хиндулар уни қочиш учун имконият берувчи катта факторияга олиб келмасликлари эҳтимолдан холи эмасди. Ҳақиқатан ҳам ҳамроҳлари уни дарё бўйидаги икки-уч уйчадан иборат кичик бразилия факториясига олиб чиқдилар.

Савдо молларини факторияга етказиш учун хиндулар Мануэльни сол билан таъминладилар, сотилган пулга курул сотиб олишни, агар бирор-бир хавф-хатар туғилса бургутнинг қичкириғи оркали огоҳлантириш беришни уқтирдилар.

Факторияга ташиф буюриш Мануэльда ғалати таассурот қолдирди. У кийимсиз яланғоч юришга кўниккан, эғнидаги иштон ва кўйлаги тор, ноқулай туюлар, ўз она тили бўлмиш испан сўзлари қандайдир ғалати эшитиларди. Аммо ҳаммаси ҳамирдан қил суғургандай осон кечди, Мануэль фактория хўжайинида ҳеч қандай гумон уйғотмади. Сотувдан тушган пулга Мануэль олгита милтикни ўк-дориси билан, болталар, мачетелар, балик тутиш қармоқлари, пичоқлар, кўзгулар, шулар билан бир қаторда кўйлак ва шим сотиб олди. У тақвимдаги 1910 йил 15 июни кўриб, ўрмонда салкам икки ярим йил умр кечирганини тушуниб етди. У фактория соҳибига мингларча савол беришга тайёр эди, лекин хақиқат аён бўлиб қолган тақдирда фактория эгаси ҳамда хиндулар ўзларини қандай

тутишлари мавҳум эканлигини хис қилган Мануэль ўз-ўзидан кўрқиб кетди.

Шундай бўлсада, у савдодан ортиб қолган пулларни ўзининг ҳисобига, банкда ҳисоб рақами очиши мумкинлиги ҳақидаги фактория эгасининг таклифини қабул қилишга рози бўлди. Фактория эгасининг гапларидан фактория Перу ва Бразилия ўртасидаги чегарадан унча узок бўлмаган жойда, Пурус дарёси бўйида жойлашганини билиб олди.

Ортга қайтган эркакларни қишлоқ қувонч ҳайқириқлари билан кутиб олди. Ҳамма олиб келинган буюмларни кизиқиш билан томоша қилишар, кўзгуларни айлантирган ҳолда, ўз аксларига хайратомуз қарардилар. Орадан бир неча кун ўтгачгина ҳаёт ўз оқимига тушди.

Ҳиндуларнинг Мануэльга нисбатан бўлган ишончсизликлари унинг факторияга бориб келганидан сўнг батамом йўқолди. У энди кичик гуруҳ билан бирга овга чиқар, сельвада бир неча кунлаб қолиб кетар. ортга қайтиш йўлини эса хамроҳларининг ёрдамисиз ҳам осон топа оларди. Кекса сардор Мануэльдан мамнун бўлиб, уни кузатар экан, ўйларди: «У энди биз билан бирга қолади ва менинг халқимга муносиб сардор бўлади».

Лекин Хуни қуиларнинг душманлари ҳам гафлат уйқу-сида эмасдилар.

Бир куни Мануэль ўрмонда, дарахт тепасида мева тераётган махали унинг елкаси ёнидаги дарахт танасига пойкон санчилди. Тезликда настга сирғалиб тушиб, у қуролидан пойкон учиб келган томонга ўқ узди. Ўқ овозига қаучук йиғаетган дўстлари етиб келдилар, лекин уларнинг пойкон эгасини топиш борасидаги меҳнатлари зое кетди.

Бу воқеа Мануэльга нима учун Хуни қуилар уни ўзларига сардор этиб тайёрлаётганликларини билиш имконини берди. Кечкурун кекса сардор Ксуму барча эркакларни тўплаб, кундузги фавқулуддаги воқеани муҳокама этар экан, Мануэль бу амалга тайёрланаётган охириги ўсмир эмаслигини, яқинда эса унинг ўғли маккор душманларининг қурбонига айланганини эслатиб ўтди. Ана шундан сўнггина Хуни қуиларда бегона ерлик болани ўлжа қилиб,

уни ўзларига сардор этиб тайинлаб, у оркали куролга эга бўлган ҳолда ўз қабилаларини душманларидан ҳимоя қилишга қарор қилган эканлар. Уларнинг ана шу режалари амалга ошиш арафасида Мануэльдан ажраб қолишларига бир баҳя қолганди.

Кекса сардор Ксуму кўзларидаги ёшни билингтирмасликка ҳаракат қилган ҳолда ўз халқига деди:

– Агар душманларимиз Мануэльни ҳалок этишса, сизлар сардорсиз қоласизлар, чунки мен жуда қаридим, ўлимим яқин ва муқаррардир!

Ҳақиқатан ҳам Ксуму жуда кекса эди. Қабиланинг барча аъзолари уни жуда чуқур ҳурмат қилишар, сардорларининг бутун умри мобайнида тўплаган ҳаёт тажрибаси, ақл-заковатини, билимини ўз халқининг бахту-саодати йўлида ишлатишига тўлиқ ишонардилар. Бир куни Мануэль ҳар сафардагидек сардор Ксумуни сайр пайтида қузатиб бораётганида сардор қутилмаганда ва тасодифан оёғи қайрилиб кетиб, йиқилиб тушдида, ерга қулади. Етиб келган ҳиндулар уни авайлаб қўтариб, қишлоққа олиб келдилар, гамакка оҳиста ётқиздилар. Сардор ўз умрининг охириги кунларини яшамокда эди. Унинг айтиши бўйича у ўзининг эски терисини янгисига алмаштира олмас, зеро эски терини янгисига алмаштириш сирини қағза гуноҳларга ботган аждодлари руҳларнинг қарғишига учраб, ўзлари билан бирга олиб кетишган. У асталик билан ўз ўлимини қутарди. У сўнди, мангу уйқуга кетди.

Кекса аёллар унинг танасини қуритилган, энсиз қаноп поясига ўрадиларда, устунига, доимо тутун ўрлайдиган тешик остига осдилар. У шу кўйда бир неча ой осилиб турди. Уни пастга туширганларида тана мумиёга айланган, бами-соли қуритилган дарахт танасига ўхшаб қолганди. Шундан сўнг кампирлар маҳсус модда билан мурданинг мушакларини ишқалай бошладилар ва бу мағфўлот тиззалар ияк остига олиб келиниб, тана ўтирган ҳолатга олиб келингунча давом этди. Шундан сўнг у лойдан ясалган маҳсус идишга туширилди, уни озиқ-оват билан тўлдириб, Ксуму ҳаётлигида унга тегишли буюмлар: маросимий қамон пой-

конлари билан, рақс пайтида ишлатиладиган таёкча, патлар билан безатилган кўйлак ва бошқа кўпгина буюмлар ҳам шу идишга солинди.

Идишни айнан шундай идиш билан устидан беркитдиларда, чокни мум билан чаплаб чиқдилар. Мотам кўшиғи остида майитни ялангликнинг бир чеккасида қазилган чуқурга қўйдилар. Устига тупрок тортиб, қабрни тўлдирдиларда, сардорнинг руҳи озик-овқатга мухтож бўлмаслиги учун қабр атрофига истеъмолга ярокли ўсимликларни экиб чиқдилар.

Сардорнинг жасади то ерга қўйилгунча кишлоқдаги ҳаёт умуман тўхтади. Эрақлар ов қилишни тўхтатишган, аёллар даладаги юмушларини ташлаб қўйгандилар. Дафн маросими ўтиб, оз вақтдан сўнг эрақлар Мануэльнинг олдига келиб ов қилиш малакаларини ёддан чиқаришганини, унга бу малакаларни қайтадан тиклаш лозимлигини айтдилар. Бунинг учун Мануэль кекса Ксумудан ўрганган, кўринишларни чакирувчи маросим ўтказиши лозим эди. Бу эса ҳиндулар Мануэльни ўзларининг сардорлари сифатида тан олганликларининг исботи эди.

Лекин Мануэльнинг назарида инсонийлик муносабатларнинг моҳиятини чуқур тушуниш хислати ўзида ҳали етилмаганини тан оларди. У ўз ҳамкишлоқларининг феъл-атворларини сардор Ксумудек назорат қилишдан анча йироқ эди. Мануэльга воқеалар ривожини керакли томонга буриш анча кийин кечди. Кўпинча кишлоқда ҳар хил зиддиятлар пайдо бўлар, чунки баъзи эрақлар ўзларининг кизиққонликларини кўрсатишар, содир этаётган хатти-ҳаракатларига ҳисоб бера олмасдилар. доимо жанжалнинг пайида бўлардилар.

Мануэльнинг асаблари тарап тортилган, ташвишли ҳолат жуда авжига чиққанди. У иложи борича кўп вақтини ўрмонда – ов ёки каучук йиғиш билан ўтказишга ҳаракат қиларди. Аммо унга уюштирилган янги суиқасддан сўнг кексалар унга кишлоқдан чиқишни ман этиб қўйдилар. Бу мажбурий бекорчилик Мануэльни руҳий эзилишга олиб келди. Кекса Ксумуга яхши бўлган нарсалар ёш сардорга

чидаб бўлмас нарсасдек туюларди. У хиндуларнинг ўзларига пўлат болталар ва мачетелар топиб бериш хақидаги илтимосларидан фойдаланиб, каучук тайёрлашни тиклаб, уни давом эттиришга қарор қилди.

Мануэль Ксумунинг вафотидан кейин хиндуларни икки марта факторияга олиб борган, учинчи марта олиб боришга тайёргарчилик кўрарди. Дарёга олиб борадиган йўлнинг охири фожиа билан тугаши мумкин эди. Тунда кучли момақалдирос гулдураси остида кучли довул кўтарилди, тропик жала куя бошлади. Одамлар кучли шамолдан, чакнаётган яшину, гулдурас момақалдиросдан кўрккан холда бир-бирларига қапишиб олдилар. Атрофда эса қарсиллаб синган улкан дарахтлар ерга қуларди. Тонгда табиат инжиклиги барҳам топди, аммо тупроқ аталага айланганди. Саросимага тушган одамларнинг орқаларига ортилган оғир юклари билан йиқилган дарахтлар орасидан юришлари жуда қийинлашди.

Авалгидек Мануэль факторияга бир ўзи борди. Мўъжазгина кўрфазчада юк ортаётган кичик кеманинг турганини кўрган Мануэльнинг миясида шу захоти қочиш режаси туғилди. У каучукни хиндуларга керакли бўлган буюмларга айирбонладида, уларни элиб бериш учун кема бошлиғидан қайик бериб туришини сўради. У хиндуларни орқага қайтиши лозимлиги, у олиб келиши зарур бўлган қуроллар эрта тонгда кемадан туширилажаги хақида ишонтирди. Факториянинг эгасига эса Мануэль каучук йиғишдан келаётган даромад кундан-кунга камайиб бораётгани боис бу машғулотни ташлаб, уйига, Перуга қайтажанини тушунтирди. Фактория эгасидан банк учун хисоб варакасини тайёрлаб беришини сўраб, гамак сотиб олди-да, кемага ўтирди.

Кема қувуридан шуълалар сочиб, чиқараётган буғ хуштак чалганча тепасида оппоқ булутлар ҳосил қилиб, оқим бўйича пастга суза бошлагандан сўнггина Мануэль енгил нафас олди. Аммо унинг бошида ўзи ўтказган ҳаётнинг ёркин суратлари акс этар, фақатгина тонгга яқин кўзи уйкуга кетди.

Аввалига «маданий» ҳаёт Мануэльга чидаб бўлмайдиган даражада туюлди. Кийимлари унинг ҳаракатларини чегаралар, тузли, ҳар хил дориворлар кўшиб тайёрланган таомлар бемазадек туюлар, испан тилида сўзлашиш ода-ти эса хотирасига кечикиб кириб келарди. Йўловчилар ёш йигитнинг ўзини ғалати тутаётганини сезиб, унга кўплаб саволлар ёғдиришарди. Мануэль уларнинг саволларига умуман аҳамиятга эга бўлмаган жавоблар бериб, улардан аранг кутуларди. Унинг фикрича ўзининг бошидан ўтказган ҳақиқий саргузаштлар бу одамлар учун ўйлаб чиқарилган уйдирма бўлиб қолиши мумкин. Лекин у ўзида ўзини-ўзи идора этишни йўқотмаганидан ва уйига қайтиш учун туғилган яккаю-ягона имкониятдан фойдалана олганидан хурсанд эди. Унинг онги бу фикрдан ҳеч қачон йироқда бўлмаган. Лекин унинг аввалги ҳаётга қайтиши ҳам сўрок остида, хавотири кучли эди. Сабаби ота-онаси, қариндош-уруғлари, ёру-биродарлари уни аллақачон ўлганга чиқариб қўйишган бўлиши мумкин.

Ниҳоят буғ кемаси Манаусга, Амазонкадаги серҳаракат шаҳарга етиб келди. Шаҳар бўйлаб килинган биринчи сайр Мануэльни кийноққа солди – нахотки у шаҳар ҳаётини унутган бўлса. Икки кундан сўнггина Мануэль нима учун шунча вақтдан сўнг дўстларисиз қайтаётганини тушунтириб, бу тушунчани асослаб бергандан сўнггина банкдан ўзига тегишли пулларни олдида, катта кемага ўтириб, Амазонка бўйлаб сузиб, жонажон шаҳрига – Икитосга етиб келди.

Олдинги ҳаётига қайтгач, Мануэль Кордова-Риосда ўзининг собиқ қабиладошларининг ишлари қандай кечяпти деган саволга жавоб излаб кўрди. У ўзи яшаган жойлар хақида маълумотлар тўплаб, мазкур ерларда ҳозир ҳам ташки дунёдан ажралган, инсон оёғининг изи тушмаган кишлоқларнинг борлигини билди.

Унинг ўзи эса сельвада ўргангани, ўсимликларнинг хусусиятлари, улардан фойдаланиш хақидаги билимларини ҳаётга татбиқ этиб, кўплаб касалликларнинг олдини олиш, уларни даволашда шухрат қозонди ва Перуда халқ табиби сифатида танилди.

Фламинго – қадимги қуш

Ҳозирги пайтда ер юзида бу қадимги қушларнинг олти миллионга яқин тури мавжуд. Тошларга муҳрланиб қолган пардали оёқ ва тумшукларининг излари уларнинг 50 млн. йилдан бери яшаб келаётганликлари ҳақида Шимолий Америкада топилган қолдиқларидан маълум.

Фламинголарнинг кўҳна қитъа (бу ерда Африка қитъаси назарда тутиляпти)даги асосий яшаш жойлари Шарқий Африкада жойлашган Буюк рифт чўкмаси бўйлаб сочилиб кетган кўллардан иборат. Бу қушларнинг кўп қисми Кениядаги Магади, Эльментейт, Ханнингтон, Рудольф, айниқса Миллий қўриқхона деб эълон қилинган Накуру кўлларида яшашади.

Кения пойтахти – Найроби шаҳри билан Накуру кўли орасидаги масофани автобусда уч соатда босиб ўтиш мумкин. Шоссе чеккалари ўзига хос бозор вазифасини ўтайди. Бу ердаги маҳаллий болакайлар шосседан ўтаётган сайёҳларга ўзлари келтирган сабзавот ва меваларни, ишлов берилган, қордан-да оқ юнгли қўй териларини сотиш илинжида эрта тонгдан то кечгача ўтиришади.

Буюк рифт чўкмасининг тик чеккаларидан (Кениядаги бу чўкманинг чуқурлиги 1,5 км. ни ташкил этади) олис пастда ястаниб ётган поёнсиз ялангликлар, қайин ўрмонлари билан бир қаторда фламинголар яшашни хуш кўрадиган оч-мовий сувли кўллар кўзга ташланади.

Накуру кўлига қиладиган саёҳатимиз шу номдаги 50 минг аҳоли истикомат қиладиган шаҳардан бошланади. Сукунатни бузмаслик учун йўл бошловчимиз ортидан икки чети шохлар билан ихоталанган сўкмок бўйлаб охишта одимлаймиз. Майсалар устида эса муҳим аҳамиятга эга бўлган «сукут саклаш – олтинга тенг» деган ёзувли тахтачалар ўрнатилган. Биз ўзига хос тарзда қурилган, уруш майдонларидаги дзотларни эслатувчи, деворларида кўплаб туйнуклар очилган усти берк бинога кириб бордик. Туйнуклардан назар ташлаганимиз захоти қўлларимиз ихтиёрсиз равишда фотоаппаратларга чўзилди. У ерда, жилға кўлга

куйиладиган жойда сув ичишга келган юзлаб хайвонлар, асосан хар хил наслдаги антилопалар тўпланган эди. Қўриқхонада одамлар уларга хавф туғдирмасликларини яхши билганликлари боис уларнинг баъзилари кумда бемалол мудрашар, баъзилари эса тиззаларигача сувга кирган холда хайкалдек қотиб туришарди. Оз муддатга бўлсада йиртқичлар, браконъерлар хақида ўйламаса ҳам бўладиган вазият юзага келганди. Хайвонлар осудаликдан лаззатланишарди.

Ўрмон чеккасида эса нўхотли шўрва тўлдирилган улкан тоғора янглиғ, сувдаги қуёш нурлари таъсирида жилоланаётган қўл ястаниб ётарди. Сувга қулаган дарахт устида бакланлар қанотларига «ишлов» беришмоқда. Қанотларини бир маромда қоккан холда турналар қаерларгадир учишмоқда. Шундоқкина павильон ёнида ўрдаклар сувга шўнғишар, сувдан чиккач эса силкинишарди.

Кўлнинг ўзлари ёктирган қисмида фламинголар сузиб юришарди. Буталар орғига беркинган холда биз охиста сув бўйига чиқдик. Мана улар – фламинголар.

Саёзликнинг қандайдир 200 метрчалик майдонида оқ-пушти рангли, калин тумшуклари пастга қайрилган қушларнинг улкан тўдаси тўпланган эди. Уларнинг сони бир неча юз минг бўлиб, улар сафи кирғок бўйлаб бир неча километрга чўзилиб кетганди. Атрофни уларнинг баланд овоздаги сайроғи, тумшукларининг тақиллаши, қанот қоқини товушлари, сувнинг шовуллаши тутиб кетганди. Фламинголар саёзликда ўзларига оро беришар, тумшуклари билан сув бетини титқилашар, бир-бирлари билан суҳбатлашишарди. Баъзи жойларда улар орасидаги «жанжал» қандай тезликда пайдо бўлса, худди шундай тинчирди. Шамон эса уларнинг турли рангдаги патларини бутун қўл бўйлаб учирарди.

Бир соат мобайнида фламинголарни томоша қилиб, роса мириқдик. Уларга янада яқинроқ боришга уриниб кўрдик, лекин бу уринишимиз беҳуда бўлди. Кимдир бамисоли оқ-пушти рангли парларга қаттиқ пуфлагандек бўлди. Юз минглаб жуфт қучли қанотлар ишга тушди. Гўёки оқ булут ҳосил қилган улкан тўда ҳавога кўтарилиб анча нари-

га бориб қўнди. Накуру кўлининг деярли барча кирғоклари қушлар тўдаси томонидан эгалланганди.

Яқин-яқинларгача бу шоҳона қушлар Австралия ва Антарктида китъаларидан ташқари бошқа китъаларда ҳам кенг тарқалган эди. Ҳозирда эса улар тропикнинг баъзи ерларида, асосан бориш мушкул ҳудудларида сакланиб қолган.

Олимларга маълум бўлган олти турдаги фламинголларнинг фақат икки тури Африкада яшайди. Булар – катта фламинго (*Phoenicopterus ruber roseus*) ва унинг кичик кондоши (*Phoeniconaias minor*).

Накуру кўлидаги кўрганларимиз – айнан кичик фламинго эди.

Катта фламинго кичигидан бўйиннинг баландлиги билан ажралиб туради, танасининг узунлиги 120 см. гача етади. Ундаги патларнинг ранги оқиб пушти рангда, канотларидаги пушти ранг бой, қоқиб патлари эса қора рангда. Оёқларининг ранги пушти, узунлиги – 70–80 см. ни ташкил этиб, бармоқлари парда билан қопланган. Кўзлари оч сарик рангда. Ўртаси кескин эгилган пушти рангдаги тумшугининг учи қора рангдан иборат. Кичик фламингонинг кўзлари кизил, тумшуги қора, унинг «либосида» пушти ранг анча кам.

Накуру кўлига вақти-вақти билан 1,5 млн.га яқин кичик, бир неча ўн минглаб катта фламинголлар тўпланади. Уларнинг бир кунлик «семишлари» 200 тоннани ташкил этади. Қиёсан кичик бўлган бу ишқорли кўл уларга нима инъом этиши мумкин?

Ҳақиқатда эса бу кўлнинг суви худди тўйимли шўрва сувига ўхшаб, унинг таркиби кўплаб минерал зарралар, микроскопик катталиқдаги сув ўтлари, ҳапаротларнинг личинкалари ва бошқа организмлар билан бой экан.

Ўзгаларнинг ҳаётий яшаш давлари мобайнида фламинголлар сув ҳавзаларида яшашга ажойиб тарзда мослашишган. Катта фламинголларнинг тумшуклари бамисоли элакли чўмичга ўхшаб, сувни элагандек сизиб ўтказишга мослашган. Сув ва сув ўтларини улар тумшукларининг четларидаги шохсимон тишли пластинкалари орқали сизиб ўтказишади.

Шу йўсинда тутилган қисқичбакалар, унча катта бўлмаган шилликкуртлар, сув ҳашаротлари ва уларнинг личинкалари қушларнинг асосий емиши ҳисобланади.

Кичик фламингонинг тумшуғи эса бошқача тузилишга эга. Тумшукнинг тепа бўлаги қопқок мисоли пастки, вазминли катта қисмини ёпиб туради. Ҳар икки бўлакнинг ичи майда, эгилувчан туклар билан қопланган. Қуш тумшуғини ёпгач, ўзига хос ёпик элак пайдо бўлади, ҳамда кўл сувининг юза қисмида кўплаб мавжуд бўлган диатомик, мовий-яшил рангдаги сув ўтлари тумшукда қолади. Мана шундай табиий «вегетарианча шўрва»дан ўз овқатларини топиб ейишади.

Ҳаво очик кунларда кичик фламинголар кирғоқдан анча узокликка сузиб кетишади. Узун бўйинларини чиройли эгган ҳолда тумшукларининг ярми сувнинг ичидаги тўйимли озукавий моддаларни тўплайди. Қушларнинг бошлари сув бетида қалқиб юрган пўкак сингари кўл сувининг тўлқинлари ҳаракатига монанд, гох тушиб, гох кўтарилади. Мабодо енгил шабада кўтарилса, фламинголар катта тўдага тўпланишади, чунки тўданинг ўртасида сувнинг чайқалиши деярли сезилмайди, улар овқат тўплаш юмушларини бамайлихотир давом эттирадилар.

Шундай қилиб, катта фламинголар – гўштхўр, кичиклари эса ўтхўр. Шу сабабли ҳам улар бир-бирлари билан рақобатлашмаган ҳолда бир ерда тинч ва тотув яшашади. Лекин сув ишқорли бўлган кўлларда қушлар сувни тумшуклари воситасида ўта зийраклик билан, шошмасдан элакдан ўтказадилар, чунки кўл суви истеъмол учун мутлақо яроксиз. Катта фламинголар ўз чанковларини сувдаги тирик организмлар таркибидаги намлик билан қондирсалар, кичиклари эса сув ичиш учун Накуру кўлидан 60 км. узокликда жойлашган, чучук сувли Ханнингтон кўлига учиб борадилар. У ерда зилол сувнинг иссиқ булоқлари отилиб туради.

Салқин тонгда, қуёш бош кўтариб улгурмасдан Ханнингтон кўлида ажойиб манзаранинг гувоҳи бўлиш мумкин. Отилиб чиқаётган гейзерлар ва иссиқ булоқ сувлари ҳосил қилган қуюқ буғлар орасида ўз чанковларини қондираётган

минглаб кичик фламинголарни кўриш мумкин. Уларнинг баъзилари сувга обдан тўйгач, кўл кирғоғидаги базальт қояларда хайкалдек котиб, килт этмай турадилар. Баъзилари эса саёзликда сайр этишар экан, ногаҳон иссик сув фавворасига дуч келиб, ўзларига хос бўлмаган тарзда бесўнакай сакраб қўядилар.

Бу қушлар камдан-кам ҳолларда ўз уяларини Накуру кўлида курадилар. Катта фламинголар баъзида суви ишқорли бўлган Эльментейт кўлига ҳам ин куради. Айтганча, уларнинг Кениядаги ин қурган ҳудудлари фақатгина 1954 йили кашф этилган. Қушлар аксарият ҳолларда битта, кам ҳолларда иккита ёки учта тухум туғиб, 30–32 кун давомида босиб ётадилар. Тухум босишда ота-онанинг ҳар иккиси иштирок этади. Урғочиси тухум босиб ётганида, эркаги уни кўриклаган ҳолда унинг атрофида доимо парвонадек айланиб, гоҳида бу бизнинг «ҳовли»миз дегандек патларини хурпайтириб, кўшниларини кўркитишга ҳаракат қилади. Қушлар кўналғасида полопонлар пайдо бўлгач, уларнинг ҳаётида долзарб палла бошланади. Бахтиёр ота ва она тинмай го-голаб, навбатма-навбат кўлга, емиш излаб учадилар. Полопонларнинг иштаҳаси ҳавас қилгудек. Ота-оналар кўлдан йиккан, ўз ошқозонларида «пиширган», кизил рангдаги «бўтка»ни полопонларининг кенг очилган оғизларига «қусадилар». Бу овқат ўта тўйимли бўлиб, қушчаларнинг тез ўсишига омил бўлади.

Кичик фламинголар эса ўз уяларини кўшни Танзаниянинг Натрон кўлининг жанубий соҳиллари атрофидаги кимсасиз оролларга қуришни хуш кўрадилар. Уларнинг кўналғаларига бориш осон иш эмас. Бунинг учун кўп мил масофага чўзилган ўта ёпишқоқ балчикни кечиб ўтиш лозим. Кўп ҳолларда ишқорли сув баданингни қуйдиришни ҳам мумкин.

Дастлабки икки ҳафтада қушчалар ота-оналарининг назоратлари остида бўлишади. Сўнгра уларнинг пушти рангли оёқларининг ранги тўқ-яшилга айлангач, улар ўз уяларини тарк этиб, катта галаларга тўпланадилар. Улар ўзларининг қулранг таналарини кўлмақлар, тошлар орасида

бир кўрсатиб-кўрсатмай кадрдон уялари атрофида тинмай айланадилар. Умумий ҳаракатни ўзига хос кичкириклар билан бошқариб, уларни она қушлардан бири кузатиб юради. Вақти-вақти билан кун давомида кўлдан қушчаларнинг отоналари учиб келадилар-да инсон акли лол қоладиган даражада ўз «фарзанд»ларини ҳеч адашмай топиб, уларнинг қорнини тўйдирадилар. Бундай ҳаёт яна етти ҳафта давом этади.

Тан олиб айтиш лозимки, ёш фламинголар ҳаётининг дастлабки ойлари нақадар машаққатли ва оғир кечини инсон тафаккурига сиғмаслиги мумкин. Ўлим уларни ҳар дақиқада, ҳар қадамда кутиб туради. Усти содда катлам билан қопланган саёз сувларда ҳаракатланаётган қушчаларнинг болдирларида пайдо бўладиган «табiiй» тузоқлар – ишқорли сув таркибидаги тузлардан ҳосил бўлган «салмоқли» ҳалқалар қушчаларни кўп куч сарф этишга мажбур этади. Кучсизланиб, толиқиб қолган полопонлар йўлда тўхтаб қоладилар. оқибатда эса улар ушбу ҳалқаларни эритиб, уларни ҳалос этишга ёрдам берадиган сувларгача етиб бора олишмайди, денгиз бургутларининг ёки бошқа йиртқич қушларнинг қурбонлирига айланадилар.

Агар фламинголарнинг уяларига ҳеч ким қирғин келтирмаса, ёш полопонлар талафот кўрмасалар бир вақтнинг ўзида кўл юзасида минглаб ёш, навқирон фламинголар пайдо бўлишади. Бу манзарани кўрган маҳаллий аҳоли ҳозиргача ҳам фламинголар ҳамма қушлар каби тухумлардан эмас, балки кўл тубидан сузиб чиқади деб ишонадилар.

Ёруғ дунёга келганларининг ўн биринчи ойидагина ёш фламинголар учини бошлайдилар. Уларнинг оёқлари яна секин-асталик билан пушти рангга эга бўла бошлайди. Ҳаётларининг энг оғир, энг хавfli даври ортда қолди. Ҳаётлари сакланиб қолганлари узок – 80 йилдан кўп яшайдилар. Фламинголар уч ёшларидагина жинсий балоғатга етадилар.

Вояга етган фламинголарнинг душманлари жуда оз бўлади. Уларга фақат бургутлар ва марабулар таҳдид солишлари мумкин. Бургутлар асосан кучсизланган, касал

кушларни овласалар, марабулар эса асосан ўлаксалар билан озикланадилар.

Африканинг бу каби гўрковлари ҳамда санитарлари сахарданок кўл кирғоқларини «тафтиш» килиб, ўзларининг бакуват тумшуклари билан ҳалок бўлганларнинг танасини тилка-пора киладилар. Аммо бургут ва марабулар фламинголарнинг кўпайиши даврида уларни кўрkitиб, саросимага солишлари мумкин. Бу пайтда фламинголар босиб ётган тухумлари-ю, ҳатто ҳафталик полопонларини тақдир измига ташлаб кетишлари мумкин.

Инсонлар шу вақтгача Шаркий Африкадаги фламинголар уя курадиган жойлардаги кушлар тинчлигини бузишмаган. Чунки бу жойлар хўжалик юритиш аҳамиятига эга эмас. Кўплаб кўлларнинг суви шўр бўлиб, истеъмолга ва суғоришга ярамайди. Баликлар бу кўлларда деярли йўқ. Гарчи қадимги римликлар фламингонинг тили мазали деб эътироф этишган бўлишса-да, фламинголарнинг гўшти ўта мазасиз, асосийси бу кушлар ўз уяларини инсон оёғи етмайдиган ерларга курадилар.

Шу давргача фламинголарнинг одатлари, ўзларини туттишлари, ахлоклари кўп жиҳатдан мавҳумлигича колмоқда. Масалан, улар вақти-вақти билан яшап шароити бири-биридан умуман фарк қилмайдиган бир кўлдан иккинчисига кўчиб ўтадилар. Паррандашуносларнинг фикрича, фламинголар бир-бирларига қандайдир восита ёрдамида озикланиш шарт-шароити яхшироқ жой ҳақида хабар беришар экан. Бу хабардан бир неча куш вокиф бўлгач, бир зумда улкан гала самога кўтарилади. Учиб ўтишлар олатда тунда рўй беради.

Фламинголар ҳаётларининг асосий қисмини овқат излаш билан ўтказишади. Бу машғулот билан улар кўлнинг саёзликлари ёки ўртасида афсонавий гўзал сузувчи гилам хосил қилгандек тарзда машғул бўлади.

Гоҳи-гоҳида бу кушларнинг ҳаракатларида тасодифий ўзгаришлар рўй бериб туради. Тўсатдан кушлар саёзликда кичик гуруҳларга тўпланишиб, гуруҳлардаги кушлар сони бир неча юздан бир неча мингтани ташкил қилган ҳолда

канотларини очиб, узун бўйниларини осмонга чўзганча бошларини тинмай гоҳ пастга тушириб, гоҳ тепага кўтардилар. Бир неча юз кушнинг бош ҳаракатлари бир текисда чайкала бошлагач, улар испанларнинг фанданго раксига ўхшаш раксга туша бошлайдилар. Бу ракс фламинголларнинг никоҳ ракси бўлиб, у бир неча ҳафтагача давом этиши мумкин. Ана шундан кейин фламинголларда оилавий жуфтликлар тузилади.

Баъзида шундай ноқулай йиллар бўладики, фламинголлар биронта ҳам бола очмасликлари мумкин. Бу пайтларда улар бамисоли ўйинчоқдек уя курадилар. Ўзларининг эгилган тумшукларини хаскаш каби ишлатиб, сув тубидаги юмшоқ лойни ўз тағларига йиғиб, 10–60 см. баландликда уя курадилар. Лекин бу уяларга тухум қўйишмайди.

Ёввойи ҳайвонлар сонининг кескин камайиб кетиши Кения ҳукуматини республика ҳудудида ҳар қандай овни ман этиш ҳақидаги қарор қабул қилишга мажбур қилди. Фламинголларга солиниши мумкин бўлган асосий хавф – мамлакатда саноат корхоналарининг қўпайиши, бу корхоналардан чиққан окова сувлар фламинголлар яшайдиган қўлларнинг сувини заҳарлаш хавфи эди.

Ишонамизки, шу пайтгача инсонларнинг кўзларини ўзининг гўзал ташқи кўриниши-ю, нафис, жозибадор ракслари билан қувонтириб келаётган фламинголларни бутунлай йўқ бўлиб кетишига қарши чора-тадбирлар кўрилади.

Каурилар — тарихнинг гувоҳлари

Шилликкуртлар... Улар жониворларнинг жуда катта гуруҳи. Турларининг сони жихатидан улар ҳашаротлардан сўнг иккинчи ўринни эгаллайдилар. Ҳозир фанга уларнинг 126 минг замонавий турлари ва 45–50 минг йўқолиб кетганлари маълум.

Шилликкурт! Бу сўзни эшитгач бизнинг тасаввуримизда нималар пайдо бўлади. Кимларнингдир тасаввурида у сирғанчик ва ёқимсиз шиллик. У тропик ўрмонларда ёмғирдан сўнг мўъжаз сўкмоқларда ялтирок из қолдиради.

Баъзилари эса ажойиб кўринишдаги чиғанокларни эсла-тадилар. Константин Паустовский бу чиғанокларни нафис пушти рангли, котиб колган кўпикка тенглаштиради. Хар ким ўзича тасаввурга эга, мен эса ожизман.

Шилликкуртлар орасида турли хиллари бор: чирой-лилари, хунуклари, фойдалилари хам зарарлилари, ювош-лари-ю, ўлимга сабабчи бўладиган заҳарлилари, хаттоки ўта мазалилари. Қадимгилар шундай дейишган:

«Habent sua fata libelli» – «Китоблар ўз тақдирларига эгалар». Мен эса: «Habent sua fata conchi». Шилликкуртлар ва уларнинг чиғаноклари хам ўз тақдирларига эгалар дегим келади. Ва мен, уларга бефарк карай олмайдиган одам, ҳайратланаман: қандай ажойиб тарзда, кўринишидан оддийгина бўлган оддий чиғаноклар, инсон тафаккурига таъсир этади, қандай қилиб улар тарихда, халқ оғзаки ижодида, санъатда, тилда ўз аксини топган. Агар менга ишонмасангиз, марҳамат, машхур инсонларнинг сўзларига кулок тутинг. Замонамизнинг машхур математики Г. Вейль Туррителла чиғаноғи хақида шундай дейди: «Нақадар ғаройиб. – Бу чиғанокдаги бир-биридан кейин келадиган ўрамлар кенлиги шунчалар аниқки, улар геометрик прогрессия қонунига тўла-тўқис итоат этади. Кўраярсеми, қандайин «алгебраик уйғунлик», табиат қўйнида жўш ураётган тирик жониворларнинг кўриниши ўзгарувчан эканлигини ва уларнинг гўзаллиги қатъий бир қонунга асосланганидан ажабланмаса ҳам бўлади».

Карел Чапек бу ҳақда шундай ёзади: «Табиат қудратли ва мўъжизакор, мен расмлар галереяси ва нафис санъат музейларига боришдан чарчамайдиган одамман, тан олишим лозимки, энг зўр марокли таассуротларим табиий-тарихий музейдаги чиғаноклар ва кристалларни томоша қилганим».

Давом этаман: «Чиғаноклар шундай нафис, гўёки уларда тирик рух мавжуддек, хар нарсага қодир Аллоҳ ўзини овутиш ва хушчаққалигини таъминлаш учун яратгандек. Қизларнинг лаблари қаби дўндик ва пушти, пурпур, лаъл, перламутр ва қора, оқ ва ола рангларда, оғир ва енгил, қиролича Мэбнинг нафис қиррали қилиб сайқаланган гўзал

упа идиши каби чиройли, текис тарашлангандек, шудгорни эслатувчи, тиканли, буйракни, кўзни эслатувчи доирасимон, камон ўқлари-ю, дубулгаларга ўхшайдиган ва ҳеч нарсага ўхшамайдиганлари, шаффофларию, опал сингари ранглари жилоланадиганлари, нозиклари-ю кўркинчилилари ва таърифни келтириш мумкин бўлмаганлари қанча. Санъат асарлари хазинасида, музейлардаги қурол, жовонлар, чинни ва ёғоч ҳамда металлларга ўйиб ишланган мўъжизавий коллекцияларни томоша қилиб лаззатланганимда... яна бир бор кўраман: табиат нақадар буюк ва мўъжизакор!

Ва яна ўша чиғаноклар, илоҳий ва ноилоҳий пайдо бўлган, телба ижод қилиш мақсадида тўлганган оддий шилимшиқ тана яратган чиғаноклар, юмшоқ ва яланғоч тана... Овозим борича бақираман: табиатга ўхшанг... ижод қилинг, ижод қилинг, лол қолдирувчи буюмларни ижод қилинг. Қанчалар кўп ижод қилсангиз, табиатга шунчалик ошуфта бўласиз. Табиатдан улуғвор ҳеч нарса йўқ». Менимча бу сўзларга қўшимча қилишнинг зарурати қолмади.

Мен зарурати бўлса-бўлмаса ўзимнинг коллекциям сақланадиган жовонни очаман. Тортма ортидан тортма тортаман, коллекциямни печанчи бор кўздан кечираман. Кўп йиллар давомида йиғилган коллекция вақт ўтиши билан бўш вақтингни ўтказишга қарама-қарши ўлароқ сенинг ҳаётингга айланиб боради ва ҳар бир чиғанок қандайдир тарихий воқеа манбасига айланади. Бу воқеаларнинг тарихи узун ва қисқа тортмаларни бирин-кетин тортаман, ҳаёлан чиғанокларни озодлиқка чиқараман ва кўз ўнгимда Африка қирғоқларида ўзим кўрган, эшитганларим ёки ўқиган манзаралар намоён бўлади. Ҳар сафар мен уларни қайтадан қанф этгандек бўламан. Коллекция жовонимдан топилган тарихлардан бир нечтасини сизга сўзлаб бераман.

Того республикасининг пойтахти – Ломе шаҳрининг бозор майдонида бир ғаройиб бино қад кўтариб турибди. Унинг ғаройиблигини дарҳол сеза олмадим. Менга кейинчалик етиб борди, бинодаги дераза ромларида ойна йўқ, ваҳоланки бино ичкарасида одамлар гужғон ўйнашса-да, бино одамлар япашига яроқсиздек туюлади. Зеро, атро-

фида мавжуд бўлган Африкага кўп рангли бозор билан уйғунлашиб кетган бўлса ҳам. Аммо бино ичида ҳам савдо-сотик авжида экан. Биз бунга ўзимиз амин бўлдик. Унинг ичида майда дўкончалар бир неча қатор саф тортган. Истаган нарсани топиш мумкин. Кўзларимиз олазарак. Кутилмаганда...

Тим кора гўзал африкалик аёлнинг рўпарасида бир тўда чиғаноклар ётибди. Булар Ҳинд ва Тинч океанининг саёз сувли қирғоқларида яшайдиган чиғаноклар – монетария монета эди. Сайкаллангандек, ялтировчи янги чиғаноклар ёнида эскилигидан оқариб кетган, ғовак ҳолига келган нусхалари ҳам учрайди. Булар қанча қўллардан ўтган. Унинг саноғини ҳеч ким айтиб бера олмаса ҳам керак.

Чиғанокларнинг бир тури ҳисобланган – монетария монета ҳақидаги тарих. Бир неча минг йиллиги туфайли кўплаб халқларнинг тарихи билан ҳамбарчас боғланиб кетган. Унинг баъзиларини келтирамиз.

Шимоли-Ғарбий Хитойнинг денгизлардан олис бўлган Ганьсу вилояти. Ушбу чиғаноклар бу ерда бир неча минг йиллар илгари маълум бўлган. Уларни қадимий одамлар яшаган жойлардан, кейинроқ эса мисдан ва мармардан ясалган тақинчоклар билан бирга қўшиб қўмилган қабрлардан топишган. Уларнинг миқдори шунча эдики бу чиғаноклар ҳаёт кечирадиган қирғоқлар билан Ганьсу вилояти оралиғидаги ҳудудлар орқали вужудга келган йўлнинг мавжудлигига ишонмайдиган одамларни ишонтиришга мажбур этиш миқдорида эди.

Монетария монетанинг Хитойдаги машҳурлиги шундай юксак даражада эдики, ҳатто бронза даврида уларни санъат асарларида қўллай бошлаганлар.

Мисол учун, улардан дур ясашган, тўғрироғи чиғанокнинг ўзидан эмас, унинг ҳақиқий ўлчамида тилладан ясашган. Монетариялар бир неча минг йиллар мобайнида Ганьсу (ку) сопол идишларида нақш сифатида ишлатилган.

Ҳали буниси ҳолва. Худди шу ерда, эраמידан 1,5 минг йил илгари монетариялар айирбонлаш бирлиги сифатида қўлланилган. Чиғаноклар Рюкю оралиғида овланган ва

денгиз орқали Хитойга келтирилган. Кейинчалик эса улар шунча микдорда Корея ва Японияга кириб борган. Монетария монета 2, 5 минг йил давомида Хитойнинг кундалик ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга бўлган.

Мамлакат ёзувида 2 та махсус иероглиф мавжуд. Бу иероглифлар қадимги Хитой ёзувида Шан сулоласи даврида пайдо бўлган ва «пей» деб номланган. Ҳозирги Хитой ёзувида бу икки иероглифлар пул, сотиш ва сотиб олиш, савдо-сотик ва пул айланмаси билан боғлиқ бўлган 200 тадан зиёд сўзнинг асоси, илдизини ташкил этади.

Ўтган асрнинг бошларида Хитойда мис тангалар пайдо бўлгач чиғаноклар муомаладан сиқиб чиқарилди. XIII асрнинг охирида Марко Поло Юньнанб вилояти ҳақида шундай ёзади. «Уларда бу чиғаноклар пул ўрнига ишлатилади, итларнинг бўйнига осиладиган чиғанокларнинг айнан ўзи. Чиғанокларнинг саксонтаси 1 та кумуш сайега ёки 2 та венеция грошига тенг». Айтгандек, Юньнань вилоятида монетария монета пул сифатида XIX асрнинг охиригача муомалада бўлган.

Ҳиндистонда монетария монета «Каури» исмига эга бўлди ва ҳозирда коллекционерлар барча чиғанокларни, уларнинг туридан қатъи назар, шу ном билан – каури деб атайдилар. Эрамиз бошлангунча Ҳиндистон ва унга ёндош ҳудудларга кириб келган каури IV ва VI аср оралигида ғоят тезда кўп тарқалди. Уларни Мальдив ороллари ва Форс кўрфази қирғоқларидан келтиришарди. XIX асрнинг ўрталарида Ҳиндистоннинг узок ичкари ҳудудларида бир печа минг каури 1 рупийга тенг эди.

Каури – пулнинг қиймати тобора камая боргач ва улар пул муомаласини йўқотгач, чиғанокларнинг аксарияти итлар, отлар, филлар ва эшакларнинг абзалларида тақинчок сифатида фойдалана бошланди. Худди ана шу мақсадда Каури арабларда ҳам оммалашди. Махаллий номи «вад» бўлиб, араблар уни «эшак чиғаноклари» деб аташди.

Саъдий шундай ёзган эди:

Шодаларда агар садаф шўх жарангласа,

Йўлларда кўп эшак чиғаноклари ялтирайди.

Бошқа матаҳлар сингари карвонлар кўплаб каури олиб кела бошладилар. Айримлари қачонлардир Форс кўрфазини кирғокларида мавжуд бўлган порт шаҳар Ормуз орқали Каспий денгизининг жанубида жойлашган порт шаҳар Мазандаронга етказиб келинган. У ерда улар шимолга, Волга дарёси ҳавзаси томон, Итиль шаҳрига олиб борувчи кемаларга юкланган. У ердан каури юкорига, Волга бўйлаб Кама дарёсига яқин бўлган Булғор давлатининг пойтахти Булғорга келтирилган. Булғорда уларни славян савдогарлари сотиб олганлар. Ўз қайиқларида юкорига қараб сузиб, баъзи жойларда судраб, Волхов дарёсига чиқиб олинган. Бу ердан эса Болтик денгизи ва Европа билан кенг алоқа ўрнатган Готланд ороли гўё қўл узатгудек яқин масофада.

Кауриларни ўрта аср бошларида скандинавия маликасининг қабридан топилиши ҳам, Ғарбий Европа усталари томонидан этакларнинг каури билан безатилиши ҳам ҳеч қимни ажаблантирмайди.

Қадимги Русда Каурини жуда яхши билишган. Русда, тангасиз даврда (XII–XIII асрлар) муомалада бўлган танга (асосан арабларнинг қумуш дирҳамлари ёки куфик тангалар) муомаладан йўқолиб борган.

Шу ўринда эслатиб ўтиш жоиз. Дирҳам – арабларнинг қадимги тангаси. 2, 97 грамм соф қумушга тенглаштирилган. 695 йилдан бошлаб зарб этила бошланган. Дирҳам арабларнинг бошқа мамлакатлар билан, шу жумладан қадимги Русь билан савдо-сотик қилишида IX–XIII асрларда ишлатилган. Тангаларнинг йўқолиб кетишига сабаб – уларни эритиб, қуйма ҳолига – гривнага айлантирилган. Бошқа тангаларнинг кириб келиши тўхтаб қолгач, каури муомалага чиқарилган. Шимолий Русда улар анча вақт пулнинг ўрнида ишлатилган. Ҳозирда уларни Псков, Новгород ерларидаги қабрлардан, баъзида эса махсус хазиналардан куфик тангалар билан биргаликда топишяпти. Бу ҳолат муомалага металл тангалар киргунча, яъни XIV асрнинг иккинчи ярмигача давом этган.

Араб савдогарларининг бошқа карвонлари эса Эрон, Арабистон ярим ороли, Миср орқали Судангача етиб борган.

У ердан эса жанубга ва ғарбга йўл олган. Нигер дарёсининг бўйида, савдо йўлларининг кесишган жойида 1180 йили йирик савдо маркази – Томбукту шаҳри кад кўтарди. Шундай қилиб, Каури Чад кўли атрофидаги худудларни, Нигер дарёси атрофини забт этди. Аввалига монетария монета тақинчок сифатида сотиб олинган бўлса, кейинчалик у муомала «тўлов воситасига, «валютага» айланди.

XIII асрда Форс кўрфази қирғоқларидан келтирилган қиғаноклар Ўрта денгизнинг шарқидаги портларда Венеция кемаларига юкланиб, Марокашга келтирилган. У ерда улар машҳур Саҳрои Кабир тузи билан биргаликда туяларга юкланиб Саҳрои Кабир орқали ўтган машҳур қарвон йўли орқали Томбуктуга, ундан кейин Нигер дарёси хавзасида жойлашган мамлакатларга етказиб берилган.

Янги дунё (Америка қитъаси) шакарқамиш майдонларида ишчи қучига «эхтиёж сезилганда ҳақиқий «жанг» бошланди. Савдогарлар ақлдан озай дейишди. Улар Мальдив қауриларини жойида арзон-қаровга сотиб олиб, Гвинеяга келтиришар, у ерда кўплаб қулларни харид этиб, Америкага жўнатишарди.

Марказий ва Ғарбий Африкада монетария монета муомалада бўлган. Бир вақтнинг ўзида Шарқий Африкада монетария аннулюс кенг тарқалган, гарчи у пул ўрнига ишлатилмаса-да, тақинчок сифатида танилган. Тақинчокларга ишлатиш асосан Занзибар оролида авж олган. Ҳар бир шодага 100 тадан қаури тизилган. Бу шодалар Угандада кенг расм бўлган. XIV аср ўрталарида француз ва гамбурглик савдогарлар монетария аннулюсни ўзлари қутмаган муваффақият билан Гвинеяга олиб киришган. Бу ерда овладидиган қаурилар Мальдив оролларидагидан анча арзон бўлиб, Занзибардан то уларни сотадиган ерларгача бўлган масофа деярли 2 баробар қисқа эди.

Айрим рақамларни келтирамиз. Эски савдо қитобларида ёзилишича, 1721 йили Мальдив оролларида Африкага 150 миллион, 1800 йили 950 миллион, 1858 йили эса фақат Филиппиннинг ўзидан миллиарддан зиёд монетария аннулюс қиғаноклари келтирилган.

Факатгина XIX асрнинг ўзида Ғарбий Африкага умумий вазни 115 минг тонна бўлган 75 миллиард чиғанок олиб кирилган. Агар улар экватор чизиғи бўйлаб зич килиб тизилса Ер атрофини 37 бора айлана ҳосил килиб, Ер билан Ой ўртасида 4 марта бориб келса бўларди. Африканинг ғарбий қирғоқларига муттасил келтириладиган каурилар миқдори уларнинг қийматига (курс) таъсир этмай қолмади. Бир вақтлар улар Европа валютаси билан тенгма-тенг қийланган. XIX асрда Камерунда 100 та каури 1 пфеннига тенг бўлган. Лекин кауриларнинг қиймати аста-секин камайиб борган ва бу ҳолат уларнинг тўлов воситаси сифатида умуман йўқолиш давригача давом этган.

Ҳозирда ҳам Ғарбий ва Марказий Африканинг аввалги юпеоён ҳудудлари (Нигериянинг Хаус мамлақати, Зоир ва Анголанинг айрим жойлари)да каурилар ўз аҳамиятини бутунлай йўқотмаган. Эндиликда улар эртакларнинг мавзуси, халқ ижоди, диний маросим рақсларида тақиладиган ниқобларга безак сифатида ишлатиб келинмоқда. Бу нарса эса кўплаб халқларнинг ҳаётида каурилар қандай аҳамият касб этганини эслатиб туради.

Ломе шаҳри бозорида гўзал хабаш аёли кауриларни маҳаллий фолбинларга, тақинчок ишқибозларига сотмоқда. Улар бозор майдонига ўтириб олиб, агар истасангиз 1 грошга (грош – венеция тангаси – тарж.) каури ёрдамида фол очиб кўйишади.

Кауриларга бағишланган афсоналар кўп бўлиб, улар хақида ҳар хил тарихий эртакларни, ҳаттоки шеър ва латифалар уммонидан биронтасини танлаб олиш ҳам қийин масала. Бирини сўзласанг бошқалари қолиб кетадигандек, жовонимни очиб, тортмаларни бирин-кетин торта бошлайман. Мана мурекс чиғаноғи. Бир пайтнинг ўзида улар жуда жозибадор ва чиройли. Уларнинг орасида камтарона мурекс брандарис. Мен бу чиғанокнинг 3 тасини Неаполдаги бозордан танлаб олганман. Улар гўёки тирикдек эди. Уларни кўриб ҳаёлимда қайсидир илохий денгиз бўйи шаҳридами, қадимий финикиядами ёки Римда бир тўда брандарисларнинг сузиб юрганини тасаввур эта-

ман. Тош билан чиғанокни синдириб, гўштини қозонга ташлайдилар. Бу манзара ҳар қандай конхиломон¹нинг юрагини ларзага солиши мумкин. Қозонда машҳур, кимматбаҳо пурпур (жозибали кизил, кирмизи рангли) бўёғи пиширилади. 1 грамм бўёқ олиш учун 100 мингта шилликқурт керак бўлади. Александр Македониялик Искандар Сусе шахрида Эрон шоҳларининг хазинасини қўлга киритганда у ердан 10 тонна пурпур бўёғи топилган.

Буни бир ҳисоблаб кўрингчи, шунча бўёқ олиш учун неча юз миллиардлаб шилликқурт керак бўлади. Ваҳоланки, пурпур бўёғига бўялган матолар 200 йил мобайнида ўз рангини йўқотмаган.

Кейинги тортма. Мана бу чиғанок мангу уйқуда. Ҳиндистонда уни чанк, панчаянья, валамиури, Тибетда – дунгхор, дун-кар-ей-чил, Хитойда – ю-суань-бай-лей, лотинчада эса – турбинелла-пирум деб аташади. Унинг камёб, чап томонга ўралган турлари Вичину худосининг муқаддас тимсоли ҳисобланади. Унинг ёнида эса унга айнан ўхшаш, Кариб денгизининг «фуқароси» – бусикон контрариум. У қайси жиҳатлари билан турбинеллани эслатади. Голландияликлар бу ўхшашликдан фойдаланиб бусикон контрариум чиғанокларини Ҳиндистонга олиб келиб сотишган. Маҳаллий аҳоли шилликқуртлар тизимини билмаганлари учун уни чанк деб ҳисоблаб киммат нархда сотиб олаверишган. Шу тортманинг ичида – харония нодифера – Грек афсоналаридаги Тритон трубаси, грек баликчиларининг туман пайтида чаладиган горни, Рим жангчиларининг ҳужумга қорловчи мусика асбоби.

Айтишларича, афсонавий шоҳ Минос ўзининг даргоҳидан қочиб, яшириниб юрган буюк уста Дедални топиш учун ҳийла ишлатади. У барча ойкумена²ларга харония чиғаноклари билан биргаликда чопарлар юборади. Улар кизиқувчи одамларга чиғанокнинг орасидан барча ўрамлари

¹ *Конхиломон* – шилликқурт билан кизиқувчи, ўрганувчи ва уларни йиғувчи киши (тарж. изохи).

² *Ойкумена* (грекча *oikumene*) — ер қуррасининг одамлар ишғол қилган қисми.

оркали ип ўтказиб беришни таклиф қилишади. Шох Минос бунинг уддасидан фақат Дедалгина чикишига ва ўзини фош қилишига умид қилади.

Ҳақиқатан ҳам у жим тура олмайди. Бунинг учун Дедал Кнос лабиринти¹нинг «моделини» яратади, унинг ичига тезакни қўяди: чумолига ип боғлаб, уни чиғанок ичига қўйиб юборади. Чумоли чиғанокнинг у бошидан кириб, бу бошидан ипни тортиб чиқарди.

Кейинги тортма. Конуслар. Уларнинг хандасавий шаклининг тўғрилиги хайратлантиради. Аммо хандасавий шаклининг ўхшашлигидан ташқари уларнинг ранги ва ўлчамлари ҳар хил: Янги каледониядан келтирилган легетти конус кокцинелладан тортиб, Ғарбий Африка кирғоқларидан келтирилган улкан конус прометеус. Уларнинг 0+нида эса дахшатли конус географус. Унинг чақиши одамнинг ўлимига олиб келади. Унинг чиғаноғидан Бисмарк архипелаги²нинг аҳолиси пул ясашади.

Шагиня томонидан кемирилган ёғоч бўлаги. Бу шилликкуртни ўзгача тарзда кема курти деб аташади ва бу азалдан маълум. Карл Линней унга таъриф берар экан, шундай дейди. – «Summa salamitas navia» – «кемаларнинг энг олий кулфати». Бу ҳақда энг машҳур шахслар – Витрувий, Колумелла, Плиний, Теофраст, Толибий, Оростофан, Цицерон ва Овидийлар ёзма маълумотлар ёзиб қолдиришган. Сўнги тортма. Ципреялар. Тухумсимон шаклдаги усти чиннисимон кўринишда, ялтирок, куш тухумига ўхшаш, бамисоли араб ҳарфларига ўхшаш нақшга эга бўлган турдуслар. (Балки ўрта асрларда Японияда уларни қоясугай – аёлларнинг туғишига ёрдам берувчи чиғаноклар деб аташгандир). Аёл кўзи ёриши пайтида уни кўксига ушлаб турган ва ўзининг, туғилажак фарзандининг ҳаётини сақлаб қолади деб ишонган.

Бу эса олд ва орқа чеккаларида қора холлари бўлган мовий-кулранг рангдаги чиғанок Ципрея лурида. У қандайдир хайвончага ўхшайди.

¹ *Лабиринт* – антик дунёда: йўллари, кириш-чиқишлари чалкаштирилган бино. Чикиб кетиш йўлини топиш ғоят қийин.

² *Архипелаг* – грекча archipelagos. Бир-биридан яқин масофада жойлашган: бир бутун деб ҳисобланган денгиз ороллари (тарж. изоҳи).

Қадимда Ўрта денгиз атрофида яшайдиган аёллар луридани муқаддас ҳисобланган ва бу чиғанок уларни асрайди деб ишонишган. Луридани ва ципрейнинг бошқа турларини улар эркалаб: порцелла, порцеллета, яъни чўчкача деб аташган. Бу бекорга эмас. Машҳур сайёҳ Марко Поло Хитойдан чинни келтирганда италияликлар уни порцеллан деб аташган. Ҳозирда ҳам чиннини шу ном билан дунёнинг деярли ярми – италянлар, французлар, немислар, поляклар, инглизлар ва бошқалар шундай аташади.

Қўлимга Қизил денгиз ва Шарқий Африка қирғоқларида яшовчи ципрея пантеринани оламан. Бу чиғанокда ўз тақдирини кўргани учун инсон унга миннатдорчилик билдирса арзийди.

Тўрт минг йил аввал қадимги Мисрда тумор (талиман¹) сифагида хизмат қилган. Уни бугун Европада Франция, Швейцария, Жанубий ва Шимолий Германия, Австрия, Англия, Польшада қадимги Рим даври қабрларидан топишяпти.

Қримдаги Пантикапея харобаларидан топилган пантерина чиғаноғининг бир парчасини қўлимда ушлаб кўрганман. Пантерина Ўрта Осиёдаги, Марвдаги қазилма ишлари пайтида топилган.

Қадимги Грецияда Афродитанинг, Римда – Венеранинг, Карфагенда эса маъбуда Танитнинг муқаддас чиғаноғи ҳисобланган.

Бир тасаввур қилиб кўрингчи, у ўзи яшаган жойдан ўта олис жойларда пайдо бўлиши учун қанча қўллардан ўтиши лозим бўлади.

Қадимги Мисрда уларнинг ёрдамида папирус қилганлар, машҳур олим Абу Райхон Муҳаммад Ибн Аҳмад ал-Берунийнинг ёзишича, Ўрта асрларда уни «минкаф» деб аташган ва отларнинг бўйнига осилган ёки олтинни жилолашда қўлланган экан.

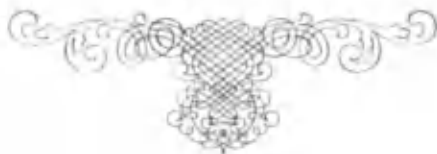
Афсус! Тортмаларни жойлаб, жовонни беркитаман. Чунки чиғаноклар билан боғлиқ бўлган тарихий воқеаларнинг сон-саноғи йўқ.

О! Она табиат! Накадар буюк ва мўъжизакорсан!

¹ *Талиман* – илохий фараз тушунчаси бўйича ғайритабиий кучга эга бўлган бахт ва омад келтирувчи буюм (тарж. изоҳи).

ТАРИХ АЖОЙИБОТЛАРИ

ТАРИХДАГИ МУҲИМ КАШФИЁТЛАР

Ҳозирги кунда илм-фандаги янгилик ва илмий кашфиётларга шунчалик ўрганиб қолдикки, ҳатто ақлга сиғмайдиган илмий мўъжизаларга ҳам оддий назар билан қарай бошладик. Ваҳоланки, шу оддий бўлиб туюлган кашфиётлар инсоният тарихида муҳим роль ўйнаб, бугунги юксак таракқиётга пойдевор бўлган.

Илк цивилизация даврида одамлар қўл остидаги нарса-лар ёрдамида, аввало имо-ишора, барг шохларини тахлаш, олов ёкиш йўли билан ўзаро мулоқот қилишган. Бироқ инсониятнинг ривожланишида туб бурилиш ясаган улкан кашфиётдан бири – алифбонинг яратилиши бўлган. Милoddан 4 минг йил аввал кашф қилинган ёзув ёрдамида инсонлар ўзаро мактуб ёзиб, қўлёзмалар битиб, маълумот алмашардилар. Мана шу кашфиёт кейинги ихтироларга замин яратиб, цивилизациянинг ривожланишига кескин таъсир кўрсатган.

Ҳозиргача кашфиётлар орасида энг ноёб ва энг буюк ихтиро китоб саналади. Айнан китоб инсоният тарихидаги тақрорланмас юксак мўъжизадир. Алломалар алоҳида таъкидлаганларидек, китоб – мўъжизадан ҳам аълороқ. XV асрга қадар китоблар қўлёзма ҳолида бўлган ва кўпайтирилган. Немис ихтирочиси Иоганн Гутенберг (1400–1468) 1440–1452 йиллар оралиғида китоб чоп этишни ўйлаб топган. Орадан беш ярим асрдан ортик вақт ўтган бўлишига қарамастан ҳозиргача бу ихтиро инсоният тарихидаги энг буюк кашфиёт сифатида эътироф этиб келинмоқда.

Янгиликлар, маълумотларни тарқатиш ва масофани яқинлаштиришда газетанинг ўрни ҳам бекиёс ва у қадимги

римликлар давридаёк ихтиро килинган. У газета «Халкнинг кундалик ҳаёти» («Acta populi diurnal») деб номланиб, ёғочга ўйиб ёзилган доскачалар кўринишида бўлган. Юлий Цезарь даврида эса сенат мажлиси ҳисоботини халққа етказиш мақсадида «хабарномалар» тарқатилиши одат тусига киради. XVI асрга келиб газета замонавий кўринишга эга бўлади ва «газета» сўзи ҳам ана шу даврда қўлланила бошланади. Айтишларича, янгиликлар ёзилган бир варақ кўлёма италияликларнинг «gazetta» деб аталган тангаси кийматида баҳоланган ва бу ибора шу тарика бугунги газетага нисбатан қўллана бошланган. Венецияда илк бор маълумотлар йиғувчи ахборот агентлиги ташкил этилиб, бу ерда ишлаётган ходимларни «янгилик ёзувчилари» деб аташган ва шу тарика журналистлик касби пайдо бўлишига тurtки берган. Қирол Карл III эса биринчи бўлиб газетада (реклама) эълон берган киши ҳисобланади.

XIX асрнинг ўрталарига қадар одамлар ўзга юртдаги янгилик ва воқеаларни бир ҳафта, ҳатто, бир ойдан сўнг билинган. Узок масофага ахборотларни етказишда асосан, почта алоқасидан фойдаланилган. Телеграфнинг ихтиро килиниши эса ўша даврда чинакам инқилоб ясаган, деб бемалол айтиш мумкин. 1832 йили Морзе Америкага қилган саёҳати пайтида телеграф моделини ва алифбосини яратади.

XIX асрнинг охирида инсоният янада масофани яқинлаштира оладиган кашфиётни яратишга интилади ва телефон алоқасини ихтиро қилади. Биринчи телефон 1876 йилнинг март ойида ихтирочи Белла томонидан кашф килиниб, у ўзи ихтиро қилган телефон оркали ёрдамчисига кўнғирок килиб: «Жаноб Ватсон, илтимос, менинг ёнимга келинг, сиз билан суҳбатлашмоқчиман» деган. Айни ана шу гапни телефон оркали берилган биринчи топшириқ дейиш мумкин. Бу кашфиёт ўша даврда мўъжизанинг ўзгинаси бўлиб, нихоятда кўпчиликнинг жонига оро киргани аниқ. Талабгорлар кўплиги боис август ойининг ўзидаёқ ана шундай телефоннинг 800 таси савдога чиқарилган. Бу оддий кашфиётни ҳозирги телефон алоқаси тараккиёти билан мутлақо солиштириб бўлмайди.

Фотосурат ҳамда кинематографиянинг ихтиро қилиниши тасвирни узатиш борасидаги бир қанча кашфиётларга сабаб бўлган. 1826 йили Жозеф Нбепс ўзи ихтиро қилган фотокамера ёрдамида металл пластинкага устахона деразаси ортидаги манзаранинг тасвирини тушира олган. 1837 йили Луи-Жак Манде Дагер илк бор фотокамерасида туширган юқори сифатли тасвирни оммага ҳавола этган. 1891 йили ихтирочи Том Эдисон кинетоскоп – фото тасвирни ҳаракатга келтира оладиган қурилмани ихтиро қилган. Бу кашфиёт ака-ука Люмьерларнинг кинофильм яратишига тurtки бўлган. 1895 йили декабрь ойида Парижда Капуцин хиёбонида биринчи киносеанс бўлиб ўтади. Томошабинлар инсон қўли билан яратилган мўъжизани – оппок экранда бир тасвир ўрнини иккинчи тасвир эгаллашини кўришга муваффақ бўлишган. Албатта, бу кинофильм омма эътиборидан четда қолмади, аксинча, кашфиётчиларда янада изланишга бўлган иштиёкни кучайтирди.

Кашфиётчилар сим орқали масофадан туриб ахборот узатиш йўлини ахтаришган. 1899 йили италиялик ихтирочи Маркони Ла-Мант бўғози орқали илк сигнал юборди. 1904 йили англиялик олим Ж.Э. Флеминг радиотелеграфни қабул қилувчи қурилмани ихтиро қилади.

XX асрдаги энг буюк кашфиётлардан бири телевидение ҳисобланади. Бошқа техник ихтиролар каби телевидение ҳам бир қанча кашфиётлар жамламасидан вужудга келган. Петербург технология университети профессори Б. Розинг 1911 йили дунёда илк бор электрон нур қувурчаси орқали шипа экранда тасвирни намойиш этади. 1928 йили ихтирочи Борис Грабовский эса ҳаракатланаётган тасвирни масофадан узатиш йўлини ўйлаб топади. 1929 йили АҚШда Владимир Зворикин юқори вакуумли электрон нур қувурчасини ихтиро қилади ва кейинчалик барча телевизорларда бу қурилмадан фойдаланилади.

ЭҲМ XX асрдаги техник кашфиётлар борасидаги улкан ютуқлардан бири бўлди, деса бўлади. У ахборотларни сақлаш, қайта ишлаш ҳамда хоҳлаган масофага узатиш бўйича жуда катта қулайлик яратди. Яна шунини айтиш керак-

ки, компьютернинг яратилиши улкан кашфиётларга янада кенг йўл очиб берди.

«Моторола» компаниясининг бош мухандиси Мартин Купер симсиз алоқа узатиш йўлини ахтаради ва ниҳоят, 1973 йилнинг апрель ойида мобиль телефонини ихтиро қилди. Бу билан Мартин масофадан туриб бир зумда мулоқотга киришишни йўлга қўяди ва инсоният учун янада қулайлик яратиб, одамзод орзусини рўёбга чиқаради. Аммо мобиль телефон нимагадир ўн йилдан сўнг, 1983 йилдан бошлаб ишлаб чиқарила бошлаган. Ҳозирги кунда бутун дунёда 4 млрд. га яқин мобиль телефон абонентлари мавжуд экан. Демак, сайёрамиз аҳолисининг ярмидан кўпи шундай телефондан фойдаланади, дейиш мумкин.

Интернет кашфиётлар ичида ўнинчи ўринда турган бўлса-да, у ихтиролар ичида энг муҳими ҳисобланади. Бугунги кунда машҳур бўлган «Халқаро ўргимчак тўри» номли фантастик лойиҳани Бернес Ли 1989 йилда таклиф этган эди. Шу тариқа интернет бутун оламни бир зумда яқинлаштира олди. Янада аниқроқ айтганда, масофани овоз тезлиги даражасига етказди. Хуллас инсон ҳаётда япар экан тинмай янги-янги кашфиётларга интилади ва бундан кейин ҳам кашфиётлар қилиш давом этаверади.

ДЕТЕКТИВ ҚИРОЛИ

Буюк адиб Артур Конан Дойл персонажларидан бири доктор Уотсон ҳикоялари ичида бир ҳолат эътиборга молик. Артур Конан Дойлнинг ўз бадиий ижоди маҳсули Шерлок Холмс ҳақидаги ҳикоялари ўзи учун унчалик аҳамият касб этмаган. Ёзувчи учун ҳамиша тарихий прозалар биринчи ўринда эди. Адиб ўзининг юз йиллик уруш ҳақидаги «Ок отряд» асарига рицарлар, руҳоний ва деҳқонларнинг кундалик ҳаётини жонли, ишонарли тарзда тасвирлай олган.

Конан Дойлга Наполеон ҳаётига оид «Ватерлоо» драмаси катта шуҳрат келтирди. Адиб фантастика соҳасида ҳам сермахсул ижод қилган. Бунга мисол сифатида биргина «Маракот тубсизлиги» асарини келтириш мумкин. Шуниси

кизикки, ёзувчи Шерлок Холмс персонажидан кўп мартаба кутулмокчи ҳам бўлган. Шу боис ҳам ёзувчининг детектив ҳикояларида Холмс тубсиз жарликка кулаган, узок ва ўта хавфли сафарларга отланган. Ҳатто, дом-дараксиз ғойиб ҳам бўлган. Аммо ҳар сафар Холмс янғидан «тирилиб» келаваради. Конан Дойл ўз номига келган кўплаб мактублардаги илтимосларга ҳам бўйсуниб ижод қилган. «Бейкер-стрит, 221-уйга», айнан жаноб Шерлок Холмс номига жуда кўп мактублар келарди.

Артур Конан Дойл 1859 йил 22 майда Шотландиянинг Эденбург шаҳрида туғилган. Асли ирландиялик бўлиб, инглизча тарбия олганди. Аксарият адабиётшунослар Артур Конан Дойл ижодини неоромантизмга йўйишади.

Ёзувчи қай тарзда ижод қилган тақдирида ҳам ўз персонажи Шерлок Холмсни яхши кўрарди. Адиб ўз қахрамонини «фавқулодда синчков ва интилувчан изкувар», деб билган. У Холмс образига бир вақтлар университетда ўқитган ўқитувчиси профессор Жозеф Биллинг феъл-атворини «кўчирган». Маъхур изкуварнинг мантикий фикрлашлари, фавқулодда мураккаб кўринган воқеаларнинг аслида жуда жўнлигини тушунтириб бера олиш қобилияти айнан шу ўқитувчисидан олинган. Ҳозирда у «дедуктив усул» деб аталади. Унинг қахрамони ҳаминиша майда икир-чикирларигача эътибор берадиганлар хилидан. Ҳеч бир изкувар жиноят жойини кўздан кечиргач, «жиноятчи баланд бўйли, чапақай, ўнг оёғи оқсоқ, таги калин овчилар этигини кийган, хинд сигарасини хуш кўрадиган, чўнтагида ўтмаслашиб қолган қаламтароши бор», деб айтолмаса керак. Тан олиш керакки, бундай хусусият асар персонажидан ҳам кўра унинг яратувчисига кўпроқ алоқадор. Ҳатто, профессор Жозеф Билл ҳам Конан Дойлдаги мантикий фикрлаш ва ўта қузатувчанликни юқори баҳолаган.

Ёзувчи ўсмирлик пайтида ота-онаси хоҳишига кўра, иезуит коллежида ўқийди, бироқ ундан ҳеч қандай руҳоний чиқмайди. Артур 1881 йилда Эдинбург университетининг тиббиёт факультетини битирган. Ёш бакалавр Конан Дойл

денгиз якинидаги Саутси шаҳрида амалий фаолият юритиб, докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Ўттиз ёшдан бошлаб бадий ижодга шўнғиди ва бу фаолияти унга катта шон-шуҳрат келтирди.

Отаси руҳоний бўлгани билан расм чизишда унга тенг келадигани топилмасди. Онаси эса оддий воқеани ҳам жуда чиройли тарзда ҳикоя қилиб бера олиш қобилиятига эга эди. Конан Дойл худди шу хусусиятни онасидан ўзлаштирган. Бирон-бир воқеани тўқий олиш унга коллежда ўқиб юрганидаёқ обрў келтирганди.

Ёзувчи «Боском водийсининг сири», «Таникли бўйдоқ», «Қимматбаҳо тош», «Руҳонийнинг саргузаштлари», «Глория Скотт», «Букри», «Доимий мижоз», «Таржимон воқеаси», «Холмснинг сўнгги иши», «Эбби-Грейнтдаги қотиллик», «Иблис оёғи», «Унинг хайрлашув тизими», «Мазарининг тоши», «Бўёқчининг жасади», «Баскервиллар ити», «Чипор лента», «Маллалар уюшмаси», «Раккоса одамчалар», «Беш дона апелсинь уруғи» каби кўпгина ҳикояларни ёзган. Бу хизматлари эвазига Конан Дойл рицарлик унвони, сэр мақомини олганди. Аммо ёзувчи ўз асари қаҳрамони сингари обрў-эътиборга бутунлай бефарқ эди. Адиб жуда оптимист киши бўлиб, ҳатто ўлим тўшагида ётганида ҳам: «Ҳаётимда жуда кўп нарса кўрганман. Аммо кўрадиган ғаройиботларим ҳали олдинда, мени кутмоқда», деган экан.

Конан Дойл ўзи ҳақида: «Энди оғир моддий аҳволимни оқлайдиган ҳеч нарсам бўлмаса ҳам ёшдан тўхтаб турман. Арзийдиган бирор сюжетсиз Шерлок Холмс ҳақида бир қатор ҳам ёзишга жазм қилолмайман. Бунинг учун сюжет мени ўзига жалб қилиши керак!» деганди.

Америкалик Эдгар По анъанасини ривожлантирган Артур Конан Дойл детектив жанри соҳасида мисли қўрилмаган даражада шон-шуҳратга эришди. Ёзувчи 1930 йили вафот этган. Ундан эса жуда кўп асарлар мерос қолди. Унинг асарлари жаҳоннинг кўплаб тилларига, жумладан ўзбек тилига ҳам таржима қилинган, улар асосида фильмлар суратга олинган.

АМЕРИКА ЭРТАГИНИНГ МУАЛЛИФИ

Американи дунёга ким машхур қилганини ҳамма ҳам билавермаса керак. Бу инсон Уолт Дисней ҳисобланади. Ҳа, у айнан мультфильмлари оркали чексиз имкониятларни тарғиб қилиб, америкаликларда ўзига нисбатан юксак ишончни уйғота олган. Бу билан у ҳар бир америкалик буюк ишларни қила олишга қодир, демокчи бўлади. Ва шу ғояни у ватандошларига болалигидан сингдириб борди.

Ғолиблик кийинчилик билан, кўплаб мағлубиятлар на-тижасида қўлга киритилади. Диснейнинг машхурлик шох-супасига чиқиши ҳам осон кечмаган. Уолт Элиас Дисней 1901 йили ирландиялик кўчманчилар оиласида дунёга келди. Расм чизишни ўзи туғилган Канзас-Ситида ўргана бош-лади. Шифокор кўшнисига отининг расмини қойилмаком қилиб чизиб берганида, биринчи никел тангасини ишлаб топади. Ўшанда у ўн саккиз ёшда эди.

Диснейлар оиласи Чикагога кўчиб келгач, бўлажак мультпликатор нафис санъат академиясига ўқишга кирди. Бирок кейинчалик Диснейга таълим берган Канзас рас-сомчилик институти каби, бу ўқув юртининг санъатга ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Бу хусусий мактаблардан факат асосий кўникмаларни ҳосил қилса бўлади. Уолт «Трибюн» ҳамда «Рекорд» газеталаридаги карикатурачилар курсида кўпроқ нарса ўрганди. Бирок бу билимларни Дисней анчага-ча ўзига сингдира олмаганди. Ўрта мактабни тугатар-тугат-мас, Биринчи жаҳон уруши бошланиб қолди. Уолтни фронт-га олишмади, у урушни санитар машинасида, ҳайдовчилик қилиб ўтказди. Унинг орзуси «Стар» газетасида ишлаш эди. Бирок муҳаррир Уолтнинг отаси анча илгари газетага муас-сислик қилганига ҳам қарамай, уни ишга қабул қилишмади. Ниҳоят, Дисней реклама буюртмаларини бажарадиган ба-дийий устахонадан иш топди. Аммо бир ярим ой ўтмай, ёш рассом Юб Айверкс билан бирга уни ҳам ишдан бўшатиб юбордилар. Энди рассомлар бирлашиб, «Дисней – Айверкс тижорат рассомлари» номли реклама студиясини ташкил этишди. Дисней фамилиясини ҳеч ким билмагани учун яна

иш жойини ўзгартиришга тўғри келди. Уолт Элизас Канзас-Ситидаги кино реклама компаниясига ишга жойлашди.

Ўша даврларда кинематография соҳаси таъкил топганига хали йигирма йил ҳам бўлмаганди. Уни жуда ривожланиб кетмаганди, дейиш мумкин эди. Мультипликация ҳақида эса оғиз очмаса ҳам бўлаверарди. Битта-иккита реклама лавҳаларидангина фойдаланиларди, холос. Айнан, шундай роликларга қўл урган Дисней янгиликлар ярата бошлади. Кечалари корамалар устида ишлаб, бирин-кетин тахланадиган суратлар орқали ҳаракатни ифодалаш мумкинлигини кашф этди. Илк таърибаси – «Кулгиграма» ҳажвий ролиги нафақат томошабинларда, балки кинотеатрлар соҳибларида ҳам катта қизиқиш уйғотди. Улар роликнинг янги қисмларини яратишни сўрашганди.

Бу лойиҳа шу қадар донг таратдики, 21 ёшида Дисней ўзининг «Кулгиграм корпорейшн» кинокомпаниясига асос солди. Унинг ижодий парвози энг чекка-чеккаларга ҳам етиб бориши мумкин эди. Лекин бу гоё амалга ошиши учун анча маблағ лозим бўларди. Компаниянинг эса пул келтирадиган «олтин баликчаси» йўқ. Хуллас бундай ночорликдан қочиб қутулиб бўлмади. 1923 йилда Уолд Дисней Холливудга кўчиб келди. Анча пайтгача ишга жойлашолмай, ақаси Ройдан ёрдам беришини сўради. Ақаси Рой Элиасга янги фильмлар яратиш учун ижарага жой ҳамда жиҳозлар сотиб олиб берди. Дисней дўсти Юб Айверксни ҳамкорликка чакириб, «Чизилган мамлакатдаги Алиса» номли фильм устида ишлай бошлади. Қутилмаганда фильмга Нью-Йоркдан харидорлар топилди ва Дисней изланишларини давом эттириши учун яна имконият пайдо бўлди. Ўша пайтда Америкадаги энг машҳур мултфильм қахрамони – Феликс мушуги эди. Дисней Мортимер сичқонини экранга олиб чиқди. Кўп ўтмай унинг ўрнини Микки Маус эгаллади.

Дастлаб, Микки Маусга ҳеч ким эътибор ҳам бермади. Чунки кино оламида катта воқеа содир бўлиб, илк овозли фильмлар пайдо бўлганди. Бу эса инсонларни хайратга сола бошлаганди. Дисней тушқунликка берилмай, замон

билан ҳисоблашишни маъкул кўрди. «Вилли кемачаси» номли мультфильмда Микки Маус қўл теккизган ҳамма нарса товуш чиқарадиган бўлди. Бу садолар бир бутун кўшиқлар сериясини ташкил этарди. 1928 йили «Вилли кемачаси» катта шухрат қозонди. Дисней ҳақиқий мусиқали фильмлар устида ҳам ишлай бошлади. Кейинги йили «Скелетлар рақси» экран юзини кўрди. Лекин фильм бироз кўркинчли бўлгани боис, «сичконлар иштирок этсин» деган талаблар бўлди.

Кинематографнинг кейинги ихтироси рангни ҳам кинода биринчилар катори ишга солди. «Гул ва дарахтлар» номли фильмининг ишлаши ниҳоясига етказилмасданок, буюртмалар кўпайиб кетди. Ушбу мультфильм экранга чиққанида эса «Оскар» мукофотига сазовор бўлди. Иккинчи «Оскар»ни Диснейга «Эски ойжувоз» фильми келтирган. Ушбу фильмининг ўзига хослиги шундаки, уни суратга олишда «Ғилдиракли» камерадан фойдаланилган. Кейинчалик бу усул кинематографияда кенг қўлланила бошланди. Бундай тажрибалардан сўнг бемалол тўлиқ метражли фильмга ўтса ҳам бўларди. Иккинчи жаҳон урушигача «Пиноккио», «Дамбо», «Бэмби», «Фантазия» фильмлари томошабин эътиборига ҳавола этилди. Уруш пайтида Дисней тарғибот мультфильмлари устида ишлади. Бу урушдан сўнг бадиий фильмларни суратга олишида ҳам қўл келди.

У яратган фильмлар ниҳоятда кўп маблағлар келтирди. Унинг учун амалга ошириб бўлмайдиган ҳеч қандай мўъжизавий ғоя қолмади, ҳисоб. Шунда Калифорнияда Дисней қаҳрамонлари макон топган эртақлар ўлкаси барпо этиладиган бўлди. Уолт олган 100 минг долларлик кредитга заминдаги энг бахтли жой – «Диснейленд»ни 1955 йилнинг 17 июлида қуриб битказишди. Бу жой шунчалик машҳур бўлиб кетдики, қисқа фурсат ичида у ерга келувчиларнинг сони кескин ошиб кетди. Дисней Флоридадан ер сотиб олиб, иккинчи «Диснейленд» лойиҳасини ишлаб чиқди. Бирок янги «Диснейленд»нинг битганини кўриш соҳибига насиб қилмади. Уолт Элиас Дисней 1966 йили вафот этди.

ИХТИРОЧИ ОЛИММИ ЁКИ ФАНТАСТ?

Тарих ажойиботларга тўла. Машҳур ёзувчи Жюль Вернинг набираси бобоси ёзган ва ҳали чоп этилмаган «Париж XX асрда» номли асарини 1994 йилда топиб олди. Асар 1863 йили ёзилган бўлиб, ўша пайтда ушбу асарни нашриётлар ўта пессимистик руҳда ёзилган деб ҳисоблаб, чоп этишдан бот тортишган экан. Лекин Францияда чоп этиладиган газеталар «Верн пайғамбар», «Верн кўп нарсани башорат қилди», дея бонг уришганди.

Ҳақиқатан ҳам, ушбу асарни ўқиганда унинг ҳар бир саҳифасида бирон-бир янгиликни, кашфиётни учратиш мумкин эди. Масалан, XX асрда компьютер ихтиро қилинишини Жюль Верн қандай билдийкин, дерсиз? Романда ёзилишича: «Бу асбоб митти пионинони эслатади. Тугмачасини босишингиз билан ўзингизни қизиктирган барча маълумотларни олишингиз мумкин. Исталган ҳисоб-китоб ва турли операцияларни амалга ошира оласиз. Ёки нусха кўчириш машинаси ҳақида: «бу ғаройиб машина хатлардан нусха кўчиради. 500 нафар ходим нусхаларни керакли манзилларга жўнатиш билан банд». Шунингдек, Жюль Верн ўша даврдаги истакнинг узок келажакда чинга айланишини хаёл қилган, деб бунга шубҳа билан ҳам караш мумкин.

Ёки мисол учун: «Оралик масофа жуда узок бўлган жойдан туриб исталган матн ёки тасвирни узатадиган, ҳар икки томондан векселларни имзолаш имкониятини берувчи фотография аппарати»ни олайлик. Бундан дарров ҳозирги кунда ўзимиз фойдаланаётган факс аппаратини билиб олиш қийин эмас.

Верн нафақат факс, балки бошқа кўпгина кашфиётлар ҳақида ҳам ёзган. Бир зумда Америка ва Европани улайдиган телефон тармоғи ҳамда мусикий концертларни айтмайсизми. Концертда бир-бирига электр токи ёрдамида уланган 200 та пианинони мусиқачи бир вақтнинг ўзида чала олади. Кейин уйлар томидаги рангли чироқлар билан безатилган рекламалар ҳам тилга олинади.

Булардан ташқари, ёзувчи электр стулида қатл қилинишини ҳам айтган экан: «Ўлимга маҳкумларнинг бошлари гильотинда узилмай, балки улар қучли электр қуввати ёрдамида қатл этилади».

Мутахассислар орасида «Верн жуда кўп илмий адабиётлар билан танишиб чиққану кейин улардан ўз асарларида фойдаланган. Шу боис ҳам буюқ кашфиётларни ноёб истеъдод ила асарларида акс эттирган, деган хулосалар ҳам мавжуд. Тўғри, Жюль Верн ҳар қуни кўплаб илмий журналларни ўқиб чиққан. Табиийки, у ёки бу журнал саҳифаларида ғаройиб кашфиётлар ҳақида қичқина, арзимас бўлсада, янгиликлар бўлади. Бу эса кейинчалик ёзувчи асарида ўз аксини топган. Аммо савол туғилиши табиий. Махсус билимга эга бўлмаган ёзувчи олимларнинг етти ухлаб тушига ҳам қирмаган кашфиётлари ҳақида қандай қилиб батафсил ёза олган?

1870 йили Верн «Наутилус» («Сув остида 20 минг лье») ҳақида ёзганида, эндигина сувости кемалари қурила бошланган эди. Лекин ёзувчи бутунлай янги типдаги сувости кемасини тасвирлаган. Хўш, гап нимада? Сувости кемаси худди ичи бўш ёнғоққа ўхшайди. Унинг пишиқлигини таъминлаш учун корпуси қалин бўлиши керак. У ҳолда кема оғирлашиб кетиб, сув юзасига сузиб чиқолмайди. Бу оддий техник зиддият. Қатта чуқурликда сувости кемаси пачокланиб кетмаслиги учун сирти қалин, юзага сузиб чиқа олиши учун эса, аксинча юпка бўлиши лозим. Верн эса бу вазифага ҳатто, ихтирочиликда анча «пишган» мутахассисдан ҳам яхшироқ усулда ечим бера олган. «Наутилус» бир-бирига металл бўлақлари билан маҳкамланган ичи бўш иккита қобикка эга. Бу корпуснинг жуда пишиқ бўлишини таъминлайди. Шундай қилиб, «Наутилус» худди икки корпус оралиғиям тўлдирилгани каби пишиқликка эга бўлади.

Яна бир кашфиёт. «Наутилус» кема бўлмаларини ёритувчи газ разрядли чироклар. Бугун бу чироклар неон лампалари, деб юритилади. 1870 йилда бундай лампалар ҳали ҳеч қимнинг ҳаёлида ҳам йўқ эди. Фақат 1938 йилга келиб, флюоресцент лампалар ихтироси амалга оширилган. Бу их-

тиро эса XX асрдаги энг муҳим ихтиролар каторига кири-
тилди. Қоидага кўра, ихтиро патентини Вернга бериш керак
эди. Бирок ҳатто, энг ғаройиб кашфиёт бўлган тақдирдаям
фантастик ихтирога патент ёки муаллифлик гувоҳномаси
берилмаслиги ўз-ўзидан тушунарли.

Ҳаво шарни ғояси ҳам Вернга тегишли. Бунинг учун
1863 йилда ёзилган «Ҳаво шарида беш ҳафта» романини
эсга олиш кифоя. Хўш, Жюль Верн аслида ким эди? Ил-
мий далилларни йиғувчи ёзувчиси, фантазия борасида ўз
замондошларидан анча илгарилаб кетган башоратчи ёки
буюк ихтирочиси? Хуллас, ана шу саволга олимлар жавоб
кидиришмоқда.

ЖАҲОНГАШТА САЁҲАТЧИ

Француз табиатшуноси Жак-Ив Кусто номини эшит-
маган, унинг сувости саргузаштлари ҳақидаги фильмлари-
ни томоша қилмаган одам бўлмаса керак. Кусто ғаввослар
кийими, сув ўтказмайдиган видеокамера ва ёритиш ускуна-
ларини яратиш орқали сувости дунёсини ўрганиш борасида
ўзига хос инкилоб ясади. У шунингдек, биринчи сувости
телевизион тизими муаллифи ҳамдир. Капитан Кусто умри
давомида ўзининг «Калипсо» кемаси билан бутун сайёра-
мизни кезиб чиққан. Жанубий Америкадаги энг баландда
жойлашган Титика кўлидан тортиб, Тинч океанининг чуқур
ботикларигача, Скандинавия музликларидан то афсонавий
Галапагос ороллариғача – барча-барчаси унинг назаридан
четда қолмади.

Жак-Ив Кусто 1910 йилнинг 11 июнида Дордон дарёси
кирғоғида жойлашган француз шаҳарчаси – Сент-Андре-де-
Кубзакда туғилган. Ўн яшарлигида ота-онаси билан Нью-
Йоркка кўчиб кетган Жак сув остида сузиш бўйича илк
йўналишларни америкадалиқ пайтида ўрганганди.

1933 йили Брестдаги Франция ҳарбий-денгиз акаде-
миясини тугатганидан сўнг йўлланма билан «Жанна-Д-
Арк» ўқув тажриба кемасига жўнатишган Кусто бутун
дунёни айланиб чиқади. Шанхайда жойлашган фран-

цуз ҳарбий-денгиз базаси бошлиғининг катта ёрдамчиси бўлган пайтида эса Осиё орқали саёхат қилиб, Францияга етиб борди. Ватанига қайтганидан сўнг у ҳарбий-денгиз авиацияси мактабига қабул қилинди. Бирок тоғда автомобиль ҳалокатига учраши унинг ҳарбий-денгиз учувчиси бўлиш орзусини чиппака чикарди. Ўшанда жарроҳлар, ҳатто унинг қўлини кесиб ташламокчи ҳам бўлишганди. Кусто саккиз ой давом этган машаққатлар, даволаниш ва тинимсиз машқ қилишлар эвазигагина қўлларини саклаб қолди. Кейин соғлигини тиклаш учун Тулондаги базага жўнатилган. У ерда Жак-Ив денгизни жонидан ортик севадиган дўсти, лейтенант Филипп Тайени учратади. Воқеа тафсилотлари билан танишган Ф. Тайе унга сузиш орқали қўлларини чиниктириш мумкинлигини уқтирган. Шундан сўнг Кусто сузиш билан мунтазам шуғуллана бошлайди. 1936 йилнинг якшанба тонгида Ўрта денгизга қилинган сувости саёхати унда жуда катта таассурот қолдирган. Шу дамдан бошлаб денгиз ва уммонлар, сувости дунёси Кусто қалбининг ажралмас қисмига айланди.

Ўша пайтларда француз ҳарбий-денгиз флотига охириги етмиш йил мобайнида яратилган ғаввослик асбоб-ускуналари ишлатиларди. Айниқса, 1960 йили Рукерол ва Денейрузлар ясаган қурилмалар бу борада энг мукаммалари ҳисобланган. 3-ранг капитани Леприе эса ҳаво оқимини ўтказишга мўлжалланган анчайин қулай ғаввослик аппаратларидан бирининг муаллифи эди. Кусто ушбу қурилмадан ҳам фойдаланиб кўрган. Бирок унинг ҳаво ўтказиш қобилияти чеклангани боис сувостида узок қолиш имконини бермасди. Тўғри, ҳарбий ғаввослар олдиндан кислородли қурилмадан фойдаланишган. Аммо Кустога иложи борича сувостида кўпроқ вақт қолиш имконини берувчи ва у билан худди балиқ сингари у ерда эркин сузиш мумкин бўлган мослама зарур эди. Бу унинг ўша пайтлардаги бирдан-бир орзуси эди.

Тинимсиз изланишлар олиб борган Кусто ўзи хизмат қилаётган кеманинг қуролсоз устасига сувостида нафас олишга ёрдам берувчи аппарат ясашга буюртма берди. Шу

тарика унинг газниқоб, натрийли оҳак, кислород балло-ни ҳамда мотоцикл камераси сингари ашёлар воситасида сувостида эркин нафас олишига ёрдам берувчи биринчи қўлбола мосламаси пайдо бўлган. Аппаратни синаш учун сувга тушган Кусто аввалига йигирма беш фут (саккиз метр) чуқурликда ўзини жуда яхши ҳис қилди. Бирок қирк беш фут (14 метр) чуқурликка тушганида томирлари тортишиб қолиб, хушидан кетган. Бахтли тасодиф туфайли у сув юзасига қалқиб чиқади ва денгизчилар томонидан қутқариб қолинади. Шунга қарамадан у изланишини тўхтатмади.

1939 йилда бошланган Иккинчи жаҳон уруши Кусто режаларининг амалга ошишини кечиктирди. Франция флоти очик денгиздан ўз портларига қайтиб кетди. 1942 йилнинг ноябрида гитлерчилар бутун Францияни ишғол қилишга киришганида душман қўлига тушмаслиги учун французлар флотни чўктириб юборишган.

1943 йилнинг Кусто «Aiv Ligyide» фирмаси муҳандиси Эмиль Ганян билан ҳамкорлик қилиши натижасида ниҳоят, кўзлаган мақсадига эришди. Улар ўз қурилмаларига «акваланг» дея ном беришди. Бу акваланг ёрдамида сувостида эркин ҳаракатланиш ва 90 метргача чуқурликка тушиш мумкин эди. 1943 йилнинг июнида Марселда дунёдаги биринчи ғаввослар клуби фаолият бошлади.

Кусто океанографлар ва бошқа олимларнинг ёрдамидан тез-тез фойдаланиб турарди. Бирок бундан буён ўзига илмий-тадқиқот жиҳозлари билан таъминланган кема зарурлигини англаб етди. Маслаҳат сўраб мурожаат қилганида Гиннес исмли тадбиркор унга Мальтага йўл олишни тавсия қилади. Ҳақиқатдан ҳам бу пайтга келиб, Ла-Валетта портида жуда кўплаб захирадаги ҳарбий кемалар тўпланганди. У «Калипсо»ни айнан шу ердан топган. Кема 1942 йили Сизтлда қурилган бўлиб, ундан уруш йилларида Буюк Британия ҳарбий-денгиз флотига мина тозаловчи, кейинчалик эса автомобиль пароми сифатида фойдаланилган. Кусто ниҳоят, Гиннеснинг ёрдами туфайли 1950 йилнинг июлида ўз кемасига эга бўлади. Уни қайта жиҳозлаш ҳам ўз-ўзидан бўлгани йўқ. Бу ишлар учун кетадиган харажатларни ҳисоблаб

кўрган капитан «Франция океанография компанияси» нотижорат ташкилотини тўзди.

1951 йилнинг ноябрида Қизил денгизга «Калипсо»-нинг дастлабки саёҳатларидан бири уюштирилди. Ҳаваскорлардан иборат кема жамоаси таркибида Жакнинг хотини Симона ҳамда ўғиллари Жак-Мишель ва Филипп ҳам бор эди. Унинг «Калипсо» билан эришган дастлабки ютуклари сирасига сувостида олиб борган археологик тадқиқотлари ва 7250 метр чуқурликдаги денгиз тубини суратга олиш ишларини киритиш мумкин. Кейинчалик бу кема ёрдамида уммонлараро саёҳатлар уюштирилиб, оламшумул кашфиётлар килинди. Худди ана шу саёҳатдан сўнг у мусулмон динини қабул қилган. 1996 йили Сингапур портида баржа билан тўкнашиш натижасида «Калипсо» чўкиб кетди.

Қусто нафақат уммон тадқиқотчиси, балки ижодкор сифатида ҳам муваффақиятга эришган. Унинг Фредерик Дюма билан бирга ёзган «Сукунат оламида» китоби қўлма-қўл бўлиб кетди. Ушбу асарнинг киноталкинида эса 1956 йили «Оскар» ва «Олтин пальма бутоғи» каби энг йирик киносовринларни қўлга киритган. Кейинчалик денгиз остига килинган саёҳатлар асосида суратга олинган кўп серияли «Қустонинг сув ости одиссеяси» ҳужжатли фильми ҳам 1965 йили «Оскар»га сазовор бўлган.

Дунё океанининг жуда тез ифлосланиб бораётганидан ташвишга тушган Қусто 1974 йили экологик муҳофаза масалалари билан шуғулланадиган «Қусто жамияти»га асос солди. Жак-Ив-Қусто 1997 йилнинг 25 июнида Парижда вафот этди. Машҳур саёҳатчидан кўплаб ажойиб тадқиқотлар, хотиралар, илмий изланишлар қолди.

КЎЗОЙНАКНИНГ КАШФ ЭТИЛИШИ

Тарихий маълумотларга караганда, мисрликлар замонавий кўзойнакка ўхшаш жисмни «тотафот», деб аташган экан. Плинийнинг ёзишича, кўзойнак тақиш тарихи Нерон яшаган даврга ториб тақалади. Нерон узокни яхши кўрлмаган, шунинг учун гладиаторлар жангини томоша қи-

лиш учун яшил тусли биллурдан фойдаланган. У қуришда қулай бўлсин, деб биллурни қандайдир мосламага жойлаган.

Қадимги линзалар бўйича мутахассис «Сириус сири» номли китоби билан машҳур бўлган Роберт Темпл қадимда кўзойнақлар кўп бўлган, бироқ ундан чидамсиз мосламалар воситасида ёки қўлга ушлаган ҳолда фойдаланишган, деб ёзади. Тарихчиларнинг фикрича, қадимги римликлар оптик қурилмалар ва линзалар тайёрлаш бўйича чинакам мутахассис бўлишган. Масалан, 1875 йилда Майнцдан топилган линза эрамиздан аввалги II асрга тааллуқли экан. 1883 йилда Танисдан топилган қадимги линза ҳам ўша даврга тааллуқли бўлиб, ҳозирда Британия музейида сақланмоқда. Улар линзалардан ташқари 5 мм. ли шиша идиш воситасида қуёш нурларидан олов ҳосил қилишган. Тиббиётда эса жароҳатни қуйдиришда фойдаланишган.

Тарихда шиша линзалардан фойдаланиш хусусида кўплаб воқеалар мавжуд. Масалан, Архимед гигант металл ойнада акс этган қуёш нурларини кемага қаратганида у буткул ёниб кетган. Олимлар бунга 1973 йилга қадар ишонишмаган. Иоаннис Сакас 70 та ойна ёрдамида қуёш нурларини Пирей портидаги кемага қаратиб, ёкиб юборганидан кейин ишонмасликнинг иложи қолмаган. Мутахассислар қадимги юнонларнинг бундан 2500 йил илгари қўллаган линзаларини шу пайтгача парфюмер идини бўлса керак, деб тахмин қилиб келишганди. Тадқиқотлар эндиликда ўша замонда линзалар қандай мақсадларда ишлатилганини аниқламоқда. Ҳозирги пайтда ўша давр линзаларининг 200 га яқини Британия музейида сақланмоқда. Археологлар дастлаб топилган майда шиша бўлакчалари ва қимматбаҳо тошларга унчалик аҳамият беришмаган. Уларга оддий шиша бўлакчалари сифатида қарашган. Аслида юнонлар бундан бир неча минг йил аввал ўша линзалар воситасида бемалол микроскопик жараёнларни бажара олганлар. Темпл бу хулосага нафақат ишонади, балки олимлар бундай далилларга юз йил олдин ҳам эга бўлганлар, лекин уларда ишонч ҳисси етишмаган деган фикрда. Бугунги қўлга киритилган далиллар қадимда кўзойнақ кашф этилган ва одамлар ундан кенг фойдаланишган, деган хулосага келишимизга тўртки берар экан.

ОҲАНГЛАРДА МУЖАССАМ СЕҲР

Инсон қадимдан мустикага ошно бўлиб келган. Кўз кўнгил ойнаси бўлса, мустика қалб тори дейдилар. Мустика қалблардан сиркираб оқаётган дард-аламлар, армонлар, қувонч ва изтироблар фиғонидир. Оламни мустикасиз тасаввур этмок, дарахтларни баргсиз кўрмок кабидир. Мустиканинг бетакрор қудрати, тилсимий сеҳри хусусида турли даврларда қимматли фикрлар билдирилган. Куйга илохий куч-қудрат рамзи деб ҳам қарашган. Шу боис мисрликлар чолғу таратаётган куйни муқаддас ҳисоблаганлар. Юнон ва римликлар ёкимли оҳанглар шарафига эҳромлар бунёд этган бўлишса, хинд ва форслар унинг бетимсол рух сифатида яшашига ишонинган.

Инсон мустикасиз яшай олмайди. Зотан, мустика инсонга бешиқдан, оналарнинг мунис алласидан бошлаб, то кабрғача ҳамроҳ бўлади. Кўпинча инсон ўз қалбига яқин мустикаларни тинглагиси келади. Бирок нима учун одам шу мустика унинг қалб торларини чертаётганлигини тушунтириб бера олмайди. Дунёда шундай мустикалар борки, элат, миллат деган тушунчалардан қатъи назар, ҳар қандай софдил кишини сеҳрлаб кўйиш қудратига эга. Афлотун мустика ҳақида бундай деб ёзганди: «Мустика инсонларни тарбиялашда ҳар қандай ўзга воситалардан афзалдир. Чунки, оҳанг ва уйғунлик инсон руҳи ва руҳияти томон йўл олади».

Одамзотнинг соғлигига ва узок умр кўришига мустика ижобий таъсир этиши хусусида Шарқ алломаларидан Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Хорун ар-Рашидлар ҳам таъкидлаб ўтишган. Бу ҳақда Форобий шундай ёзади: «Мустика шу маънода фойдалики, у ўз мувозанатини йўқотган одам хулқини тартибга келтиради. Бу илм соғлиқ учун ҳам фойдалидир. Чунки тана касал бўлса, рух ҳам сўнади. Шунинг учун гўзал овозлар таъсири билан руҳни соғайтиришнинг фойдаси бор».

Буюк табиб Абу Али ибн Сино баъзи беморларни сеvimли куйлари таъсирида даволагани тарихдан маълум. Навқиронлик даврини Бухорода ўтказган ибн Сино

мусиканинг сеҳрли кудрати ва инсон рухига таъсири-
ни ўрганиб, «Муסיка санъатига кириш», «Шифо», «Тиб
конунлари», «Муסיка илми ҳақида маълумот», «Ишқ рисо-
ласи» сингари асарларида бу ҳақда кўплаб маълумотларни
келтиради. Аллома безгак кенг тарқалган пайтда ҳаётбахш
куйлар таъсирида беморларни ўлимдан сақлаб қолган экан.
Шу билан бирга савдойи, васваса, безовталиқ, асабийлик
каби бир қанча касалликларни куй ёрдамида даволаш мум-
кинлигини ҳам амалда исботлаб берган.

Жуда қадимдан араб шифокорлари ҳам муסיкада илоҳий
куч борлигини, унинг инсон танасига тез таъсир этишини
англаб, беморларни қолғу асбоблари ёрдамида даволашган.
Шифохоналарга тез-тез созандалар таклиф этилган. Қайко-
вус ўзининг машхур «Қобуснома» асарида ўғлига насиҳат
килиб, куйидагиларни ёзган: «Агар эшитувчи кизил юзлик,
мошгуруч соқол бўлса, муסיка асбобининг иккинчи торида
чалгил, агар сарик юзли бўлса, (муסיкани) бум торида чал-
гил, агар қора юзли, савдойи, ориқ бўлса, кўпроқ уд торида
чалгил, агар бадани оқ ва семиз ҳамда нам бўлса, йўғон тор-
да чалгил».

Ҳақиқатан, кишининг туйғулари ҳам маълум тарбия-
га, қамол топиши учун махсус парваришга, мунтазам
машқларга муҳтож. Инсон ҳаётида айниқса муסיканинг
аҳамияти катта. Муסיка таъсирида киши ғоят нозик ва
теран хиссиётларни, ўткир эҳтиросларни бошдан кечи-
ради. Инсоният қадимдан муסיканинг турли туйғуларни
кўзғатиш хусусиятларидан фойдаланиб келган. Масалан,
ҳал қилувчи жанрлар олдида муסיка руҳни қўтарган, жа-
соратга шайлаган. Ҳозирги кунда ҳам Африканинг баъзи
қабилаларида муסיка ёрдамида овчилар шундай матонат
қасб этадиларки, шерлар билан тик олишиб, уларни енга-
дилар, жароҳатланганда эса ҳатто, оғрикни сезмайдилар.

Муסיканинг жозибдорлиги ҳақида даҳолар ҳам тарих
саҳифаларида ўз фикрларини билдириб кетишган. Али-
шер Навоий бундай дейди: «Эй, Навоий топти мутриб со-
зидан кўнглум наво. Гўйиё жон риштасига тегди мизроби
анинг».

Америкалик олим Френк Флуднинг айтишига караганда, мусика юраги хаста кишиларда хуш кайфият туғдираркан. Ёкимли куй улардаги тушкунлик руҳини йўқотиб, фавкулудда бўлган ваҳима ва хавотирни бартараф этишга ёрдам бераркан.

Мусика дори-дармон ўрнини бемалол босиши мумкин. Шу маънода, шифокорлар классик мусикани тавсия қиладилар. Ўзбек мумтоз куй ва қўшиқларидан таралган маком оҳанглари, машҳур хонандалар Турғун Алиматовнинг танбурда чалган куйлари, Абдуҳошим Исмоиловнинг ғижжақда ижро этган мусикалари, Комилжон Отаниёзов, Маъмуржон Узоқов, Таввақал Қодиров, Фахриддин Умаров, Комилжон Баротов, Фаттоҳхон Мамадалиев ва бошқа кўплаб мумтоз мусикамиз ижрочилари куйлаб ўтган қўшиқлар инсонда фавкулудда ажиб ҳиссиётларни тўлқинлантириб юбориши шубҳасиз.

Мусика оҳангларини барча жониворлар ҳам берилиб тинглаганлиги ғоятда хайратланарлидир. Оромбахш куй уларни бўшаштириб, тинчлантирар экан. Олимлар яна шуни аниқлашганки, ўсимликлар ҳам мусикани хуш кўрадилар. Ёкимли куй таъсири остида гуллар очилгани ҳақида маълумотлар бор. Бу сирли тилсимот хусусида яна кўп фикр юртиш мумкин.

Турли хил оҳанглардаги мусика, куй инсонни роҳатлантирувчи, ухлатувчи, кўзғатувчи таъсир кучига эга. У инсон руҳиятига ҳам кучли таъсир этади. Чарльз Дарвин умрининг охирида ўзининг шеърятга, мусикага бўлган иштиёқининг камайгани хусусида ўкиниб, «Агар умримни қайтадан бошлаш насиб қилганда, ҳар ҳафтада лоакал бир марта бир оз шеър ўқиш, бир оз мусика тинглашни қоида қилиб, шу йўл билан миям ҳужайраларининг фаол ҳолатини сақлаб қолган бўлар эдим», деб ёзган эди.

XVIII аср мусикасида роҳат, ором бағишлайдиган оҳанглар устунлик қилган бўлса, XIX асрга келиб мусикада кўтаринки романтик ҳаёлотга, сирли, ғуссали ҳисларга чорловчи оҳанглар кучайди. XX аср мусикасида эса фалокатларни башорат қилувчи, кўнгилларга ғулу солувчи,

инсониятнинг ғам-алам ва армонларини акс эттирувчи оҳанглар жаранглай бошлади.

Аникланишича, Бетховеннинг 5-симфонияси юрак фаолиятига хуш таъсир қиларкан. «Ой соната»си эса безовта асабларни тинчлантираркан. Бахнинг «Италия концерти» куйини тинглаган одамнинг қаҳру ғазаби дарров босилади, Шопеннинг «Мазурка» куйлари ва Штрауснинг вальс оҳанглари кишидаги хавотирли туйғуларни аритади. Чайковскийнинг «Оққуш кўли» одамларда кўтарилган қон босимини туширади. Шопеннинг «Ре-минор ноктюр»ни асари ҳам қон босими ошиб кетганда наф қилади.

Брукнернинг «Тўққизинчи симфонияси» юрак-томир аъзоларига худди шовкин сингари таъсир кўрсатиб, дақиқасига айланган қон ҳажмини кескин камайтиради. Бахнинг «Учинчи Бранденбург концерти»нинг адажио ва аллерго қисмлари эса аксинча – бу кўрсаткични оширади, томир зарбларини камайтиради. Шуниси ҳам аёнки, жиддий симфоник мусикани биринчи бор тинглаётган киши бундан кўп ҳам ҳузур қилмаслиги, уни тушунмаслиги ҳам мумкин. Шинаванда кишилар фикрича, бундай мусиқа фақат такрор-такрор тинглашга ўргангандагина унинг кирралари очилиб борар экан.

Классик мусиқа ҳатто, сигирларга ҳам хуш ёкиши фанда исботланган. Уларга айникса, Бах асарлари манзур бўлар экан. Тажриба ўтказилганда симфоник мусиқа сигир сутини 5–10 фоизга кўпайтиргани, замонавий суронли оҳанглар эса аксинча, сутни камайтириб юборгани аниқланган.

Буни қарангки, ўсимликлар ҳам мусиқага бефарқ эмас экан! Канадалик мутахассислар хулосасига қараганда, Бах сонаталари ўсимликлар ҳосилдорлигини 66 фоизга кўтара олади. Америкалик бир миришкор эса мусиқа эшиттириб, фавкулудда пишик ва бакувват, ғоят ёрқин рангли гулларни етиштирган, унинг ҳар туп атиргули 65 тагача ғунчалаган!

Ошқовок – эркалар хонишини, сули – аёллар овозларини хуш кўриши, зиғирнинг эса най наволарига мойиллиги кузатилган. Гершвин мусикаси макканинг ўсишини тезлатибгина қолмай, донининг вазнини 42 фоизгача кўтаради.

Музыка остида ривожланган помидор кўчати 4,5 метргача авж олгани ва 835 дона мева бергани, хар дона «меломан» картошканинг узунлиги 15 сантиметргача, вазни 400 граммгача етгани фанда маълум.

Буюк олим Лейбниц ўзининг математик тафаккури билан музикани «дил қувончи» деб баҳолаган эди. Чиндан ҳам вақт, давлат чегараларидан ҳатлаб ўтиб, жаҳон дурдоналари хазинасидан ўрин олган музикий асарлар жозибасининг сири – уларнинг ҳиссий таъсири қувватидадир. Мукамал асбобларда, юксак бадий савияда ижро этилган жиддий, чуқур туйғули музыка кишининг руҳиятини бойитишга, унинг ҳатти-ҳаракатларига таъсир кўрсатишга кодир. Музыка ёрдамида одамларнинг маънавий олами исталган йўналишда шакллантирилиши, шахсиятларининг янги, номаълум қирралари кашф этилиши мумкин. Балки музыкада минг йиллардан бери таралиб келаётган ажаб сирли тилсимот яширингандир. Яна ким биледи дейсиз?

СОЗЛАР ҲАҚИДА РИВОЯТЛАР

Халқимиз қадим-қадимдан чолғу асбобларидан фойдаланиб, уни авайлаб-эъозлаб келади. Улар ҳақида турли ривоятлар тўқилган. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки халқимизнинг азал-азалдан чолғу асбобларига нисбатан муҳаббати баланд. Бундан ташқари, чолғу асбобларининг яратилиш тарихи, уларнинг инсон саломатлигига ижобий таъсири ҳақида турли даврларда ривоятлар, афсоналар тўқилган. Улар авлоддан-авлодга ўтади. Буларнинг таг заминида асос ётиши аниқ.

Ривоят қилишларича, македониялик Александр Эрон ва Туронни забт этгач, 400 нафар хинд ва форс олимини тўплаб, уларга шундай буйруқ берган: «Бир чолғу ясангким, унинг саси узок-узоклардан ҳам эшитилсин». Олимлар катта кўс ноғорани ихтиро қилдиларким, созанда уни чалганида «Искандар, Искандар» деган садо чиқарди. Эрон шоҳи Фаридул замонида Пифагор танбурни кашф этиб, уни тут дарахтидан ясади, торларини эса ипакдан эшди. Тут дарахти Пифагорга

дебди: «Мен халкка кўп миқдорда мазали ва фойдали неъматлар ҳада этаман. Неъматларимдан баҳраманд бўлганлар ҳамиша мени миннатдорлик туйғуси билан эслайдилар. Мана энди менинг ёғочимдан танбур ясади. Созандалар жамики гўзалликни яратган табиатни қувонч билан куйга соладилар. Бундан қувончим чексиздир». Ипак туриб Пи-фагорга хасрат билан: «Мен қуртлик чоғимда тут дарахти баргларидан озикланган эдим. Энди мени эшиб, торга айлантиришди», деб ипак хўнграб юборган эмиш. Шу сабабли танбурнинг саси мунгли эмиш.

Юртимизда яшаб ўтган созанда Бурҳон берган маълумотларга қараганда, танбур «тун бра» (тун – аччик, брак – ковок) сўзларидан келиб чиққан экан. Қадим замонларда чўмич, челак, чилим ва танбур аччик чўп ковокдан ясалган.

Эрон шюхи Заҳхоки Морон даврида Ларос Трайлисий исмли олим даф деб аталмиш чолғу асбоби ва унинг усулларини яратади. Олим каттакон тош олиб, унинг ўртасини тарашлади, атрофини тери билан коплади. Қайроқни эса раққосалар ўйлаб топишган. Айтишларича, даф ва кайроқ куйларидан оғир дардга гирифтор бўлган Заҳхоки Мороннинг кайфияти яхшиланиб, шифо топган эмиш. Афсонада айтилишича, шундан бери бу чолғуда ижро этилган куйлар кишига хушқайфият бағишлармиш. Бу бир афсона бўлсада, бунинг тағ заминида ҳақиқат мужассам. Ушбу асбобларда куйлар чалинганда инсоннинг эти жимираб кетиши бежиз эмасга ўхшайди.

Мана бу афсона эса Фарғонада яратилган экан. Бир кун чўпон ўртаси камиш каби ғовак бўлган тўнғиз тикандан ҳасса ясабди. Тасодифан унга пуфлаган экан, «кр-р-р» деган товуш чиқибди. Шу-шу, чўпон ўзининг отаридаги қўйларни ана шу ҳассадан чиқадиган товушга ўргатибди. Қўйлар бу товушни эшитишлари билан чўпоннинг теварагида тўпланишаркан.

Чўпон «кр-р-р» деган товушга «най» сўзини қўшибди. Ана шу тарзда янги сознинг номи «карнай» деб аталиб, халқ ўртасида машҳур бўлиб кетибди. Дастлаб унинг узунлиги бир метр атрофида бўлган, ёғоч ва мисдан ясаганларидан

кейин карнайнинг узунлиги икки метрга етказилган. Карнай ўта кучли овоз чикаргани учун XIII асрда Чингизхон қўшинларида ҳарбий мақсадларда ишлатилган. Асосан, у ҳарбий шароитда қўшинларга хабар беришда ва душманни даҳшатга солишда қўл келган.

Ушбу ривоят эса янада кизиқарли. Ўтмишда хон ўрдасига қайтаётганида карнай ёрдамида унинг келаётганлигини билдиришган. («Хон келди, хон келди...») хатар туғилганида ҳам карнайда махсус куй чалинган. Хабар саси эшитилиши билан эркаклар қўлларига қурол олиб, қўрғонга дарров етиб келадилар. Қурай эса чўпонларнинг сози бўлган. Чўпон сассиққапа деб аталган майсани кесибди. Унинг ўзагини тозалабди-да пуфлабди. Хунук товуш чикибди. Шунда у тиши билан унинг ярмини беркитибди. Натижада тиник садо берибди. Кейин чўпон бешта тешик тешиб, куй чала бошлабди. Созга «қурай» деб ном беришибди.

Ҳа, созлар ҳақида яна қўп ривоят ва афсоналар тўкилган. Уларнинг асл моҳиятида ҳақиқат борлиги кишини хурсанд қилади. Созларда ҳақиқатан ҳам илоҳийлик бор. Уларда куйлар чалинганда инсоннинг танаси яйрайди, ором олади, маълум вақтга бўлсада, дунё ташвишлари унутилади. Тиббиётда баъзи беморлар мусика куйлари остида даволангани бежизга эмас.

Чолғу асбобларининг ибтидоий намуналари инсоният цивилизациясининг тонгида пайдо бўлганлиги ҳақида тарихий маълумотлар бор. Манбаларда келтирилишича, Месопотамия халқлари милоддан аввалги III минг йилликдаёқ сибизға, най, доира, чилтор (арфа), ноғора сингари чолғу асбобларини ихтиро қилишган. Турли диний байрамларда кохинлар ушбу асбобларда куйлар ижро этишган. Айрим пайтларда созанда кохинларнинг сони бир неча юз кишидан иборат бўлган. Бундай созандачилик гуруҳларини оркестрларнинг дастлабки салафлари дейиш мумкин.

Юнон афсоналарида келтирилишча, эллинлар мусикани жуда қадрлашган. Уни инсон қалбининг малҳами, деб ҳисоблаганлар. Милоддан аввалги I йилликда қадимги

Грецияда килли, пуфлаб ва уриб чалинадиган чолғу асбоблари кенг қўлланилган. Аввалига чолғу асбобларига жўр қилиб кўпик ижро этишган. Милоддан аввалги VI асрда чолғу асбобларида куй ижро қилиш алоҳида санъат тури сифатида ажралиб чиқади. Милоддан аввалги IV асрда эса нота (товушларни шартли белгилар билан ифодалаш) кашф қилинган. Шу тарика оркестрнинг пайдо бўлишига (оркестр грекча атама бўлиб, бу сўз созандаларнинг сахнадаги ёхуд сахна олдидаги жойлашув ўрни, деган маънони англатади) шароит яратилади.

Рим империясининг юксалиш даврида мусика кенг таракқий этган. Катта томошалар, зиёфатлар, байрамлар хонанда ва созандалар иштирокисиз ўтмаган. Сенеканинг ёзишича, томошаларда катнашаётган хонанда ва созандалар нафақат сахнани, балки томошабинларга мўлжалланган ўриндиклардаги бўш ўринларни ҳам эгаллашган. Баъзан созандалар сони минг кишидан ҳам ошиб кетаркан.

Хитой императори Цинь Шинхуанди (эрамиздан аввалги III аср) саройидаги оркестрда 630 нафар созанда катнашган. Куй ижро этишда ноғора, кўшноғора, доира, темир занг, бамбук ва лойдан ясалган сибизғалардан, найлардан, карнайлардан ва айрим торли созлардан фойдаланилган.

Қадимги Фаластинда ўтказилган катта диний маросимлар ҳақида ҳам маълумотлар сақланиб қолган. Масалан, солномачиларнинг гувоҳлик беришича, Сулаймон ибодатхонасининг очилиш маросимида 120 нафар созанда катнашган экан. Антик давр тарихчиси Иосиф Флавий 200 минг хонанда ва шунча карнайчилар катнашган йирик маросим ҳақидаги маълумотни ёзиб қолдирган. Унинг ёзишича, ушбу маросимда хонанда ва карнайчилардан ташқари 40 минг нафар чилторчи (арфа) ва 40 минг нафар торчи ҳам иштирок этган.

МЎЪЖИЗАКОР ҚЎШИҚ

Дунёда қўшиқлар ниҳоятда кўп. Бири биридан гўзал, бири биридан мафтункор. Уларнинг майин жозибадор оҳанглари тингловчилар калбини сел қилиб, кўнгилларига таскин, ҳузур-ҳаловат бахш этади. Лекин дунёда шундай бир қўшиқ борки, у ҳаммасидан мўъзижакорроқ, барчасидан юксакроқдир. Не-не буюқларнинг илк бора кўз очиб, тинглаган қўшиғи – алла шундай қудрат, сеҳрга эгадир.

Алла нимаси билан бошқа қўшиқлардан фарқ қилади? Дафъатан бу саволга жавоб бериш мушкул. Менимча, унинг фарқли томони шундаки, алланинг сўзига ҳам, оҳангига ҳам, ижросига ҳам бир зот дохил, у онадир. Онанинг калбидан сизиб чиққан алла нур янглиғ гўдакнинг бутун вужудига қуйилади. Юз-кўзида шукроналик, қувонч балқийётган она дилбандини маҳкам бағрига босганча аллага ўз меҳрини, калб кўрини қўшиб, жўшиб қуйилади:

Алла айтай овуноғим,
Оппок кўзим алла-ё.
Қучоғимда қувончим,
Кўрар кўзим алла-ё.

Аллада ногаҳон қадим оҳанглари учратсангиз, ҳеч ҳам ҳайрон бўлмаңг. Оналар элнинг, юртнинг орзу умидларини, дарду қувончларини сел бўлиб қуйлайдилар. Фарзандлари калбига Ватан меҳри, юрт қадри қондек сингитини истайдилар. Кўнглида юрт ишки бўлмаган ипсон учун бу дунёда табаррук нарса бўлмайди. Ватанга муҳаббат ота-онага, ака-укага, опа-сингилга бўлган меҳрлан ўзи туғилиб ўсган воҳа, ундаги арик ва сойларга бўлган муҳаббатдан бошланади. Аллада худди шу туйғу машъаладек ёниб туради. Бу меҳрни, бу сирли туйғуни дунёнинг бошқа бирон бир жойида учратмайсиз. Бу шунақа бир туйғуки, уни сўз билан бирон бир нарса билан ифодалаш қийин. У она юрагининг туб-тубидан чиқаётган, жондан азиз жигарбандига нисбатан бўлган оналик меҳри-муҳаббатидир.

Кўпинча давралар, йиғинларда бўлганимизда алланинг тарбиявий аҳамияти хақида гап кетса, дарров ёшлик йилларим ёдимга тушади. Эсимни энди таний бошлаган пайтларим. Онам тун бўйи чакалоқ укамнинг бешигини тебратиб, майин бир товушда алла айтардилар. Сўзлари аниқ эсимда йўқ. Лекин сўзлари мазмунида «улғайиб, оғиримизни енгил, кўлимизни узун, эл-юрт олдида юзимизни ёруғ қилгин, яқини йирок сен билан фахрлансин» дегандек бир насиҳат ётарди. Онам бу аллани нафақат чакалоқ укамга, балки бизларга ҳам айтаётгандек бўлардилар. Бу билан бизнинг ҳам мурғак калбимизга эзгулик уруғини сочардилар.

Алла тинглаб улғайган инсоннинг ёвузлик қилишига сира-сира ишонгим келмайди. Инсоният бешигини тебратиб келаётган даҳолар тинглаган кўшиқдан бебахра ўсган кимсаларгина ёвузликларга мойил бўлади. Бунга эса ҳаётда истаганча мисоллар топилади. Она алласида нима қаромат яширинганини ҳали дунёда ҳеч бир зот айтиб беролган эмас, айтолмаса ҳам керак. Чунки бу онанинг ўз жигарбанди билан унинг ўртасидаги сирли айтишув. Уни фақат онанинг ўзигина билади, ҳолос.

ДУРУ ЖАВОҲИРЛАР СИРИ

Ота-боболаримиз қадим-қадимдан қимматбаҳо тошлар, дуру жавоҳирларни муқаддас санаб, уларга алоҳида меҳр билан қарашган. Дуру жавоҳирлар ҳар хил бало-қазолардан асрайди, деб ишонилган. Ўша замонлардан қолган удумлардан айримлари ҳали ҳамон сақланиб қолган. Чақалоқ туғилганда уни бешикка белашдан олдин у ётадиган жойга кўзмунчоқлар тақиб қўйиш ҳам қадимдан қолган одатлардан биридир. Уларда болани ёмон кўзлардан сақлайди деган тушунча, ишонч мавжуд. Ёки ёш келинларга ҳар хил тақинчоқлар тақиб юришни маслаҳат беришади. Халқимиз, айниқса, аёлларимиз ҳар хил тақинчоқларсиз ҳаётларини тасаввур ҳам қилишолмайди.

Қадимда подшоҳларнинг тожлари дуру жавоҳирлар билан безатилган. Гўёки дуру жавоҳирлар уларнинг тожу

тахтларини ҳар хил баднафс ёвуз инсонларнинг кўзларидан асраган.

Албатта, бу ноёб жавоҳирлар ҳақида жуда кўп маълумотлар ва уларнинг ақл бовар қилмас хусусиятларини кўплаб келтириш мумкин.

Олмос. Олмос жасурлик ва мардлик белгиси ҳисобланиб, касаллик ва омадсизлик устидан ғалаба келтиради. Олмос ўз кучига ишонтирувчи ва умидворлик белгиси ҳамдир. Қадимда урушаётган томонларнинг қайси бирида олмос кўп бўлса, ўша ғалаба қозонган. Шарк алломаларининг ёзишича, агар ҳомиладор аёл кўлига олмосли узук такса, у бола туғаётганда қийналмас экан.

Агар кимки бир бўлак олмос олиб юрса, у ўзини энг кучли ҳисобларкан, ҳеч нарсадан кўркмас, доимо хушчакчак юраркан. Шунингдек, олмоснинг эслаш қобилиятини кучайтириши ҳам аниқланган. Гап-гаштакларда олмос соҳибининг сўзи ўтаверармиш. Бундан ташқари, яшин ҳам урмас экан, душмандан, ёмон тушлардан асраркан.

Сафсар. Сафсар дегани қадимги грек тилида «хушёр», «зийрак» маъноларини билдиради. У маст қилмайдиган вино рангига, яъни қалами рангга эга. Уни олиб юрувчи инсон ҳеч қачон маст бўлмайди. Агар куёш ёки ой шаклини кесиб олсангиз, меъда-ичак касалликларидан фориғ қиларкан. Йигитлар ўз маъшуқаларига совға қилишса, уларнинг севгиси янада мустаҳкам бўлади. Фикрни тиниклаштиради. Аёллар олиб юрса, юз терисини бир текис сақлайди.

Қадимда хотин ёки эрқакдан бирортаси вафот этса, улардан бири ўша умр йўлдошига садокат маъносида бу тошни олиб юришган. Сафсарни, шунингдек, «бевалар тоши» ёки садокат тоши ҳам дейишади.

Берилл. Берилл қимматбаҳо тош бўлиб у инсонни қувнок, хушчакчак, сертавозе қилади. Шу билан бирга омад ҳам келтиради.

Феруза. Бу номнинг асл келиб чиқиши форсча «фируза» бўлиб, «бахт тоши» маъносини билдиради.

Ферузанинг севгига садоқат каби рамзий маъноси ҳам бор. Айтишларича, у хонадонга бахт келтираркан ҳамда оилавий жанжалларни бартараф қиларкан. Рамзийликнинг маъноси шундаки, феруза севги ўтида куйиб, вафот этган ошикнинг суягидан бунёд бўларкан. Сизга махбуба тақдим этган феруза кўзли узук оқара бошласа, демак у сизни бошқа севмайди. Ўз қўлингиздаги феруза оқарса – бу ўлимдан даракдир.

Қадимда ферузадан ясалган туморлар, такинчоклар – Миср, Ҳиндистон, Марказий Америка ҳамда Марказий Осиёда маълум ва машҳур бўлган. Накл қилишларича, кимки тонгда туриб ферузага қараса, ўша кунги ташвишлардан халос бўларкан, яна у кўзга ҳам нур бағишларкан.

Ферузани аёллар кулоқларига такиб, бўйинларига осиб юришса, юракни бакувват қилиб, кўрқувни бартараф этади. Душман устидан ғалабага бошлайди, илон чақиши ва бошқа офатлардан саклайди. Агар кимнинг уйида феруза бўлса, ҳеч қачон пулдан зорикмайди. Накл қилишларича, мабодо йиқилиб тушсангиз ҳам у бирор жойингиз лат ейишидан сакларкан.

Ёкут. Қадимда грек афсоналарида айтилишича, ёш, хушқомат Аполлон ёкутни яхши кўрган экан. Уни савдогарлар ва артистлар ҳам хуш кўришаркан. Ёкутни олиб юривчи кишининг ови доимо бароридан келади, дейишади. Бундан ташқари ширин туш кўришига ҳам сабабчи бўларкан.

Марварид. Марварид инсонга осойишталик, узок умр ва бахт келтираркан. Қўлдаги марвариднинг ялтираши ўша инсоннинг кайфияти ва соғлигига боғлиқ экан. Мабодо ўша инсон вафот этса қорайиб кетаркан. Марварид қадимги Римда севги маъбудаси Венерага инъом қилинган, дейишади.

Зумрад. Зумраднинг товланиши кўзни равшанлаштиради, ақлни чархлайди. Агар кимки ўзи билан зумрад олиб юрса, зерикши ва уйқусизлик нималигини билмайди. Безовта қилувчи, нохуш тушлардан халос бўлади. Айтишларича, зумрад нопокликни ёқтирмас экан. Унга заррача «хиёнат» қилинса, ўз-ўзидан ёрилиб кетармиш.

Нефрит. Нефрит – қадимги Хитой ва баъзи Шарқ мамлакатларининг илоҳий тошидир. Айтишларича, Будданинг тахти нефритдан ясалган экан. Хитойлик амалдорлар нефритдан ясалган тошларни бош кийимларига такиб юришган.

Хитойликларнинг таъбирича, нефрит буйрак, жигар ва бошқа касалликларнинг тузалишига ёрдамлашаркан. Нефрит чакмоқ уришидан сақлайди.

Лаъл. Лаъл жўшқин ва эҳтиросли муҳаббат рамзидир. Айтилишича, Шарқда кимки лаълдан бўйнига узун маржон такиб олса, у мартабали инсонга айланиб, алоҳида ҳурматга сазовор бўлади. Лаъл оқаётган конни тўхтатувчи хусусиятга ҳам эга. Ҳавони тозалаб, ҳар хил касалликлардан химоя қиларкан. Қадимги Ҳиндистонда лаъл муқаддас тош ҳисобланган.

Нақл қилишларича, осмонда худолар бир-бири билан урушаётганда бир томчи кони Ганга дарёсининг қизиган қумларига томиб, лаъл ва дурларга айланади. Шарқда, айниқса, Ҳиндистонда бу қимматбаҳо тошлар ердан чиқади. Дастлаб улар рангсиз бўлади. Кейин сарғаяди, сўнгра қўқ ва ҳаворанг, ниҳоят, қизил ранг олиб, жуда гўзал тошга айланади. Айтишларича, лаъл ҳар минг йилда ўз рангини ўзгартираркан, етти минг йилдан сўнг эса ўзининг асл тусига эга бўларкан.

Сапфир (занғори ёки кўкиш ёқут). Сапфир тўғрилиқ, ҳалоллик ва босиқлик рамзидир. У бахтсизликдан, ғамгинликдан сақлайди, юракка қувват беради.

Кўнгилга ором бериб, ҳуш қайфият уйғотади. Қадимда сапфир денгизчилар тоши ҳисобланган. Улар сапфир ҳар хил офатлардан сақлайди, деб каттиқ ишонишган.

Сердолик. Бу ярим қимматбаҳо тош ҳисобланиб, ер қимирашларидаги офатлардан сақларкан. Сердолик кўзли узук такиб юриш камбағалликдан ҳалос этармиш. Кимки қўлига шундай узукдан такиб олса, унинг кўнгли хотиржам бўлиб, соғ-саломат юради ҳам, дейишган. Нил (тўқ қўқ ранг) рангдаги сердолик кўзли узук конни тезда тўхтатади.

Топаз. Бу қимматбаҳо тош ялтирок бўлиб, кўркувдан халос этади. Эркакларни жасурликка ундайди, аёлларга эса ҳомиладорлик пайтида ёрдам беради. Денгизчилар унинг ёрдамида уммондаги офатлардан омон қолишларига ишонишган.

Кахрабо. Кахрабо ёш болаларга қувват бағишлаб, уларни ёмон кўзлардан асрайди. Айтишларича, кимки кахрабони ёстик тагига қўйиб ухласа, тинчгина ором олади. Кахрабо шодасини ҳомиладор аёллар тақиб юрса, осон кўзи ёрийди, дейишади. Алломаларнинг таъкидлашларича, кахрабо бадандаги захиллик, юрак ўйнаши ва бошқа касалликлардан халос бўлишга ёрдам бераркан.

ЭНГ ҚИММАТБАҲО ТОШЛАР

Тарихда қимматбаҳо тошларни деб қанчадан-қанча инсонлар қурбон бўлишган. Бу тошлар нафақат ўз гўзаллиги ва ўлчами, балки улар устида бўлган можаролар туфайли ҳам инсоният диққат-эътиборида бўлиб келмоқда. Хўш, бундай нодир жавоҳирлар ҳақида нималарни биламиз.

Тиффани. Энг йирик сарик олмос. Сайқал берилгунга қадар бўлган оғирлиги – 287,42 қирот. 1878 йилда Жанубий Африкада топилган ва Нью-Йорклик заргар Чарльз Тиффани томонидан харид қилинган. Олмоснинг устки гирди олтин ва платинадан ясалиб, оқ ҳамда сарик олмослар ўрнатилган куш безаб туради. Ушбу тақинчок ўз тарихи давомида бор-йўғи икки мартаба тақилган, холос.

Куллинан ёхуд Африка юлдузи. Бу жуда йирик олмос бўлиб, дунё бўйича ишлов берилган олмослар ичида энг йириги ҳисобланади. Дастлабки оғирлиги – 3026 қирот. Ушбу олмосни Жанубий Африкадан 1905 йилда топилган. Мутахассислар «Куллинан» ҳозирча топилмай турган улкан бир кристаллнинг бўлаги бўлиши мумкин, деган фикрни илгари суришган. 1907 йилда Трансвал ҳукумати ушбу олмосни инглиз қироли Эдуард VIII га совға қилган. Қирол олмосга сайқал бериш ишларини машҳур голланд фирмаси зиммасига юклайди. Улкан олмосни ўрганиш учун

олти ой вақт кетади. Ниҳоят, уни 9 дона йирик ва 96 дона майда бўлақларга бўлишади. 69,5 кирот келадиган бир бўлаги эса ишлов берилмаган ҳолда колдирилган. Ҳозирги кунда олмоснинг бўлақлари Лондондаги Тауэр музейида сақланмоқда.

Мўғул. Бу энг йирик зумрад ҳисобланиб, оғирлиги 217,80 кирот. Бобурийлар салтанатининг императорларига тегишли бўлган. Тошга 1658–1707 йиллар оралиғида Аврангзеб ҳукмронлиги даврида қайта ишлов берилган. Зумраднинг бир томонига Қуръондан оятлар ёзилган, иккинчи томонига эса гуллар тасвири туширилган.

Регент. Ушбу олмоснинг оғирлиги 410 кирот. Бу кимматбаҳо тошни 1701 йилда Гонконгдаги олтин конидан бир ҳинд кул топиб олган. Бу қанчалик хатарли бўлишига қарамай, кул тошни латта-путталар орасига яшириб, кондан олиб чиққан. У бу ғаройиб топилмани ўзига озодликни ваъда қилган инглиз денгизчисига бермоқчи эди, денгизчи эса уни алдаб, кемага олиб чиқиб, ўлдиради.

Ушбу кимматбаҳо тошни сотиб юборган денгизчи тез кунда барча пулларини кўкка созуриб, ҳеч бир сабабсиз ўз жонига қасд қилади. Олмосни харид қилган Томас Питт исмли собик қарокчи бир муддатдан сўнг тошни француз киролига сотиб юборади. Кейин бу кимматбаҳо тош Франция кироли ғазнасидан ўғирланиб, қўлдап-қўлга ўтиб юрган. Алал-оқибатда Наполеон I қиличини безайди. Бу олмос ҳозирги кунда Лувр музейида сақланади.

Марварид. Бу энг йирик марвариднинг диаметри 238 мм бўлиб, оғирлиги 6400 граммдир. Сатҳидаги чизиклар инсон бош мияси шаклини эслатади. У ҳозир АҚШда сақланмоқда. Уни Вилберн Дауэлл Кобб исмли шахс Америкага олиб келган. Вилбернга бу марваридни унинг ҳаётиги сақлаб қолгани учун Палаван ороли (Филиппин) раҳбари миннатдорчилик сифатида тортик қилган экан.

ҚИММАТ СОТИЛГАН ТАҚИНЧОҚЛАР

«Ди» *бриллианти*. Унинг оғирлиги – 100,10 кирот. 1995 йилда шайх Аҳмад Фитаҳийга 16,55 млн. долларга сотилган.

Сайқал берилмаган олмос. Оғирлиги – 255,10 кирот. «Уильям Голдберг» корпорацияси томонидан Гвинеяда 10 миллион долларга харид қилинган.

Зумрад ва бриллиантдан ясалган билагузук. Оғирлиги – 108,74 киротга тенг бўлиб, 12 дона тошдан иборат. 1937 йилда «Картъе» фирмаси томонидан ясалган. 1989 йилда 3 миллион долларга сотилган.

Ёқут кўзли узук. Оғирлиги 15,97 кирот. 1988 йилда 2,3 миллион долларга сотилган.

«Ренент» марвариди. Тухумсимон кўринишга эга бу марварид 15,13 грамм оғирликка эга. 1988 йилда 0,86 миллион долларга сотилган.

БАХТ КЕЛТИРУВЧИ ГАВҲАР

Бу тош ниҳоятда кам учрагани боис жуда қиммат туради. Италиялик актриса Орнелла Мути гавҳарни яхши кўрган, шундай тош қадалган безакларни тақиб юрган. Машҳур санъаткор Элизабет Тейлор ҳам қора гавҳар шайдоси эди. Унинг бисотидаги тақинчоқларнинг аксарияти мана шу ноёб тош билан безатилган.

Дунёдаги энг йирик қора гавҳар «Африканинг қора офтоби» номи билан машҳур. Унинг ўлчами 202 киротга тенг. Немис императори Вилгельм 100 киротли, рус графиняси Орлова 67,5 киротли қора марваридга эга бўлишган. 1844 йилда Бразилияда 3,148 киротли қора олмос топилган. Бу асл тош катталиги жихатидан дунёда энг йирик ҳисобланувчи «Куллинан» олмосидан ҳам катта бўлган. «Куллинан» зарраларидан 105 дона гавҳар тарашланган. Инглизларнинг тожи ана шу гавҳарларнинг йириклари билан безатилган.

Олмос (қораси ҳам, шаффофи ҳам) қадим-қадимдан ҳукмдорлик, мардлик ва саботлилик тимсоли ҳисобланган.

Шарқ ривоятларида гавҳар кишига бахт ато этади, уни душманлардан ва хатто, ғам-ғуссадан асрайди, дея келтирилади. Хуллас, гавҳар кадалган безакдан ҳар қандай буржга мансуб кишилар фойдаланишлари мумкин. У инсонга ҳеч қандай зарар келтирмайди. Гап уни маблағ топиб, сотиб олишда.

ҚАЛБАКИ ПУЛ ЯСОВЧИЛАРГА ЖАЗОЛАР

Пул нафақат моддий фаровонликни ошириш воситаси, балки инсонни йўлдан оздирувчи ҳамдир. У одамларнинг қалбига васваса солади, турли жиноятларга етаклайди. Бойлик учун баъзилар ўғрилик, котиллик, фирибгарлик, қаллоблик қиладилар. Яна бир тоифа кимсалар борки, пулни қалбакилаштирадилар. Деярли барча мамлакатларнинг купюраларида пулни қалбакилаштирганлик учун жазо берилиши ҳақида огоҳлантириш бор. Лекин ана шу жазо ҳам қалбаки пул ясовчиларни тўхтатиб қололмас экан.

Дунёдаги энг қадимги қонунлар мажмуаси деб ҳисобланувчи подшо Хаммурапи қонунларида қалбаки пул ясаганлар ўлим жазосига маҳкум этилиши белгиланган бўлиши кўрилади. Кўхна Римда ҳам пулни қалбакилаштирганлар аёвсиз жазоланган. Агар ана шу қаллоб қул бўлса, у қатл этилган. Мабодо Рим фуқароси шу ишга қўл урса, уни йиртқич ҳайвонларга емиш қилишган. Бошқа бир қатор мамлакатларда, хусусан, қадимги Русда қалбаки пул ясовчиларнинг томоғига қалайи ёки кўрғошнинг эритиб қуйишган ёхуд қўлоғини кесиш билан жазолашган. Лекин шуниси борки, пулни қалбакилаштирувчининг машхурлари ҳам бўлган. Шулардан бири кўхна грециялик файласуф Диогендир. Бу воқеа шундай бўлган экан.

Диогеннинг отаси Гинесий йирик пулларни майдасига ва аксинча, чет эллардан келган савдогарларнинг пулларини маҳаллий пулга алмаштириб берувчи сарроф бўлган. У қалбаки тангалар ясаб, уларни ҳақиқийларига кўшиб, четдан келган савдогарларга ўтказиш билан шуғулланган. Бу қаллобликка ўғли Диогенни ҳам жалб этган. «Кўза кунда эмас, кунда синади», деганларидек, бир куни Гинесий-

нинг жинояткорона қилмиши ошкор бўлади. Суд уни зиндонга ташлаб, мол-мулкини Синоп шаҳри фойдасига мусодара қилиш, ўғли Диогенни эса шаҳардан ҳайдаб чиқариш тўғрисида ҳукм чиқаради. Бу пайтда бўлғуси файласуф ўн саккиз яшар навкирон йигит эди. У Африкада яшайди, сўнг Коринфга кетади. Йиллар ўтиб унинг номи бутун Грецияга ёйилади. Унинг бисотида биттагина фонус бўлиб, кундуз кунлари ҳам уни ёкиб кўтариб юрган. Бунинг боисини сўраганларга Диоген: «Инсон деган номга муносиб ҳақиқий одамни кидиряпман», деб жавоб берган экан.

Ҳа, инсон пулнинг кули бўлмаслиги керак, аксинча пул инсонга хизмат қилиши лозим. Халқимизда пул қўлнинг кири дейишади. Ҳақиқатан ҳам пул келади ва кетади. Шу пул туфайли уруш-жанжаллар ва бошқа барча жирканч қилмишлар келиб чиқади. Бирок астойдил, ҳалол меҳнат қилиб пул топишга нима етсин.

СОХТА ПУЛЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

Дунёдаги барча давлатнинг жинойий жавобгарлик тўғрисидаги қонунида қалбаки пул ясовчилар қаттиқ жазоланиши қайд этилган. Бундай қонун қачон чиққанлиги маълум эмас. Шунга карамай, пул пайдо бўлгандан бери то ҳозирги давргача кўп давлатларда қалбаки пул ясовчилар бўлган ва ҳозир ҳам топилиб қолади.

Узоқ асрлар давомида танга пуллар қимматбаҳо металлдан ишлаб келинди. Танга зарб қилган давлатлар унинг оғирлиги ва софлиги учун жавобгар эдилар. Танганинг қиймати, ўзи ясалган металлнинг ҳақиқий қийматидан юқори туради. Танга ва у ясалган металл қиймати орасидаги фарқ хазинанинг тангадан оладиган фойдасини ташкил этади. Ана шу оладиган фойдани ошириш учун қалбакилик билан шуғулланувчилар танганинг оғирлигини камайтираётган ёки қимматбаҳо металлга кўп миқдорда паст баҳоли металл қўшадилар.

Бундай сохтакорлик «қалбаки пул» деб ном олган бўлиб, ундан фақатгина оддий халқ зарар кўришини айтмаса ҳам

бўлади. Бу пулларнинг харид қуввати пасайиб кетади. Бундан эса нарх-наво кўтарилади. Шундай фаолият билан баъзи ҳукмдорлар ўнлаб йиллар шуғулланишган. Франция кироли Филипп IV бу соҳада фаоллик кўрсатгани учун тарихда «калбаки пул зарб қилувчи кирол» номини орттирган. Англия кироли Генрих VI га алхимик мисга симоб билан ишлов берилса, у кумуш тусига киришини айтади ва шунга мувофиқ кумуш тусли пул чикарилади. XVII аср бошларида Германия давлати князлари кўплаб калбаки пулни муомалага чикаришган. Лекин ўзлари турли жарима, солиқларни аввал зарб қилинганидан бўлишини талаб қиладилар. «Вазни енгил пул мамлакат учун энг оғир урушдан ҳам хавфли» деган мақол ўша даврда пайдо бўлган.

Бирок кейинчалик қоғоз пуллар пайдо бўлди. Улар кимматбаҳо металллар ўрнини босиши керак эди. Пул муаммоси соҳасидаги фирибгарлик янада ошиб кетди. Ортикча қоғоз пул чикариш унинг кадрсизланишига олиб келди. Шундай қилиб, калбаки пуллар чикариш ҳеч бир даврда қаймайган эмас. У ҳозирги техника ривожланган даврда янада авж олди. Чунки ривожланган давлатларда шундай замонавий компьютерлар ишлаб чикариляптики, унда калбаки пулларни бемалол яшаш мумкин. Улар ясаган пулларни хақиқийсидан ажратиш жуда қийин. Бирок «бузокнинг югургани сомонхонагача» деганларидек, бундай сохтакорлар эртами-кечми, барибир қўлга тушишяпти. Жазо ҳам қилган қилмишларига яраша бўлиши эса ўз-ўзидан аён.

КИРОЛ БЕЗАГИНИНГ ТАҚДИРИ

Буюк француз инқилоби даврида Людовик XVI ва Мария-Антуанеттанинг хазинасидан талон-торож қилинган буюмлар орасида 8 дан 16 миллиметргача бўлган соф ҳамда шакл жиҳатидан мукамал ишланган 41 дона дурдан иборат ноёб атика шу давргача етиб келди. Ўша пайтда 5 қатор дурдан иборат бўлган бу тақинчокни Мария-Антуанетта онаси – Австрия қироличаси Мария-Терезадан совға сифатида олганди. Инқилоб бошланган пайтда эри ва болалари

билан Франциядан қочишга қарор қилган Мария-Антуанетта ўз тақинчоқларининг бир қисмини Брюсселга жўнатган. Унинг фрейлиналаридан бири бўлган мадам де Кампан ўз хотираларида шундай ёзади: «Ҳазрати олияларининг барча қимматбаҳо буюмларини дарҳол қутиларга жойлаш лозим эди. Биз бир неча кун давомида шу иш билан шуғулландик. Агар қиролича ўз тақинчоқларини жойлашга шунча вақт сарфламаганида яширинишга улгурарди ва тирк қолган бўларди».

Қутилар Брюсселга етказилди, аммо уларнинг эгалари Францияни тарқ этишга улгуришмади – Марат ва Робеспьернинг қўл остидагилар қирол жуфтлигини чегара ёнида қўлга олишди. Людовик ва Мария-Антуанеттани давлат хиёнатига айблаб, 1793 йилда қатл этишган.

Қимматбаҳо тошлар Брюсселда яхши сақланди, инкилобий террор тугаганидан сўнг эса уларни қирол ва қироличанинг қатлдан қутулиб қолган кизи – герцогиня Ангулемскаяга қайтариб беришди. Шундай вазият вужудга келдики, секин-аста Мария-Антуанеттанинг тақинчоқлари Европанинг кўпгина қирол оилаларига тарқаб кетди.

Қатл этилган қиролича тақинчоғи XIX асрнинг иккинчи ярмида графиня де Шамбор бўйинини безади. Герцогиня Д* Юз бу ҳақда ўз хотираларида шундай ёзади: «Графиня де Шамборнинг бўйнида 5 қатор, қатталиги ёнғокдай келадиган дурдан иборат ажойиб тақинчоқ бор эди. Мен уларга завқланиб қараганимда, графиня тақинчоқни ечиб, бу ҳашаматли буюмни яхшилаб кўришим учун менга узатди. Графиня тақинчоқнинг дастлаб, Мария-Тереза Австрийскаяга тегишли бўлганини айтди. Ўшанда у 10 қатордан бўлган экан, шундан 5 қаторини император хоним кизи Мария-Антуанеттага совға қилган. Қолган 5 қатори Австрия тожининг хусусий мулкига айланибди. Графиня эса Мария-Антуанетта тақиб юрган тақинчоққа эга бўлган».

Графиня де Шамбор вафотидан кейин барча қимматбаҳо буюмларини набиралари – герцоглар Мадридский ва Сан-Хаймега қолдиришни васият қилган. Улар ҳам ўз навбатида

меросхўрларига қолдиришган. Иккинчи жаҳон уруши охирида герцог Мадридскийнинг кизлари ўзларига теккан мероснинг каттагина қисмини сотишга мажбур бўлишган. Шу жумладан, Мария-Антуанеттага тегишли бўлган бриллиант такинчок ҳам сотилган. Дур шодалари хақида эса ҳеч кимга ҳеч нарса маълум эмасди. Айримлар уларни 1931 йили Парижда вафот этган герцог Сан-Хайме ўзида сақлаган дейишса, бошқалар эса 1933 йили Картье заргарлик дўконларидан бирининг пештахтасида «Мария-Антуанетта маржони» номли безак турганини айтишган. Уни герцоглардан бирининг авлоди сотган, деб тахмин қилиш мумкин, ҳолос. Кейинчалик бу беш катор дурлар бир катордан бўлиниб, дунё бўйлаб тарқалиб кетди. Улардан бирини америкалик миллиардер Франклин Хаттон грузин князи Алексис Мдиванидан турмушга чиқаётган кизи Барбарага совға учун миллион долларга сотиб олди.

Император аёл ва маликаларга тааллуқли бўлган такинчокни дунёнинг энг бадавлат хонимларидан бири Барбара Хаттон така бошлади. Хоним чиндан ҳам жуда бой эди. 21 ёшида унга она томонидан қариндоши Вулворт оиласига тегишли тижорат империяси мерос қолган ва ўша пайтда хонимнинг мулки 20 миллиард долларга баҳоланган.

Барбара Хаттон чинакамига шоҳона ҳаёт кечириб, 1979 йили 67 ёшида вафот этади. У ҳаёти давомида кироличаларга тегишли бўлган заргарлик буюмларини очқўзлик билан тўплаган. Ёки қайфиятига қараб, уларни сотган ва сотиб олган. Барбара бундай такинчоқларни тақиндан ҳеч қачон ор қилмаган, аксинча буни шараф деб билган. Барча қимматбаҳо такинчоқлари орасида Мария-Антуанеттанинг дурларини тақинни афзал кўрарди. Ҳаётда ана шундай дуру жавохирларга ўч инсонлар бўлади. Аммо бу уларга доим ҳам шараф келтиравермаган. Мария-Антуанеттанинг тақдири бунга мисол. Шу боис ҳам такинчоқларга ўта ўч бўлиш яхши оқибатларга олиб келмаганлиги хақида жуда кўплаб тарихий маълумотлар сақланиб қолган.

СЕҲРЛИ РАҚАММИ ЁКИ...

Етти рақами билан боғлиқ мақол ва маталлар, ҳикматли сўзлар, географик номларни учратмаган одам бўлмаса керак. Масалан, етти иқлим, етти хазина, етти мўъжиза, етти донишманд хақида ким ҳам эшитмаган, дейсиз. Ёки «етти ўлчаб бир кес», «Етти бобони билган эр, етти юртнинг ғамин ер», «Еридан айрилган етти йил йиғлар», «Ёмондан қоровул қўйсанг, ёвинг етти бўлади», «Пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор», «Сув етти думаласа ҳалол бўлади...». Бунинг устига етти рақами билан боғлиқ географик, этнографик номлар ҳам талайгина. Етти кечув (Зомин туманидаги кишлок), Еттиқашқа (қадимий ўзбек уруғларидан бири), Еттиқудуксой (Ғузордаги сой)...

Қизиғи шундаки, етти рақамини яхши кўриш биргина Марказий Осиё халқларига хос эмас экан. Масалан, жаҳон харитасидаги номлар бунинг исботидир: Еттисув, Семипалатинск, Едикўл, Еттиқудук.

Хоразмий жадвалида, Берунийнинг «Қонуни Маъсудий»сида, Мирзо Улуғбекнинг «Зижи Кўрагоний»сида ҳам жой номлари етти иқлим бўйлаб тартиб қилинганини кўриш мумкин.

Айтайлик, қадимги Юнонистонда ҳам дунёнинг мўъжизаси деб аталишига лойиқ нарсалар жуда кўп бўлган. Аммо юнонлар уларнинг фақат еттитасини «Мўъжиза»лар қаторига киритишган (Миср эҳромлари, Искандар маёғи, Бобилнинг самовий боғлари, Эфесдаги Артемида ибодатхонаси, Олимпдаги Зевс хайкали, Галикарнас мақбараси ва Родос хайкали).

...Сибирда яшовчи кетлар ва бошка халқлар тили ҳамда фольклорини ўрганишган бир гуруҳ тилшунослар илмий асарларининг бирида таъкидланишича, кет тилида «ҳисоб тизими шундай тузилганки, энг охириги сон еттидир». Шундан ясама сонлар бошланади.

Етти йил давомида 7 рақамини тақиб юрдим, – деб ёзади америкалик таниқли психолог Ж. Миллер. Олимнинг фикрига караганда, шахсий ишларида ҳам «7» унга хилма-хил киёфада дуч келаверган.

Шундан кейин Ж. Миллер турли (кўриш, эшитиш, таъм билиш билан боғлиқ ва хоказо) сигналларнинг инсонга кўрсатадиган таъсирини ўрганиб, қизиқ натижаларга эга бўлди. Кўпдан-кўп тажрибалар асосида тўпланган статистика маълумотларининг кўрсатишича, инсон қабул қилаётган ва миясида қайта ишлаётган ахборотлар бештадан тўққизтагача бўлганда (буни Миллер 7+2 тарзида ифодалайди) кўпинча хатога йўл қўймас экан. Агар ахборот ҳажми ошиб кетса, янглишиш эҳтимоли ҳам ортиб боради. Бундан «7» одамлардаги идрок қилиш қобиляти билан боғлиқ экан-да, деган хулоса ҳам келиб чиқади.

Ажабо, табиат «7» ни одамларга илгаридан ато қилгандай! Кўкда етти хил рангдаги камалакни кўриб завқланмаган одам бормикин?! Бугун эса оддий нур ҳам шаффоф призмадан, масалан сув буғлари орқали ўтказилса, таркибий қисмларга ажралиб, 7 хил жилोलанишини яхши биламиз. Араб ёзувида битилган Қуръони карим суралари етти хил усулда ўқилиши ҳам бу рақам сеҳрли эканлигидан далолат эмасми? Муסיқада ҳам товуш етти нотада ифодаланadi: до, ре, ми, фа, со, ля, си.

Ота-боболаримиз дунёда инсонни боқадиган ва бой қиладиган етти хазина бор деб ҳисоблаган (сигир, асалари, ипак курти, обжувоз, тегирмон, ўрмон, парранда). Баъзи халқларда эса байрам дастурхонини 7 хил неъмат билан безаш азалдан расм бўлган. Ҳозир мутахассислар 7+2 ни қонуният ҳисобламоқдалар. Ҳатто инсон ўз шахсий ишларида 7+2 га асосланса, иши унумлироқ бўлар экан. «7» нинг оз дейдиган даражада кичик ҳам, кўп дейдиган даражада катта ҳам эмаслиги унинг ўзига хос бир мезонга айланиб қолишига сабаб бўлган бўлса ажаб эмас. Шунинг учун бу рақамнинг бунчалик узок тарихга эга эканлигини етти ухлаб тушида кўрмаган одамлар ҳам қундалиқ турмушда уни беихтиёр ишлатаверганлар. Ҳатто мумтоз поэзиямиз ҳам шу қоидадан четда қолмаган. Забардаст шоир Максуд Шайхзода-нинг шу хусусдаги сўзларини келтириш ўринлидир: «Мумтоз ғазалларимизнинг энг кўпи билан етти байтдан ошмаслигида буюк ҳикмат бор. Узун шеърларда лирик харорат сўниб кетганини аждоқларимиз яхши тушунганлар».

ҚЎЛ РАМЗЛАРИ

Инсониятнинг неча минг йиллик тарихига назар ташласак, қўл билан боғлиқ рамзий маъноларни қўплаб учратиш мумкин. Жумладан, кўхналик (архаик) хусусиятига кўра қўл ҳокимият, жамиятдаги юкори мавке рамзи бўлган. «Ҳаммаси Яратганнинг қўлида», «Подшонинг қўл остидаги ерлар» ва ҳоказолар. «У менинг ўнг қўлим», «Қўли ҳамма нарсага етади» каби жумлаларда қўл рамзининг ижтимоий ҳаёт билан боғлиқлиги ўз аксини топган.

Кўпгина халқларда ўнг ва чап қўл билан бажариладиган ҳаракатлар катъий чекланган. Масалан, мўғулларнинг тасаввурича, ўнг қўл – «саховатли қўл», фақат шу қўл билангина совға-салом бериш ва олиш, кўришиш мумкин. Баъзи халқларда чап қўл вазифаси бешикдаёқ чекланган бўлади. Жумладан, серблар чакалокни йўргаклаётганда ўнг қўлини чиқариб қўйишган, бу билан у шайтонларни ҳайдайди деб ишонишган.

Шарқда ўнг қўл ҳалол, покиза ишларни бажариш рамзи бўлгани учун, шу қўл билан сўрашилган. Ҳатто чой, овқат узатиш ҳам ўнг қўл билан бажарилади. Ўнг ва чап томон кўпгина халқларда турли мифологик ва бошқа мазмунгина касб этиб қолмай, ижтимоий маънога ҳам эга. Одатда ўнг томон – юкори, чап томон – қуйи мавкени билдиради. Мисол учун, адигейлардан икки киши суҳбатлашиб кетаётганда кичиги каттасининг чап томонида бўлади. Суҳбатдошлар кўпайиб кетишса, манзара бутунлай ўзгаради. Энг кичиги катта ёшдаги кишининг ўнг томонида, фақат бир қадам орқада юрган ва унинг ўғит, насиҳатларини тинглаб борган. Бошқалар унинг чап томонида ёшига қараб, сафга тизилдилар.

Қўл бериб сўрашиш ҳам турли халқларда кизик одатларга эга. Бирок у ҳамма халқлар орасида тарқалмаган. Шаркий ва Жанубий Осиё мамлакатларида қўл бериб сўрашиш европага маданият кириб келгунга қадар маълум бўлмаган. Учрашув ёки суҳбат пайтида бир-бирига қўл билан тегиш мулоқот қоидаларини бузиш ҳисобланган.

Японлар бундай ҳолни одам ўз-ўзини бошқаролмай қолганда ёки тажовузкорлик вақтида намоён этади, деб ҳисоблашган. Ҳозир улар европаликлар билан мулоқотда қўл бериб сўрашадилар.

Ҳозирги пайтда араблар, Лотин Америкаси ва Жанубий Европада суҳбат пайтида елкага қоқиб қўйиш, «қўлни ташла» каби одатлар мавжуд. Уларнинг назарида қўл билан тегмаслик суҳбатдошига нисбатан совуққонлик ҳисобланган. Француз адиби Альбер Камюнинг «Тушқунлик» романида Юнонистон ҳақида сўз бориб, шундай жумлани ўқиш мумкин: «...катта ёшдаги мўйлабли ҳурматли кишилар йўлак бўйлаб қўл ушлашиб, виқор билан сайр қилишади. Шарқда ҳам шундай юришади-ми? Эҳтимол. Лекин айтинг-чи, Сиз Париж кўчаларида мен билан қўл ушлашиб юрармидингиз? Мен албатта ҳазиллашаяпман». Дарҳақиқат, ҳозир қўл ушлашиб юришга одобсизлик сифатида қаралади.

Қўл бериб сўрашиш мусулмон халқларида қадимда кенг тарқалган. Масалан, Шарқда кичиклар катталардан олдинроқ салом беришади. Лекин улардан олдин қўл чўзилмайди. Икки ҳолатда қўл бериб сўрашилмайди: яхши таниш бўлмаган ёки умуман бегона одам билан учрашилганда.

Ота-боболаримиз турли мавқе ва ҳолатларда сўрашиш қоидаларига риоя этишган. Юқори мавқега эга кишилар қуйидагилар билан биринчи бўлиб сўрашишган. Отлик – пиёдага, юриб кетаётган – ўтирганга, хўжайин хизматкорга даставвал салом берган. Ҳадислардан бирида айтилишича, пайғамбаримиз болалар билан биринчи бўлиб сўрашаркан. Бунда жуда катта ҳикмат мужассам.

Шунингдек, савдо соҳасида олди-сотдида қўл бериб «бор барака!» деб бир баҳога келишувда, қадимдан тинчлик сулҳлари тузилган учрашувлар якунида рақиблар қўл беришган. Бундан ташқари, тушқунлик, қучли қайғу қайфиятида осмонга қўл чўзиш ва шу қабилар ҳам рамзий маънолар қасб этади. Бу мавзуда яна қўплаб мисоллар келтириш ва мулоҳазалар юритиш мумкин.

ҚЎЛ ЭГАСИГА ҲАШАЙДИ

Англияда XVIII асрда илоҳий қудратнинг олий намунасини тараннум этувчи энг яхши асар учун жуда катта мукофот тайинланганида ўша даврнинг мутафаккири ва табиби Чарльз Белль инсон қўлига бағишлаб китоб ёзган эди. Дарҳақиқат, қўл – табиатнинг энг ғаройиб мўъжизаларидан биридир.

Матаккатли шароитда, табиат офатлари билан узлуксиз жангларда жон сақлаб келаётган шимол кишиси билан жанублик одам бир-бирига мутлако ўхшамаслиги, уларнинг қўллари тузилишида ҳам еру осмонча тафовут борлиги аниқ. Узу кун боскон урувчи темирчининг қўли, масалан, ижодкорниқидан ёки бизнинг бугунги қўлимиз аждодларимизниқидан кескин фарқ килади. Шунингдек, чиройли, латиф қўллар аёлларга хос бўлса, бир оз беўхшов, дағалроқ қўллар эркекларда учрайди. Чиройли қўллар туйғунинг, дағалроқ қўллар эса онг устунлигининг рамзидир. Чунки аёл киши инсон наслининг асабини, эркек киши унинг аклини ўзида мужассам этади.

Қўл илмини эгаллаган киши одамнинг ҳаёт йўлини унинг қўлига қараб ҳеч қандай қийналмасдан айтиб бериши, ҳатто, келажagini ҳам башорат қилиши мумкин. Бунинг учун қўл ва бармоқларнинг шакли ҳамда тусини фарқлай билиш, қўлнинг қаттиқ-юмшоқлиги, узун-қисқалиги, кафтдаги фарқли белгилар ва чизикларнинг таъбирини ҳам пухта ўзлаштириш лозим бўлади.

Шакли жиҳатидан қўлнинг бир қанча турлари мавжуд. Биринчи тури энг кўп тарқалган ва **оддий** деб аталадиган қўл. Ўзи дағал, кафти кенг, эгилгансимон бармоқлари калта ва йўғон. Фарқли белгиларидан бири – бош бармоқнинг тирноқ қисми орқага қайтарилиб туради. Қўлнинг бу шакли таракқиётнинг пастрок боскичларида турган маданиятсизроқ муҳитларга хосдир. Асосан жисмоний меҳнат билан боғлиқ табақаларда, ақлий мапигулотларга қизиқмайдиган оми кишиларда учрайди. Бундай қўл эгаларидан яхши аскарлар чиқади. Айрим пайтларда ижодга майл

ва хавас сезилади. Бу тоифа кишилар кайғу ғамга бевардош бўладилар, лекин тасаввур доиралари торлиги уларни маънавий зарбалардан, ҳар қалай муҳофаза қилиб туради. Оддий қўл нозикрок доираларда ҳам кўзга чалинса – бу ё насл-насаб билан, ё султ аклий имкониятлар, ё жуда қатта имкониятлар, ё жуда қатта жисмоний куч билан ёки улкан ижодий лаёқат ила изоҳланиши мумкин.

Қўлнинг иккинчи тури – **курак қўл**. Оддий қўлдан факат бармоқлари шакли билан фарк қилади. Унинг бармоқлари курак тусида, яъни тирнок бўғини жуда кенг бўлади. Шунга кўра бундай қўл эгалари курак бармоқларга хос жамики хусусиятлар билан ажралиб турадилар. Бу фарк аввало, ҳаётга муносабатда яққол сезилади. Кишининг ҳаётга қўйган талаблари унинг аклий даражасига боғлиқ. Шу жиҳатдан караганда курак қўл эгалари ўзининг ортиқча даъволари билан оддий қўлли камсуқум кишиларга нисбатан ақллироқ саналадилар. Курак қўлли кишилар ор-номусли, муҳаббатда садокатли, лекин бир оз тўпори бўлинади. Улар мисол учун, араб тушорига парво қилмасликлари, аммо филни кўриб чинакамига ҳайратга тушишлари мумкин. Улардан яхши денгизчилар, овчилар, спортчилар чиқади. Умуман, улар қўл меҳнатига, очик ҳаводаги ишларга лаёқатли бўладилар. Қўлнинг бу тури кенг тарқалган халқларда беҳашам иморатлар қурилади, айтиш мумкинки бор куч-ғайратлари турмуш мушкулотларини енгишга сарфланади.

Курак қўлнинг бош бармоғи йирик бўлса – ўжарлик, ўзибилармонликдан, бармоқлари тугунли бўлса – худбинлик деб изоҳланади. Бундан ташқари, бармоқлар ялпоқрок ҳам бўлса – эгасининг нафосатга тузуккина мойиллигини билдиради.

Амалий қўл. Анча йирик, бош бармоғининг асоси туртиб чиккан. Оддий қўлдан ҳам, курак қўлдан ҳам салгина нозикрок ва калтарок, кирра (учи шарт кесилгандай тўртбурчаксимон) бармоқлари билан фарк қилади. Кафти ботик ва қаттик. Бармоқларида тугунлар бўлиши мумкин. Бу хил қўл эгалари тиришқок, одоб-ахлоққа қатъий риоя қиладилар. Ўткир ақлга эга бўлишларига қарамай, ташқи

оламни ўзларининг онги колипидай қабул қиладилар. Эзгуликни ҳар қанча гўзалликдан афзал биладилар. Ҳар қанака ишдан манфаат чиқаришга интилишади, тартиб ўрнатишни ёқтирадилар. Ўзлари кўрмаган, билмаган, тушунмаган нарсаларни инобатга олмайдилар. Тартибга олий даражада риоя этиш одати билан идора ишларига, амалдорликка жуда мос келадилар. Бу қўлнинг аёл соҳибалари хонадонини ясатишни, жихозлашни яхши кўрадилар. Уйни эрталабдан то кечгача супуриб-сидириб зерикмайдилар, ҳар нарсани ўз жойини топиб қўйиб жуда, саранжом-саришта рўзғор тутадилар. Ёр-биродарларни ҳалол, тўғри кишилар орасидан қидирадилар. Бошқа шакли қўл эгалари билан турмуш курган тақдирда хукмронлик қиладилар. Ҳаётда насл-насаб, конун-қоида, расамад ва меъёр тарафдорлари, эрк дўшманлари ва имтиёзларнинг ҳимоячиларидирлар.

Фалсафий қўл. Кафтлари жуда кенг, қайишқоқ, бе-ўхшов бўлади. Бармоқ тугунлари жуда бўртик, тирнок бўғинининг шакли тухумсимон. Анча йўғон бош бармоқнинг иккала бўғини ҳам яхши ривожланганки, бу мантикий тафаккур билан метин ироданинг муштараклиги аломатидир. Бармоқ тугунлари – тадқиқотчилик қобилиятини, тирнок бўғинининг тухумга монанд шакли эса – ҳақиқатга бўлган кучли эътиқодни акс эттиради. Бундай киши учун ҳақиқат нафосатдан устун туради. Онг ва заковат фалсафий қўл эгаси шахсиятининг пойдеворидир. Маънавият масалаларига жиддий ёндашади, ҳеч нимага кўр-кўрона ишонмайди. Таҳлилий иқтидори ҳар нарсани тўла идрок этиб, сўнг қабул этиш имконини беради. Бундай киши ҳеч қачон эътиқод ёки муҳаббат сингари туйғуларга қўл бўлмайди, лекин расм-русумга зид ишга осонгина қўл уриши мумкин. Кучли заковати баъзида кўр-кўрона мутассиблик йўлига ҳам бошлаши мумкин. Юқорида саналган турлардан фарқли ўлароқ фалсафий қўл соҳиби ҳар қандай тоифага мансуб одамни яхши тушунади. Қўлнинг бу тури нисбатан кам тарқалган.

Қўлнинг навбатдаги тури **артист қўли** деб аталади. Санъаткорлар ва аёллар қўли ҳисобланади. Шакли латиф,

энсиз ҳам, энли ҳам эмас. Бармоклари тўғри ва узун, силлик ва учли. Баъзи белгилар бўйича артист қўли ўз навбатида яна бир неча хилга бўлинади. Масалан, бош бармоғи кичкина одамлар. Бу ҳолдаги қўл эгалари фикрлар эмас, туйғулар оламида яшайдилар. Ҳар нарсада аввало сиртки гўзалликка эътибор қиладилар. Табиатан ройиш ва жўшқин, камтар ва иззатгалаб бўладилар. Бекарорлиги ва юзакилиги сабабли осойишта оила қолипига сиғмайдилар. Шу боис улардан яхши ота ёки она, эр ёки хотин чиқини даргумон. Турмуш қурган тақдирда ўзларининг ҳам, яқинларининг ҳам бахти очилиши эҳтимоли кам. Аёллардан яхши маъшукалар чикса ажаб эмас, лекин беқалик, оналик вазифалари улар учун оғирлик қилади, ҳаттоки, малол ҳам келиши мумкин. Артист қўлининг бош бармоғи йирик ва семиз хили ҳам учрайди. Бу бармоқ эгалари санъатга асосан шуҳрат пайида илашадилар. Яхшигина муғамбир бўладилар. Кафти анча кенг ва пишик артист қўлига эга кишилар эса санъатга ўз майл ва истакларини қондириш, ҳаттоки, уларни амалга ошириш воситаси сифатида қарайдилар. Барча халқларда ўзига яраша санъат тури бўлади. Шу боис қўлнинг бу тури ер юзида хийла кенг тарқалган.

Рухий қўл. Бу жуда кам учрайдиган, ниҳоятда гўзал ва мукамал қўлдир. Асосан аёлларга хос. Кичкина ва нафис, ғоят нозик ва майин, бармоклари тугунсиз, силлик ва ингичка, бош бармоғи ҳам бежирим. Уяси йўқ ҳисоби. Бундай қўл эгасининг орзу-ҳаваслари, ўй-ниятлари юксак даражада. Унинг фақат ўзигагина хос, нодир фазилатлари кўп. Қўл нақадар энсиз, бармоқлар майин бўлса, эгаси учун маънавий асосларнинг аҳамияти жуда юқори кўринишдан далолат. Айни пайтда қўлнинг бу шакли жисмоний заифликдан ҳам дарак бериши мумкин. Артист қўлига хос кўп фазилатлар рухий қўл эгасига ҳам тааллуқли, лекин меъёр доирасида. Чунки артист қўлининг хусусиятлари кўп ҳолларда ўта ғовлаб кетган қусурларга айланиб кетади. Қўлнинг шаклини бармоқлар таъбири билан бирга таҳлил қилиш керак бўлади.

СИЗГА СОҒЛИҚ ТИЛАЙМАН

Саломлашиш тарихи ҳам жуда кизик. Ҳар бир кунимиз саломдан бошланади. Учрашган инсонлар аввало, бир-бирларига тинчлик ва соғлиқ тилашади. Бу одат қачон пайдо бўлгани номаълум, бироқ у жуда узок замонларда вужудга келгани аниқ. Бир-бирига яхшилик тилай бошлаган пайтдангина одам том маънодаги инсон эканини англаб етгандир балки? Лекин саломга алик олмаслик қадимда ҳам ўта тарбиясизлик белгиси ҳисобланган.

Ер юзидаги кўпгина халқларда саломлашиш одати хилма-хил. Масалан, қадимги Хитой ва Мўғулистонда одамлар «Молингиз омонми?» деб саломлашишаркан. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади, негаки чорвадор аҳолининг ҳаёти подасининг аҳволи билан чамбарчас боғлиқ. Шунингдек, имо-ишора билан саломлашиш одати ҳам бор. Мисол учун, қўл олишишдан ташқари, таъзим қилиш, қўл силкиш, бош кийимни кўтариб қўйиш ва ҳоказо. Ўзбекларда эса бу ўнг қўлини юрак устига қўйиб саломлашишга тўғри келади. Умуман, сўз сингари ишора билан саломлашиш ҳам гоят хилма-хил. Масалан, Европада илгариги замонларда пошналарини бир-бирига уриш билан саломлашишган, ҳиндлар эса ҳар иккала қўл кафтини бирлаштириб таъзим қилишади. Японлар эгилиб салом беришади. Бунинг ўзига хос жуда катта ҳурмат маъноси ҳам бор.

Бизда қадимдан ота-боболаримиз «Ассалому алайкум!» деб саломлашишни одат тусига киритишган. Бу арабча сўз бўлиб, «Сизга соғлиқ тилайман!» деган маънони англатади. Саломлашишнинг ҳам турли шакллари мавжуд. Бир-бирини узок вақт кўрмаган эркалар кучок очиб кўришишса, аёллар елка қоқиб саломлашишади. Бироқ беўхшов саломлашишлар ҳам пайдо бўлган. Масалан, кейинги пайтларда айрим ёшларимиз бошни бошга қўйиб саломлашишади. Бу эса унчалик тўғри эмас ва миллий анъаналарга ёт. Зеро, саломлашиш қайси тилда янграмасин, аввало, инсонга ҳурматни билдириши лозим. Бу эса инсоннинг бир-бирига бўлган ҳурматини, меҳр-оқибатини, инсонгарчилигини билдиради.

КИМНИНГ ҚҰЛИ ЯХШИ

Саломлашганда қўл узатгандаёқ кўп нарса аён бўлади. Писмиқ, ичи қора одам кафтини пастга қаратиб қўл узатади. Очиқкўнгил, беғараз киши аксинча, кафтини очиб, тепага қаратиб саломлашади. Аксар одамлар – меъёрида яхши, меъёрида ёмон – қўл узатганда кафтини кўндаланг тутади. Лекин кафтнинг қай тарафга – пастгами, юкоригами – кўпроқ бурилганига қараб, қай хусусиятлар устунлигини пайқаб олиш кийин эмас.

Қўлни қисганда-чи? Қандай маълумот олиш мумкин? Қўлларнинг қаттиқ-юмшоқлигига қараб, бир хил қўллар ўта қаттиқ, бошқалари худди суяги суғуриб олингандай юмшоқ ёки чайир бўлади. Бу сифатлар эса одам эхтиросларининг аломатидир.

Қаттиқ қўл – мардлик ва кучли ирода белгисидир. Юмшоқ қўл эса аксинча, сал вазминроқ, ройишроқ тийнат рамзи. Қўл шунчаки палвираган бўлса, демак, унинг эгаси жисмоний ва маънавий жиҳатдан бўшапган бўлади. Бир хил шаклдаги (чунки шаклларда ҳам гап кўп) икки қўлдан бири қаттиқ, бири юмшоқ бўлса – уларнинг бир йўригдаги эхтирослари еру осмонча фарк қилади. Айтайлик, иккала қўлнинг соҳиби ҳам севиб қолди. Уларнинг бу эхтиросини қондириш йўллари ҳар хил бўлади. Юмшоқ қўл эгаси имконият даражасида ҳаракат қилади, қўли қаттиқ киши эса икки ёкка қарамасдан тиккасига кетади, бор ғайратини ишга солиб, ўз ниятига етишнинг иложини тонади.

Аёл кишининг қўли юмшоқ бўлса – уйқучирок. Кўпинча то тушгача ҳам ўрнидан турмай ётади. Қўли қаттиқ аёл хўроз қичқирмасдан, тонг сахарда туриб олади.

Мусаввирнинг қўли қаттиқ ва дағал, бармоқлари учли бўлса, у олға сураётган ғоялар кучли ва теран бўлади. Қўли юмшоқ мусаввир эса ўз асарларини юзаки, лекин нозикроқ ишлайди.

Йўғон, кизил ва жуда дағал қўл – тўпорилиқ, соддалиқ, ҳатто гўллик аломатидир. Жохиллик, керилганликдан далолат беради. Аёл кишининг қўли шундай бўлса уни қўл

хунарига укувсиз, эписиз, тепса-тебранмас деб тушуниб кет-
рак. Баъзан юмшоқ, момик қўл ҳафсаласиз, локайд киши-
ларда ҳам учрайди.

Юмшоқ қўл осойишта, бадастир турмуш мевасидир.
Қаттиқ қўл эса рўзгор, оғир меҳнатда ўтадиган муҳитга, овчи,
ишчиларга хосдир. Одам кексайганда қўли дағаллашиб,
чайир бўлиб қолади, томирлари бўртиб чиқади. Шуниси
қизикки, қўл билан бир вақтда уларнинг феъллари ҳам
ўзгариб боради. Улар шубҳаланувчан, ўта мулоҳазали бўлиб
қоладилар. Умуман қаттиқ қўлли кишилар иззатталаб, худ-
бин, қатъиятли, жисмоний жиҳатдан бақувват бўладилар.
Юмшоқ қўлли кишилар тамоман акси – локайд, лакма,
лапашанг, сўзамол, бироз дангаса, сиртидан эса назокатли
бўладилар.

Умуман олганда, руҳшунос олимлар қўллар истарали
ёки истарасиз бўлади дейишади. Шундай қўллар бўладики,
бир қарашда одамнинг ихлосини уйғотади ёки нафратини
келтиради. Биз беихтиёр шу қўл орқали одамнинг дили-
ни ўқийтгандай бўламиз. Ҳатто, мушоҳадаси унча ўткир
бўлмаган кишилар ҳам паншахадай хунук, қоқ, захил қўлни
кўрганда кўнглида эгаси ҳақида ёвуз, зикна одам экан, де-
ган ҳаёлга боради. Майин, силлик қўл эса яхши таассурот
қолдиради.

Тарбияли, маънили, маданиятли кишининг қўли қаттиқ
ҳам эмас, юмшоқ ҳам эмас, лекин пишиқ ва эгилувчан
бўлади. Бундай қўл фаол ақл нишонасидир. Қўли шундай
одамнинг амалий ва назарий ишлари мутаносиб боради. Бун-
дай кишилар қанча ишламасин қўли сира дағаллашмайди.
Қаттиқ қўл эса ишласа-ишламаса барибир дағал бўлади. Бу
кишининг табиатидан, феъл-атворидан келиб чиқади.

САЙЁРАЛАР КАФТИМИЗДА

Одамнинг ҳаёт йўли унинг кафтида муфассал ёзилган
дейишади, баъзилар. Бу бежиз эмас, албатта. Кафтимизда
бир йўла етти сайёра акс этганмиш. Синчиклаб разм солади-
ган бўлсак, унда еттита бўртиқ жой олганлигини кўрамыз.

Уларни шартли равишда тепа деб аташ мумкин. Бу тепаларнинг ҳар бири ўз сайёраси таъсирида шаклланади, шу сайёра изму ихтиёридаги хусусиятларни акс эттиради. Тепалар бармоқлар остида жойлашган тақдирда тўғри саналади. Лекин амалда улар баъзан у ёки бу томон сурилади. Қай томонга оғиб ривожланган бўлса, ўша томонга хос хусусиятлар устунлик қилади. Тепалар шаклларининг маъносига келганда – улар яхши ривожланган, меъёрида туртиб чиққан ҳолда ажойиб хислатлардан далолат беради. Ўта дўппайган тепа ўз ваколатидаги хусусиятларнинг ривожи қуюшқондан чиқиб кетганлигини, ботик шаклдаги тепа эса хусусиятлар бора-бора ўзининг тамомила аксига – қусурларга айланиб қолганини кўрсатади. Туташиб кетган тепалар ўзларига алоқадор хусусиятлар уйғунлашиб кетганлигидан далолат.

Энг катта тепа бош бармоқ остида жойлашган ва шу бармоқ номи билан Венера деб аталади. Қолган бармоқлар тагида кичикроқ яна тўртта тепа бор. Кўрсаткич, яъни Юпитер бармоғи тагида Юпитер тепаси, ўрта бармоқ тагида – Сатурн тепаси, номсиз бармоқ тагида – Қуёш тепаси ва ниҳоят, жимжилок тагида Меркурий тепаси. Ой тепаси – кафтнинг ташқи чеккасида, Венера тепасининг қаршисида жойлашган. Ой ва Меркурий тепалари оралиғидаги жой – Марс тепасидир. Баъзан бош ва кўрсаткич бармоқлар қўлиғидаги дўмбок ҳам Марс тепасига қўшиб таҳлил қилинади.

Венера сайёраси том маънода муҳаббат хомийсидир. Шу сабабдан Венера тепаси яхши маъносида (меъёрида ривожланганда) – пок муҳаббат туйғусини, ёмон маъносида (ўта бўртиб кетганда) – тубан хисларни ифода этади. Венера тепасининг кафтнинг асоси томонга қараб бўртган шакли эгасининг раҳмдил, сезгир, ўз яқинлари, айниқса, фарзандларига ғоятда меҳрибонлигини, пастига нисбатан юкориси бўртиқроқ шакли – Афлотун номи билан юритиладиган тепа беғубор руҳий муҳаббатни, юкориси ҳам, қуйиси ҳам барабар ривож топган шакли – малоҳат, нафосатни мужассам этади.

Юпитер тепаси яхши маъносида, меъёрида ривожланган тақдирда адолат, диёнат, нафсоният, мурувват рам-

зидир. Тепа ўз ўрнида – кўрсаткич бармоқ остида турса – жуда яхши. Демак, кишининг севиб турмуш куриши, бахти очилиши эҳтимоли бор. Ўта ривожланган Юпитер тепаси бўлғуси тепакалликдан огоҳ этиши мумкин. Бундай киши еб-ичишни яхши кўради. Ҳаддан зиёд туртиб чиккан Юпитер тепаси иримчилик ва манманлик оқибатидир. Ялпोक нухаси – фаолиятсизлик, ориятсизликдан, ботик шакли – худбинлик, кўнгил совуклиги, шаккокликдан далолат. Юпитер тепасининг ўрта бармоқ томонга силжиган хили икки сайёра – Юпитер ва Сатурннинг ҳамкорлиги натижасидир.

Сатурн тепаси эса, энг аввало, мустақиллик кўрсаткичи. У заковат, мулоҳаза, мушоҳада маконидир. Меъёрида, тўғри ривож топган шакли мустақил фикр, фалсафий мушоҳадага укувни кўрсатади, жасоратдан дарак беради. Кўлида шундай фарқи бор кишилар бошлаган ишларида муваффақият қозонадилар, лекин кўпинча турмуш курмайдилар. Никокдан ўтгандан кейин умр бўйи вафо қиладилар. Кафтдаги чизиклар йўналишига қараб Сатурн тепасининг жуда ҳам дўмбок шакли бахту иқболдан ҳам, кулфатлардан ҳам дарак бериши мумкин.

Қуёш тепаси номсиз бармоқ остида жойлашган. Обрў, мартаба, молу давлат – Қуёш саховатига боғлиқ. Қуёш тепаси ҳам меъёрида ривожланган тахлитда улкан иқтидор, адабий лаёқат, санъат соҳасидаги ютуқлар ҳақида маълумот беради. Гўзалликка ҳавасманд, кўнгли юмшок, феъли кенг, динга эътиқод қилган кишиларда учрайди. Бундай кишилар энг юксак чўққиларни забт этишга кодирлар. Фақат фан соҳасидаги ютуқларга машаққат билан эришадилар. Қуёш тепаси унчалик шаклланмаган ҳолларда киши пулга, кийим-кечакка, шухратга ўч бўлади. Бу тепа йўқ бўлган ҳолларда эса – нафосат оламига мутлақо бефарқ, ҳар қандай соҳада укувсиз шахс бўлади.

Жимжилок тагидаги тепа Меркурий номи билан аталади. Тўғри, бежирим бўлса илму фанга иштиёқ, нотиклик лаёқатини ифодалайди. Бироқ бу маънавий фазилатлар удда-буронликка қоришган тақдирда олди-сотди ишларига эпчил, иродаси мустаҳкам кишини таърифлайди. Бу тепа ўзининг

салбий йўналишида, жуда туртиб чикканда ўғрилиқ, муғамбирлиқ, ёлғончилик, виждонсизлик, билинар-билимас бўртганда – дангасалиқ, тўпорилиқ нишонасидир.

Ой тепаси – Венера тепаси қарписидаги дўнг жой. Ой ато этадиган бош хислат – тасаввур туйғуси. Ой тепасининг шакли шу туйғуга ўлчовдир. Ижобий кўринишида Ой тепаси покдомонлиқ, рухий сезгирлиқ, бой тасаввур, орзупарастлиқ ҳамда хаёлпарастлиқ билан изоҳланади. Ой тепасининг ялпоқ, ясси шакли – хотиржамлиқ, барқарорлиққа, чўзинчок шакли – таъсирчанлиққа йўйилади. Ҳаддан ташқари туртиб чиккан Ой тепаси телбаларча даражага етган тасаввур туйғусини ифодалайди. Қаттиқ ва пишик Ой тепаси ҳам тасаввур кенглиги ва хатто, ижодкорлиқдан далолағ бериши мумкин. Умуман олганда Ой тепаси – хаёлот салтанатидир.

Марс тепаси – Меркурий ва Ой тепаси орасидан ўрин олган. Марс сайёраси жанговор рух, жасорат бағишлайди. Марс тепаси ҳам шу хислатларни акс эттиради. Эгасининг қатъиятли, субутли, совуқкон, олийжаноб кишилигидан далолат. Салбий йўналишда ривожланган ўта бўртгик Марс тепаси – тажовузкор, зўравон, адолатсиз кишиларга хос. Бундай кишилар асабий ва ёвуз, жанжалқаш ва урушқоқ бўладилар. Суёт ривожланган Ой тепасининг маъноси – лоқайдлик, ховлиқмалиқ, ундан кам ривожланганда эса кўрқоқлик ёки болаларча гўлликдир.

Умуман, бармоқ ости дўнғлар ясси, қафтнинг ўзи нисбатан текис, ўйдим-чукурсиз бўлса – одам рухий зарбаларга чидамлироқ, асаблари мустаҳкамроқ, лекин маънавий жиҳатдан қашшоқроқ дейишади шу соҳа вакиллари.

САЙЁРАЛАР КУНИ

Қадимдан одамлар ер юзидаги жамики нарса, ходиса – уруш ва зилзилалар, қурғоқчилик ва тошқинлар, фаровонлик ва қахатчилиқни сайёраларнинг сеҳрли ҳаракати билан изоҳлаганлар. Таъкидланишича, бу етти сайёра – Ой, Марс (Миррих), Меркурий, Юпитер, Венера (Зухра), Сатурн,

Қуёшга алоҳида аҳамият бериб ер ишлари уларнинг феълига боғлиқ. Хусусан, ҳафтанинг ҳар кунини сайёралардан бири бошқарармиш.

Душанба. Бу кунни маънавият кўзгуси – Ой бошқаради. Инжиқ ва беқарор сайёра. Бу кун беҳаловат, бетайин ҳисобланади. Уни кўпроқ хўжалик ишлари билан машғул бўлиб ўтказган маъқул, саломатликка эътибор қилиш керак. Табиатда ҳавонинг совуши, кескин ўзгаришлар, ёғин-сочинлар – Ой измида. Ўсмирларга ҳомийлик қилади.

Сешанба. Бу кун ирода ҳукмдори Марс измида. Адолатпарвар, қуранчи сайёра. Шахсий ташаббуслар учун ноқулай кун. Ўзаро битимлар тузиш, никоҳдан ўтиш тавсия этилмайди. Қадимда ҳарбий ҳаракатлар шу куни бошланган. Табиатда бўронлар, дўллар, жалалар, қурғоқчиликка – Марс мутасадди. Фақир инсонлар ҳомийси.

Чоршанба. Ақл, заковат ҳукмдори Меркурий раҳбарлик қилади. Хосиятли сайёра. Бу кун хизматга оид шартномалар тузиш, аризалар ёзиш, мурожаатномалар топшириш учун қулай. Лекин уй-рўзғор ташвишларини ҳал этиб бўлмайди. Табиатда шиддатли, кўккисдан турадиган шамоллар, умуман алоқалар – Меркурий ихтиёрида. Савдогарлар, сайёҳларга ҳомийлик қилади.

Пайшанба. Бу кунни илму маърифат ҳукмдори Юпитер идора қилади. Хушфеъл, энг катта сайёра. Адлия ва дин, мафкура ишларига аралашади. Жамоа онгига кучли таъсир қилади. Бу кун бошланган катта режалар, улкан тадбирлар (жамоа йўли билан) ўнг келади. Яққа-ёлғиз ҳаракатлар жанжал билан яқунланиши мумкин. Лекин ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга касд қилган кишиларга ён босади. Табиатда мўътадил ҳаво, булутсиз осмон, баҳор жалалари, момақалдиروқлар – Юпитер таъбига боғлиқ. Даҳолар ҳомийси ҳисобланади.

Жума. Ҳис-туйғулар соҳибаси Венера куни. Муҳаббат ва нафосат сайёраси. Ер юзидаги жамики жозоба унинг сеҳридан. Бу кун муҳим ишлар, масъулиятли тадбирлар мавриди эмас. Ғуборлардан тозаланадиган, ороланадиган кун. Табиатда тонг туманлари, шабнамлари, очик мусаф-

фо кунларни – Венера юборади. Шу кун туғилганларни паноҳига олади.

Шанба. Қадрият хукмдори Сатурн раҳнамолик қиладиган кун. Меъёр, сарҳад сайёраси. Ҳаётда расамад тарафдор. Бу кун янги танишлар орттириш керак эмас, олис сафарларга ҳам чикмаган маъқул. Ҳаёт, унинг маъноси, мақсад ва режалар ҳақида мушоҳада қиладиган кун. Табиатда изғиринли бўронлар, қурғоқчилик, қаҳатчилик – Сатурндан келади. Фидойи, меҳнаткаш кишиларга хомийлик қилади.

Ниҳоят якшанба. Рухият хукмдори. Қуёш байрами. Бизга бор нури ва ҳароратини сочиб турган бош сайёра. Ер юзидаги ҳаётнинг манбаи. Бу кун тарбия ишлари билан шуғулланиш, бола-чақа, ёр-дўстлар билан гурунглашиш, оилавий маросимлар, қатта сайиллар ўтказишга маъқул. Табиатда очик, тоза ҳаво – Қуёш саховатидан. У барчага баробар ўз нурини сочиб туради.

ПЕШОНАДАГИ ЁЗИК

Халқимизда «пешонанга ёзилганини кўрасан» деган нақл бор. Бу бежиз эмас, албатта. Дарҳақиқат, одамнинг феъл-атвори, фикр-ўйлари, яхши-ёмон ишлари пешонасига ёзилиб қолар экан. Одамнинг қимлигини билиш учун унинг юзига бир назар солиш кифоя. Ажинларга қараб туриб унинг шахсияти ҳақида батафсил маълумот олиш мумкин. Масалан, пешонани чизиб ташлаган қатор-қатор узлуксиз ажинлар ишнинг кўзини биладиган кишиларга хосдир. Агар шу ажинларнинг сони бешта бўлса – бу улкан ақл, ростиўйлик ва ҳақгўйликка ишора. Шундай одамга дуч келганда уни бировлардан ёрдамини аямайдиган барқамол ва беғараз киши деб тушуниш лозим. Лекин шу қатор ажинлар узук-юлук бўлса – салбий маъно касб этади. Яъни ғийбатчилик ва юзакиликни билдиради.

Пешонада ажин ягона бўлса саёхатларга ўчликка, шу ажин узук-юлук бўлса – қуч ва саломатликка йўйилади. Қош устида иккинчи қош бўлиб қизилган ажинлар – улкан иқтидор ва қобилият белгиси. Виждонли, ҳалол ки-

шиларда пешонанинг икки чеккасида математик баробар белгисига ўхшаш калта ажинлар учрайди. Қош орасидаги тик чуқур чизиклар нозиктаъб маданий кишиларнинг ажинлари. Бошига кўп ташвиш тушган кишининг қош чимиргандек бурчаксимон ажинлари бўлади. Учлирок тушган бурчаклар эса – жоҳиллик ва асабийлик белгиси деб айтиш мумкин.

Ҳар нарсага кўп хайрон бўладиган кишиларнинг кўзлари тагида майда ажинлар кўп бўлади. Агар пешонанинг энг юкорисида, соч тагида тўғри чуқур ажин бўлса – бундай одамдан аёллар нари юргани маъқул, чунки бу шилкимлик аломати. Ундан пастроқдаги иккинчи ажинлар ўртаси синик бўлса – обрўмандлик, агар шу иккала ажин ҳам ёй сингари эгилган бўлса, иззатталаблик, иккаласи ҳам иланг-биланг бўлса – кинғирлик, ёлғончиликдан далолатдир. Қошкўз атрофини худди куёш тиғларидек ўраб олган ажинлар диққат билан иш қиладиган синчков кишиларда пайдо бўлади. Лоқайд, хафсаласиз, дангаса кишиларга ажин кам тушади. Негаки юз мушаклари бўш бўлади.

ҚУЛОҚ АҚЛ ТАРОЗИСИ

Қулоққа зеб бериш одати қадимдаёқ урф бўлган. Қадимда олий табақага мансуб аёллар ёки чангалзор вакиллари исирға тақинган. Ҳозирги кунда эса зиракни асосан зийнат сифатида тақадилар. Лекин баъзи халқларда бошқа мақсадлар, яъни кўзнинг хусни ва ўткирлигини сақлаш учун ҳам тақинишади. Уларда зирак тақиниш одати азалий анъана бўлиб, ҳатто, ёш болаларга ҳам тақилиши мумкин. Кўз мутахассисларининг фикрича, зирак миопияни сустлаштираркан.

Исирғалар одатда тилладан, қистирма турлари эса арзонроқ металллардан ҳам ясалади. Қистирма зиракларни тўғри тақиниш, вақтида ечиш муҳимдир. Сабаби – томок, тил ва милқларда оғрик пайдо қилиши мумкин. Фақат кўзни ўткирлаш мақсадида тақилганда зиракнинг бир пойи ҳам кифоя қилади.

Кейинги йилларда исирғаларга ҳавас қилиш ҳам анча ошиб бормокда. Улар турли-туман ранг ва шаклларда ниҳоятда кўпайиб кетган. Хорижлик кўпгина аёллар бир қулоғига 5-6 тагача зирак тақишни одат қилишди. Эркакларнинг қулоғидаги зираклар ҳам бугун ҳеч кимни тааж-жубга солмай кўйди. Игнадан ўлгудай кўркадиган одамлар қулоқ тешиш деганда чидам ва итоат билан туриб берадилар. Бунинг боиси – қулоқдаги тақинчок аёлларимиз киёфасининг, пардозу андозининг сўнгги якунловчи нуктасидир. Ёлғиз зиракнинг ўзи одмигина кундалик кечки либосга пўрим тус бериши, уни ўзгартириб юбориши мумкин. Ой балдоғу ҳалкаларни тантанали маросимларга, уйда ва кўчада тақадилар. Шу зийнат туфайли қулоқ инсоннинг энг тантиқ, энг кўзга кўринган яқин аъзосига айланган. Шу сабабли ҳам унга алоҳида эътибор берилади.

Ҳомиладорлик пайтида биринчи навбатда, бошка барча аъзолардан олдин қулоқ шаклланади ва энг барвақт – 30 ёшларда қарийди. Демак, қулоқ худди тери қатори парваришга мухтож. Уни ҳар қуни юз-кўлга кўшиб ювиш етарли эмас, ҳарзамон-ҳар замонда махсус суюкликлар билан унинг ичларини ҳам тозалаб туриш лозим. 1950 йили француз табиби қулоқ билан ҳомиланинг шакли бир хиллигига эътибор қилган ва қулоқ супрасида муайян аъзоларга алоқадор жойларни аниқлаган. У қулоқни тўғри тешиш йўли билан инсонларни кўп дардлардан қориг қилган, асаб, бод, қон босими сингари касалликларни ҳам йўқота олган. Кўзидан нолиган кўпгина кишиларнинг қулоғи тешилган жойидан иллат тошган, у бартараф этилгач, кўз яна аввалгисидек кўра бошлаган.

Шарқ тиббиёти нуктаи назаридан ҳам қулоқда баданнинг барча аъзоларига тегишли муайян нукталар бор. Шу жойларга таъсир этилганда у билан боғланган аъзоларда ҳам ўзгариш содир бўлади. Хусусан, қулоқ солинчагида кўз, тиш, тил, юз мушаклари, ички қулоқ билан боғланган ўн битта нукта бор. Игна нотўғри санчиляганда шундай нукталарнинг бирига шикаст етказиб у билан боғлиқ аъзо-

ни касаллантириш мумкин. Шу сабабли кулоқни тешиганда жуда эҳтиёт бўлиш талаб этилади.

Германиялик табиблар жигар ёки ўтга зарар етказмаслик учун зиракни бир кунда уч соатдан кўп вақт такмасликни, кечаси эса албатта, ечиб қўйишни тавсия этадилар. Ёш болаларнинг эса кулоғини тешишга шошмаслик керак экан. Кўзга ижобий таъсир кўрсатиш учун кулоқ чаноғининг кўз билан бевосита боғланган жойини тешиш керак. Бу нуқта тахминан солинчакнинг ўртасига тўғри келади. Хатога йўл қўйиш мумкин эмас, негаки кўзга тегишли жой анча кенг.

Ушбу аъзонинг ҳуснига келганда энг чиройли деб узунлиги 6-7 см, эни 3-3,5 см бўлган кулоқ ҳисобланади. Яна кулоқнинг устки қисми унинг умумий узунлигининг 1/3 қисмидан ошмаслиги, солинчаги эса 1/3 қисмидан камроқ бўлиши лозим.

Инсон кулоғининг шакли унинг феъл-атворини акс эттиради, дейишади мутахассислар. Хусусан, поляк мутахассислари ана шундай аломатларни аниқлаганликлари хақида маълумотлар бор.

Кичкина кулоқлар (6 см гача) енгилтаклик, жонсараклик, юзаки лекин яхшигина ақл нишонасидир. Семиз бўлса, унда мусикага лаёқат бўлади. Катта кулоқлар (7 см дан узунроқ) ўзбилармонлик, уздабуронликни билдиради. Узун, лекин энсиз бўлса – пала-партиш, бетокат, ҳасадгўй ва хасис одамларга хосдир. Шундай кулоқ семиз ҳам бўлса – тўпорилкка, юпка ва тарвақайлаган бўлса – истеъдодларга, хусусан, муסיқий лаёқатларга йўйилади.

Учи учли «бўрикулоқ»нинг таъбири – ёвузлик ва золимликдир. Чўзинчок кулоқ назокат ва нафосат, энли бўлса – ирода ва ақл кучи, кабарик бўлса кўнгил торлиги ва тажанглик, шалпангкулоқ эса дилкашлик белгисидир.

Кулоқ солинчагига қараб ҳам мутахассислар қуйидаги фикрларни билдиришади. Солинчак йўқ бўлса – бундай кишилар боодоб, кўнгилчан, лекин кези келганда иродаси ҳам, феъли ҳам каттик бўлади. Солинчак қанча узун бўлса умр шунча узок, эгаси эса шунча ақлли бўлади дейи-

шади. Шарқда эса солинчаги узун одамлар донишманд ҳисобланган.

Солинчак биров олдинга қайрилиб турса – хушфеълликдан далолат беради. Қулоқнинг ички гардиши эхтирослар кўрсаткичидир, ташқарига ошиб, туртиб чиккан бўлса – кучли эхтиросни билдиради. Қулоқнинг олд ва уст қисмидаги қора доғлар қандайдир яширин дард аломати бўлиши мумкин.

Қаттиқ, пишиқ қулоқлар – мустаҳкам соғлиқ ва узоқ умр аломати, юмшққ, бўш қулоқлар – заифроқ саломатликдан далолат. Қулоқнинг қаттиқ-юмшққлиги соғлиққа қараб ой сайин ўзгариб туради. Кишининг қулоқлари унинг ақл даражасини ҳам кўрсатиши мумкин. Қулоқнинг тепа нуқтаси қошдан ҳам баланд бўлса – бу улкан ақл-заковат, кўз билан баробар бўлса – ўртадан сал юқорироқ ақл-идроқ, кўздан ҳам паст бўлса – ўртамиёна ва ундан ҳам кам ақлдан далолат беради.

ХОЛДА ҲИКМАТ КЎП

XV асрда баданида холи бор кишиларни шайтоннинг тамғаси босилган деб ҳисобланган. Холи бор аёлларни ҳатто, ўтда қуйдиришган. Буни қарангки, XVIII асрда Чўлпон юздузининг юзи хол билан безатилган, деган ақида пайдо бўлди-ю, аёллар ҳам ўзларига ясама хол қўя бошладилар. Ҳозирги пайтда инсоннинг холига қараб унинг хулқ-атворини, келажакдаги тақдирини олдиндан айтиб берувчилар бор.

Агар аёлларнинг холи ўнг қошида бўлса – турмушга эрта чиқади ва бахтли бўлади; чап қошида бўлса, бунинг акси; кўзи атрофида бўлса, бойликдан нишона; ўнг юзида бўлса – муваффақият йўлида азият чекади; бурнини учида бўлса – ҳар хил хийлалар билан мақсадига эришади; лабида бўлса – самимий, хушёр, бойликка берилмайди, ортиқча жавобгарликдан бош тортади; лабининг учида бўлса – нозик табиатли; лабининг остида бўлса – муҳаббат бобида мағрур;

ўнг кўксида бўлса – ўзини ўтга-чўкка урадиган куйди-пишти; чап кўксида бўлса – кенгфеъл, сабр-тоқатли; бикинида бўлса – бола-чақали бўлади.

Борди-ю, мабодо холи катта бўлса – уруғ-аймоғи кўп бўлади; ўнг елкасида бўлса – омадли; чап елкасида бўлса – даромаддан қийналади; билагида бўлса – ўзи кизикқан соҳада омади юришади, бахтга эришиб, бойликка эга бўлади; қўлида бўлса – бахтга ва бойликка йўл очилади; тўпиғида бўлса – ҳеч кимга мухтож бўлмайди, меҳнатқаш, чидамли бўлади.

Агар эркакларнинг холи: ўнг манглайида бўлса – шухрат ва бахтга эришади; чап манглайида бўлса – пулдан қийналади; ўртасида бўлса – бахтли мухаббатга учрайди; кулоғида бўлса – ҳеч нимадан ғам чекмайди; бўйнининг бир чеккасида бўлса – кўп захматлар чекади; олд томонида – боши айлангудек буюкликка кўтарилади; иягида бўлса – атрофидаги кишиларнинг иззат-хурматиغا сазовор бўлади; елкасида бўлса – умрида кўп қийинчиликлар кўради, тинимсиз меҳнат қилади; ўнг қобирғасида бўлса – уятчан, тортинчоқ, бўшанг; чап қобирғасида бўлса – ҳазилқаш, сўзамол; яғринида бўлса – тоза, кўнгли очик; оёғида бўлса – мустақил бирон иш қилолмайди, уятчан бўлади.

ЮЗДАГИ АЖИНЛАР АЛОМАТИ

Юз бу – очик китоб. У бизнинг ички фазилатларимиз, феъл-атворимиз ҳақида кўп нарсаларни айтиб бериши мумкин. Ақл-фаросати бор инсон аёлларнинг юзларини «безаб» турувчи ажинлардан кўп нарсаларни билиб олади:

– қошлар ўртасидаги иккита тик ёнма-ён чизик ўйчан, диққат-эътиборли феъл-атвор белгиси. Баъзан тез ҳаяжонланиш, кизишиб кетишни кўрсатади;

– қошларнинг тенг ўртасидаги битта тик чизик – соҳибининг қатъий феъл-атвор соҳиби экани нишонаси. Пешонасида бундай чизикчаси бор аксарият аёллар юксак раҳбарлик чўкқиларига эришади;

– кўз ташқи бурчагининг ёнидаги майда ажинлар – дилқаш, одамларни ўзига жалб этадиган феъл-атворни билди-

ради. Шунингдек, аёлнинг хупчакчаклигини, тез-тез кулиб, ёхуд жилмайиб туришини билдиради;

– пешонадаги бир талай кўндаланг майда ажинлар аёл кишида бир оз иккиланувчанлик борлигини, ҳамма нарсага шубҳа билан қарашини кўрсатади. Бирок улар баъзан ўзининг буларни яширишга ҳаракат қиладилар;

– лунждаги тик майда ажинлар аёлнинг жуда сезгирлигидан, ҳаётий қийинчиликларга куйинчаклик билан қарашидан далолат. У кўпинча химояда гуришни маъқул кўради;

– кулоқдан киялаб пастга лаблар томонга йўналган чизик – мағрур, мустақил феъл-атвор белгиси ҳисобланади. Умумий қабул қилинган қоидаларга бўйсунитишни хуп кўрмайди. Бу шахсни бўйсундиришнинг ўзи бўлмайди.

Феъл-атворнинг хусусиятларини очиқ берувчи бу ажинлардан ташқари бошқа ажинлар ҳам мавжуд. Улар одатда, бизнинг ўрганиб қолган одатларимизни кўрсатиб туради. Агар сиз кўлингизни лунжингизга тез-тез тираб турсангиз, унда бу лунжингизда ажинлар кўп бўлади. Юзини ёстикка кўйиб ухлайдиган аёлларнинг юзларида ажинлар тез пайдо бўлади. Кимда-ким ҳаддан зиёд кўп вақтини офтобда ўтказса, унинг пешона ва лунжларини майда чизикчалардан иборат бутун бошли тўр қоплайди.

ОЁҚЛАРДАГИ ЧИЗИҚЛАР

Оёқларимиз тагидаги чизиклар нимани англатишини биз билаймиз. Буни ўрганадиган фаннинг номи подоманиядир. У инсон оёғининг тагида табиат қолдирган чизикларнинг нималигини айтиб бериш билан шуғулланади.

Ҳаёт чизиғи – қатта ва иккинчи бармоқларнинг ўртасидан ўтади. Кўлнинг кафтида у ҳаётнинг узунлигини англатса, оёқда ҳаётбардошликни билдиради.

Ақл чизиғи – ҳаёт чизиғига ёнма-ён, оёқ кафтининг ўртасигача чўзилади. Бу чизик қанчалик узун бўлса, одамнинг ақлий қобилияти шунчалик юқори бўлади.

Юрак чизиғи – бармоқларнинг асосига ёнма-ён ўтади. Агар чизик узун бўлса – таъсирланувчанликни, узук-узук ва ифодасиз бўлса – совуқликни, шаҳобчаларга эга бўлса – ичиқораликни билдиради.

Венера чизиғи – катта бармоқ томонга йўналган. Бундай бўлиш одамлар билан мулоқотда бўлганда муваффақиятни англатади.

Юпитер чизиғи – раҳбарлик ишига қобилият борлигидан гувоҳлик беради.

Сатурн чизиғи – ҳаётдаги муваффақиятлар.

Меркурий чизиғи – тижорий қобилиятлар.

Марс чизиғи – энг қийин вазиятлардан ҳам усталик билан чиқа оладиган кучли шахс.

Ой чизиғи – сохиби орзуга берилган феъл-атворга эга, саёҳатга чиқишни хуш кўради.

Катта бармоқ чизиғи – бу сезгининг, идрокнинг устунлигидан гувоҳлик беради.

Жимжилоқ чизиғи – агар пастга эгилган бўлса, хўжаликни яхши юритиш ва узокни кўра билишни билдиради.

МУЧАЛ ВА ОЙ НОМЛАРИ МАЪНОСИ

Мучал таквими 22 мартдан бошланади. Бу демак ҳозирги таквимдаги январь, февраль, 21 мартгача бўлган давр олдинги мучал йили ҳисобига киради. Одамнинг ёши мучал йили билан ҳисобланганда, унга бир йил кўшилади.

* * *

Мучал йили 21 мартдан келгуси йилнинг 20 мартагача қадар бўлган даврни қамраб олади. Бирор йил қайси мучалга тўғри келишини аниқлаш учун аввал ўша йилдан 4 сони айрилади. Қолдиққа бир сони кўшилса, мучал рақами чиқади.

* * *

Мучал йилининг ойлари осмондаги ўн икки юлдуз туркуми – бурж номи билан юритилади. Уларнинг арабча ва ўзбекча номлари қуйидагича:

Ҳамал – Қўй (21 – 19 апрель).
Савр – Сигир (20 апрель – 20 май).
Жавзо – Эгизаклар (21 май – 21 июнь).
Саратон – Қискичбақа (22 июнь – 23 июль).
Асад – Арслон (24 июль – 23 август).
Сунбула – Бошок (24 август – 22 сентябрь).
Мезон – Тарозу (23 сентябрь – 22 октябрь).
Акраб – Чаён (23 октябрь – 21 ноябрь).
Кавс – Ёй (22 ноябрь – 21 декабрь).
Жаддий – Тоғ эчкиси (22 декабрь – 19 январь).
Далв – Қовға (20 январь – 18 февраль).
Хут – Балик (19 февраль – 20 март).

Ҳозирда қўлланилаётган таквим ойлари

Январь – икки юзли худо Янус шарафига яндариус деб аталган. Римликлар эътиқодича, бу худо ҳар нарсанинг боши ва охирининг ҳомийси бўлган.

Февраль – латинча «февруум» сўзидан олинган, ўликлар тангриси Фебруарий номига қўйилган. Фебруариус сўзи тозаланиш, покланиш маъносига эга.

Март – аслида «мартиус» сўзидан олинган бўлиб, деҳқонлар ва чорвадорлар ҳомийси Марс номи билан аталган.

Апрель – «апфире» сўзидан олинган бўлиб, маъноси «Ўз инъомларини намоён этувчи» демакдир. Баъзи манбаларда гўзаллик ва муҳаббат маъбудаси Афродита исмидан, айримларида ҳосилдорлик тангриси номидан келиб чиққан дейилади.

Май – маъбуда Майя (Майус) исмидан олинган. Гўзаллик ва шод-хуррамлик оғи ҳисобланади.

Июнь – Юпитернинг хотини – маъбуда Юнона шарафига қўйилган. Афсоналарга қараганда, Юнона аёллар ҳомийси бўлган. Эр-хотинлар қўша қаришини, ували-жували бўлишини истаган.

Июль – Рим давлат арбоби, машҳур лапқарбоши Юлий Цезарь шарафига шундай аталган.

Август – Юлий Цезарнинг набира жияни ва вориси, Рим хокони Октавиан Август номига кўйилган.

Сентябрь – кўхна Римда қабул қилинган ўн ойлик таквимнинг тартиб бўйича еттинчи ойи.

Октябрь – лотинчада октобер, ўзбекчада эса «саккиз» дегани бўлади.

Ноябрь – лотин тилидаги новембер сўзидан олинган. Римда эски таквимдаги ойларнинг тўққизинчиси.

Декабрь – юкорида эслатилган таквимнинг энг охириги ойи. Лотинча десимбер сўзидан олинган. Деким – ўн деган маънони англатади.

ДАРАХТЛАРДА ҲАМ ЖОН БОР

Қадимдан эркакларга уч ишни бажариш фарз саналган. Шулардан бири ниҳол ўтқозишдир. Агар тарихга назар ташласак, эркаклар дарахт ўтқозиш ишини ноқонуний равишда ўзлариники қилиб олишгани маълум бўлади. Дарахт ўтқозишни биринчи бўлиб аёллар бошлашган экан. Бизга мифологиядан маълумки, греклар маъбудаси Артемида ҳайвонларни овлаш билан шуғулланган. Аммо у фақат овдагина эмас, боғдорчилик ишларида ҳам эркаклар билан баҳслашиб, ўсимликларнинг доривор эканлигини илк бор аниқлаган. Шу боис ҳам бир қанча дорилар аёллар номи билан аталади.

Қадимда баъзи давлатлар ўз давлат тамғаларида гоҳ дарахтлар баргини, гоҳ ўсимликларни тасвирлашган. Ҳозиргача баъзи элат ва халқлар ўз ҳудудларида дарахтларнинг олти тури, у ёки бунисидан рамз сифатида фойдаланишади. Дарахтларнинг ҳам жони бор. Тана – орқа мия, бутоклари – 72 минг асаб торлари, етти хил ранги – баданнинг етти асосий маркази, барглар ўпкасидир.

Инсонлар билан дарахтлар ўртасида алоқа мавжуд. Агар алоқа бўлмаса, дарахтлар даволигини, инсонга яхшилик қилишини, баъзида ҳаёт тарзини ўзгартиришини биз қасқдан ҳам билардик? Илм-фан бугун бундай саволларга ижобий жавоб беришга ҳаракат қилмоқда. Барглар-

га капалак курти тушмокчи, дейлик, дарахтлар олдиндан хавфни сезгандек, бир-бирларига хабар юбориб, ўз кимёвий «захар»ларини ишлаб чиқаришаркан. Аник ва тўғри хабарнинг «тили» ҳалигача бизга номаълум бўлса-да, тажрибаларнинг кўрсатишича, тана ва бутоклар СОС хабарини юборишаркан. Балки ахборот узатишда биомайдон иштирок этар. Бу сирли мўъжиза хақида фанда ҳали ҳамон баҳс кетяпти.

Агар халқ тиббиётидаги эски луғатларга эътибор берсангиз, ҳайратомуз тажрибаларга дуч келиш мумкин. Мисол учун, Марказий Осиёда тут дарахти хосиятли ҳисобланган. Тут дарахтини ота-боболаримиз арик бўйларига, боғларнинг четларига кўпроқ экишган. Очарчилик йилларида ҳам тут пишиғига етганлар тирик қолишган. Тут пишиғига етдими, демак очликдан ўлмаслиги тайин. Тут дарахтини кесиш хосиятсиз саналган. Илгарилари оилада ўғил туғилса, яхши ният қилиб терак экишган. Бу ҳам яхшилик аломатларидан бири, албатта.

Қадимги Мисрда ва Яқин Шарқда эшик олдида ва деразаларга сабурни осиб қўйиш одат бўлган. Бу ўша хонадон ахлининг соғ-саломат юриши, узок яшаши белгисини билдирган. Сабур (алоэ) бир неча йил сувсиз яшаши ва гуллаши мумкин экан. Қадимги римликлар эса бу ўсимлик ҳар қандай хавф-хатардан сақлашига қаттиқ ишонишган. Гиппократ давридан то ҳозиргача аёллар касаллиги, ошқозоничак, асаб касалликлари, шамоллаш кабиларни шу ўсимлик билан даволашади. Олимларнинг таъкидлашларича, фотосинтезнинг гули микробларни йўқотаркан, ҳиди чарчокни ёзиб, бош оғриғини қолдираркан, уйқуни келтираркан.

Ёронгул қалбингизда муҳаббат уйғотади. «Ҳар хил сеҳр-жодулардан сақлайди», барги эса фол очишда фойдаланилади. Бир замонлар унинг баргига саволлар ёзилган. Агар ёзув тез қуриса, жавоб салбий, секин қуриса, демак бу яхшилик аломати, дейилган.

Қадимда грек фолбин ва қохинлари дафна дарахти шохини бўйинларига осиб, баргини эса чайнаб юришган. Шундан улар «дафначилар» номини олишган. Улар бу да-

рахтнинг пўстлоғи, танаси, барги ва гулидан дори сифатида фойдаланишган.

Тарихий манбаларда ёзилитича, чинор дарахти учун Троя уруши бошланган экан. Маиҳур римлик врач Квинт Самоник юздаги ажинларни йўқотиш, чиройли ва ёш кўриниш учун чинор баргини юзга суртишни тавсия этган.

Илм-фан ривожланиши натижасида жуда кўп фанга номаълум нарсалар аниқланмоқда. Янги-янги кашфиётлар амалга ошириляпти. Бунинг натижасида инсонлар манфаат кўрмоқда. Бирок ҳали инсоният олдида бу масала аниқланиши лозим бўлган қанчадан-қанча кашфиётлар турибди. Олимлар дарахтлар ва ўсимликларда ҳам асаб тизими мавжуд эканини аниқладилар. Улар ҳам инсонлардек, ҳамма нарсани тушунаркан ва дунёни ҳис қилар экан. Шунинг ўзи катта кашфиёт эмасми? Шундан бўлса керак, олимлар дарахтларда ҳам жон бор, дея қатъий таъкидламоқдалар.

ДОРИВОР ЎСИМЛИКЛАР ТАРИХИ

Барча нарсаларнинг тарихий манбалари бўлганидек, ўсимликларнинг ҳам тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Ўсимликлар ҳақидаги биринчи ёзувлар милоддан 3 минг йил аввалги манбалардан топилган. Баъзи маълумотларга кўра, бизнинг давримизгача етиб келган қўлёзмаларда доривор ўсимликлардан фойдаланиш милоддан 6 минг йил мукаддам шумерлар (ҳозирги Ироқ ерларининг қадимги аҳолиси) томонидан ёзиб қолдирилган дейилади. Папируслардаги ёзувлар ўрганилганда эса, милоддан 4 минг йил аввал, Мисрда ўсимликларнинг қандай ташки кўринишга хоссаларга эга бўлгани ҳақида хулоса қилиш мумкин.

Мисрликлар милоддан аввал, 1500 йилларда махсус экспедициялар ташкил этишган. Масалан, улар қадимда ҳозирги Сомалига денгиз орқали ўсимлик йиғувчиларни махсус кемаларда жўнатиб, турли хил доривор ўсимликларни келтириб, дори-дармон тайёрлашда улардан фойдаланишган.

Қадимги рим табobati ривожланишида юнонистонлик олимлар ва уларнинг ёзиб қолдирган асарлари катта таъсир

кўрсатган. Қадимги Рим олими ва табиатшуноси Клавдий Гален тиббиёт ва фармацевтикага оид кўплаб асарлар битган. Гален ўша даврдаёқ дори воситаларини қайнатиб, дамламалар тайёрлашни тавсия этган. У илгари сурган фикр дори тайёрлаш соҳасидан чуқур ўрин олди. Ҳозирги кунда ҳам Гален препаратлари, деган ном сакланиб келмоқда.

Доривор ўсимликлардан фойдаланиш Шарқий Осиё давлатларида ҳам яхши ривожланган бўлиб, фармацевтика тарихида катта ўрин эгаллайди. Тиббиёт фанининг Хитойда ривожланиши тарихи эрамыздан аввалги 3216 йилларга бориб тақалади. Масалан, 695 йилда Хитой олими Ли Ди бир неча мутахассислар билан ҳамкорликда аввал ёзилган китобларни қайта ишлаб, йирик асар – «Син Сью Бен Цао» ни яратган.

Хитойнинг бошқа бир йирик доришунос олими XVI асрда яшаган Ли Ши Гжень доривор воситаларга оид 52 жилддан иборат асар яратган. Бу асарда 1852 турдаги дори воситалари келтирилган бўлиб, асосий ўрин ўсимликларга ажратилган. Ўша даврдаёқ Ли Ши Гжень табиблар кенг фойдаланадиган симоб, маргимуш ва бошқа захарли моддаларни ишлатишга қарши чиккан.

Марказий Осиёда ҳам доривор ўсимликлардан фойдаланиш тарихи жуда узок даврларга бориб тақалади. Ҳозирги кунгача етиб келган манбаларда, асосан, ўрта асрнинг йирик комусий олимлари Абу Али ибн Сино (980–1037) ва Абу Райҳон Беруний (973–1048) ларнинг асарлари, ижод маҳсуллари ер юзидан тан олинган ва шу пайтгача илмий ҳамда амалий аҳамиятини саклаб келаётган илмий асарлардир.

Абу Райҳон Беруний ижодининг сўнгги асарларидан бири асосан доривор ўсимликларга бағишланган бўлиб, «Китоб ас-Сайдан фит-тиб» («Тиббиётда фармакогнозия») деб номланган. «Сайдана» асари эса ўсимлик доришунослигига оид ниҳоятда қимматбаҳо манба бўлиб, у Шарқда ўрта асрларда, ўсимликларнинг ишлатилиш тарихига бағишланади. «Сайдана» китобида мингдан ортик ўсимлик, ҳайвонлар ва минераллардан тайёрланадиган дори восита-

ларининг тавсифи келтирилган. Ўз даврида Беруний дори воситаларини, айниқса доривор ўсимликларнинг, турли хил миллат ва элатлар орасида ҳар хил аталиши мумкинлигини инобатга олган ҳолда иш олиб борган. Бу китобда ўсимликлар, ҳайвонот дунёси маҳсулотлари ва минералларга оид 4500 хил араб, юнон, хинд, сурия, форсий, хоразм, турк ва бошқача номларни келтириб, тартибга солган. Бир неча асрлар аввал Беруний бобомиз томонидан олиб борилган илмий ишларнинг аҳамияти ҳозирги кунда ҳам фармацевтика соҳасининг ривожланишида муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда.

ҚАҲВА – ҚАДИМИЙ ИЧИМЛИК

Қайноқ ичимликлар сирасига қирувчи қаҳва ҳам узок тарихга эга. Қаҳва ҳақида турли ривоят ва афсоналар мавжуд. Тарихий манбаларга кўра, инсониятнинг қаҳва дарахти билан танишганига 2 млн. йилдан ошиб кетган. Унинг асл ватани эса Африка, тўғрироғи Марказий ва Жанубий Эфиопия ҳисобланади. Бу ерда қаҳва асосан ёввойи ҳолда ўсган. Аммо эфиопияликлар уни ичимлик сифатида истеъмол қилишга унчалик шошилишмаган. Ҳатто, яманликлар томонидан маданийлаштирилгач ҳам Эфиопияда қаҳва ичиш узок вақтга қадар тақиқланганича қолиб кетган. Аста-секин маҳаллий қабилалар ушбу хушхўр ичимликни яширинча ича бошлашган. Айримлар эса қаҳвани бижғитиш орқали вино олишга ҳам муваффақ бўлишган экан. Ушбу ичимлик маст қилиш хусусиятига эга бўлгани боисми, уни араб халқлари «кавах», яъни қаҳва деб атай бошлашади.

Араб афсоналарида қаҳванинг яратилиш тарихи асосан шайх Умар номи билан боғлиқ. Афсоналарда айтилишича, шайх Саҳройи Кабирга бадарға қилинади. Яшап илинжида шайх чўлнинг бир четида ўсиб ётган яшил рангдаги қаҳва мевасидан истеъмол қилади ва уни қайнатиб ичади. Ана шу афсона туфайли араб халқларига қаҳва ичимлик сифатида танилади. Араб савдогарлари ва бадавийлар томонидан қаҳва туя қарвонлари орқали кўплаб Осиё ва мусулмон

мамлакатларига таркала бошлайди. Бирок қаҳва илк бор Ажамда юксак даражада кадр топган. Сўнгра Яман, Миср ва Европа мамлакатларига кенг тарқалган.

Шарк мамлакатларига саёҳат қилган европалик тадқиқотчилар қаҳва ичимлиги ва дарахтига жуда қизиқиб қолишади. Қаҳва Европага тахминан 1548 йили кириб келади. Лондонда биринчи қаҳвахона 1626 йили очилган. Бу қаҳвахонанинг хўжайини инглиз Эдварде Туркиядан олиб келган канизак грек аёли бўлган. XVIII асрга келиб эса қаҳва бутунлай дунё мамлакатларини забт этади. Маросимлар, учрашувлар, тўй-томошалар қаҳвасиз ўтмайдиган бўлади. Қаҳва ичиш урфга айлангач, кўпгина дунё шаҳарларида қаҳвахоналар очилади.

«Европага XVI асрда кириб келган 1573 йил» немис врач Раувольф Алеппода ўзи кўрган қаҳваторлар хақида маълумот берган. 1615 йили Венеция республикаси денгизчилари илк бор бир қоп қаҳвани Туркиядан олиб келишган. Италияда 1626 йили биринчи марта қаҳва тайёрланган. Уни Папанинг Эрондан қайтган элчиси Делла Валле тайёрлаган экан. Чой ва қаҳва ичиш қонуи-қоидалари худди ана шу даврда пайдо бўлади.

Ҳозирда қаҳва ишлаб чиқаришда етакчилик қилаётган Бразилияга эса илк қаҳва кўчати 1727 йили Париждан келтирилган экан. 1938 йили машҳур «Nestle» компанияси ўзининг илк тез эрувчан қаҳвасини яратади. Ушбу кашфиёт Бразилия ҳукуматини омборларда тўпланиб қолган қаҳва муаммосидан халос этади.

Бугунги кунда арабика қаҳваси бошқа турлари ичида етакчи ҳисобланади. Арабика қаҳва дарахти доимо яшил рангда бўлиб, 5 метрдан 10 метргача етаркан. Ҳозирда қаҳва экинзорларининг салкам 90 фоизига ана шу қаҳва нави экилади. Кейинги ўринда турувчи рабуста қаҳваси кўпроқ экваториал ўрмонзорлар ва Конго дарёси атрофидаги саванналарда етиштирилади. Аксарият сотиладиган қаҳва доналари асосан арабика навидан саралаб олинади. Ушбу қаҳва доналари олий ва биринчи навларга ажратилади. Бундай қаҳванинг иккинчи ёки бошқа навлари йўқ.

Шу боис донли қахва кукулнисига караганда анча киммат туради. Қолаверса, донли қахва ўзининг хуштаъми ва хушбўйлилиги билан ҳам бошка қахвалардан кескин фарк қилади.

Статистик маълумотларга кўра, 1995 йилга келиб қахва бутун дунё халқларининг биринчи рақамли севимли ичимлигига айланган. Ҳар йили сайёрамиз аҳолиси камида 400 млрд. қахва идишда бу хуштаъм ичимликни истеъмол қилишни канда қилмас экан. Қолаверса, қахва нефтдан кейинги иккинчи ўринда турувчи бозори чаккон маҳсулот ҳисобланиши ҳеч кимга сир эмас. Одатда уни кўпгина дунё халқлари кечки соат олтилардан сўнг ичишади. Қахва ичиш кечки овқатнинг ниҳоясига етганини ҳам англатаркан.

Бугунги замондошларимиз эса қахвани истаган пайтда ичишга одатланиб қолишган. Бирок қахва ичишда меъёр ва чегарадан чиқмаслик ўта муҳим. Кун бўйи тетик кўриниш учун шифокорлар кунига 3–4 марта қахва ичишни тавсия этадилар. Шуни ҳам унутмаслик керакки, қахва маълум муддат давомидагина сизга тетиклик бахш эта олади. Қолаверса, унинг инсонни ёшартириши ҳақидаги гапларга асло ишониш керак эмас. Буларнинг бари тўқилган уйдирмалардир. Мамлакатимизда ҳам қахва ичиш одатга айланиб қолди. Халқимиз орасида чой ўрнида ҳам ичиландиган ичимликлардан биридир.

МИНГ ДАРДГА ДАВО АСАЛ

Асал нектардан, яъни гуллар ширасидан тайёрланиши сир эмас. Табиат ажойиботлари сирасига қирадиган ўта мазали асални бизга асаларилар тайёрлаб беради. Асаларилар гулларнинг нектарини йиғиб, ундаги мумка-такларга тўлдиради. Кейин уни қанотлари билан узлуксиз елпиб туриб, нектар таркибидаги намни буғлантиради. Қизиғи шундаки, асаларининг асал тайёрлашдаги иши фақат нектарнинг намини «буғлантириш»дангина иборат эмас. Нектарга дастлаб асаларининг асал қоринчасида

узок вақт таъсир кўрсатилади, яъни ишлов берилади. Лекин нима билан таъсир кўрсатилиши ҳозиргача сир бўлиб қолмоқда.

Қабулчи асалари нектар йиғувчи асаларининг келтирган юкини, яъни ширасини қабул қилиб олгач, коринчасида муайян вақт сақлайди, сўнгра оғзидан хартумчасини чиқариб, пастга эгади, шунда хартумча учида нектар томчиси пайдо бўлади. Асалари томчини ютади, кейин яна чиқаради, тагин ютади ва х.к. Бу ҳолат олимларнинг кузатишларича, салкам 240 марта такрорланаркан. Шундан кейин ширин нимфабрикатни мумкатакка жойлайди. Бирок иш шу билангина битмайди. Нектарни асалга айлантириш каби мураккаб жараённи бошиқа асаларилар давом эттиради. Улар суёқ ҳолатдаги чала асал, чала нектарни мумкатакнинг бир кўзидан олиб бошқасига жойлайди. Бу жараён асал куюклашгунча давом эттирилаверади. Асалари ўз уяси олдида бетиним гувиллаб учиб юрганида, асосан шу машғулот билан банд бўлади. Шу билан бир қаторда асаларилар атайин ўз уяси ва мумкатаклар олдида учиб, қанотлари билан нектарни елпиб туради. Кузатувчиларнинг аниқлашича, айни шу кезларда асаларилар эринмай дақиқасига 26400 марта қанот кокадилар. Буни ҳам кўявсринг. Асалари нектарнинг намини асал коринчасидаги махсус безлар ёрдамида ҳам шимиб олади, шу билан нектарни ферментлар, витаминлар ва микробларни ўлдирадиган моддалар билан бойитади. Қисқаси, коринчада асал стерилизация қилинади. Шунинг учун ҳам айнинамайди, сифати бузилмайди.

Ҳисобларга кўра, 100 грамм асал тайёрлаш учун бир асалари 1 миллион гулнинг нектарини йиғиши керак экан. Ана шу «шифобахш ичимлик»дан иборат юкни уяга ташиниш учун асалари 15 минг марта (агар гуллар асалари уяси-дан бир ярим километрдан узокроқ бўлса) катнайди. Баъзан асаларилар нектар йиғиш учун 8 километр масофага учиб боради. Бу ҳолда уларнинг бориб келадиган йўли 46 минг километрни ташкил этади. Бу эса асаларининг ер шарини экватор бўйича айланиб чиқиши билан баробар.

Шундай машаккатли ва улкан меҳнат натижасида атиги 100 грамм асал олинади. Юксиз асалари соатига 65 километр тезликда учadi. Асаларининг корнига йиккан нектари унинг $\frac{3}{4}$ вазнига тенг бўлади. У шу юк билан юкорида айтилганидан икки баравар секинрок учadi. Асал қадимда барча дориларнинг асосий таркибий қисми ҳисобланган. Қадимги Миср, Юнонистон, Бобил, Ҳиндистон ва Хитойда беморларни даволашда асал кучи ва қувватидан усталик билан фойдаланилган.

Ҳозир ҳам кўпгина касалликларни даволашда асалдан фойдаланилади. Масалан, жароҳатлар, шамоллаш, юкори нафас йўллари ва ўпка касалликлари, юрак, жигар, буйрак, асаб тўқималари, ичак, тери ва кўз касалликлари асал билан даволанади. Даволаш косметикасида ва нур касаллигининг олдини олишда ҳам асал ишлатилади.

Асал болалар ва қариялар, моддалар алмашинуви сусайган кишилар учун анча фойдалидир. У ҳар хил ориклаш, ич қотиш, ошқозон ва ичакнинг яра касалликлари ва бошқа касалликларни даволашда ишлатилади. Асал оғир операциядан чиққан кишилар учун ҳам фойдали ҳисобланади.

Асалнинг ҳиди ва мазаси асаларининг нектарни қайси ўсимлик гулидан олганига қараб, ҳар хил бўлади. Етилган асал мазаси ва тўйимлилиги жиҳатидан юкори сифатли дейилади. Асалнинг етуқлигини аниқлаш учун унга қошиқ солиб (20° даража атрофидаги ҳароратда), тез айлантрилиб кўрилади. Етуқ асал қошиққа ўралади, етилмагани эса оқиб тушиб кетади.

Асалари уяси (мум)дан олинган асал сақлаш пайтида аста-секин кристаллашиб, «шакарлашиб» қолади, лекин сифати бузилмайди. Ўта қуюқлашиб қолган асални маълум иссиқлик ҳароратини бериб суюлтириш мумкин. Лекин шунини ҳам унутмаслик лозимки, ҳарорат 37°C дан ошганда асал тўқ ранг олади, 40°C дан ошганда эса хушбўй ҳиди уча бошлайди ва унинг шифобахш парҳез хусусияти камаяди.

Асал бактерияларга қарши курашиш хусусиятига ҳам эга ва айрим маҳсулотларни, масалан, сарийғни консервалашда

кўлланилади. Бунинг учун пиша идишнинг ички томонига асал суркалгандан сўнг сариёғ тўлдирилиб, устидан яна 2–3 см қалинликда асал куйилади. Шундай қилиб сариёғни ярим йилдан ортиқ вақт сақлаш мумкин. Хуллас, Абу Али ибн Сино асалнинг жуда кўп касалликларга даво экани ҳақида ўзининг «Тиб конунлари» китобида батафсил ёзиб қолдирган. Халқимизда: «асал барча касалликларга даво», деб бежизга айтилмайди.

УМРНИ УЗАЙТИРУВЧИ НЕЪМАТ

Асал энг кучли озука бўлиши билан бир қаторда шифобахш хусусиятга ҳам эга. Шунинг учун ҳам асални умрни узайтирувчи неъмат дейишади. Асалнинг ушбу хусусиятларидан фойдаланган одамлар қадим замонлардан бери ҳар хил касалликларни даволаганлар. Бактериологик текширишлар асалда ва унинг сувдаги эритмасида бактерия флораларининг ўсмаслигини кўрсатган. Асалда касаллик кўзғатувчи бактериялар, масалан ичбурурғ, паратиф, ичак таёкчалари, стафилакокк ва стрептакокк таёкчалари нобуд бўларкан. Асал ана шундай хусусиятларга эга эканлиги кўп бора амалда исботланган.

Кўпчилик озик-овқат маҳсулотлари, сут, қаймоқ, дон, ёғ ва бошқалар яхши сақланмаса тез бузилади. Бирок асал эса тоза идишда юз йил, ҳаттоки минг йилгача яхши сақланиши мумкин экан. Шунинг учун ҳам асал қадим замонлардан бери халқ таъбиотида ич касалликлари, болалар хасталикларида, жароҳатланган одам ва бошқа жуда кўп касалликларни даволашда кенг қўлланиб келинган. Бундан ташқари асал узок умр кўриш манбаи ҳам ҳисобланади.

Ҳиндларнинг қадимий китоби «Аюрведа» («Ҳаёт китоби»)да инсон ҳаётини парҳез таомлар билан узайтириш мумкин, агар шу таомлар таркибига асал ва сут қўшилган бўлса, дейилган. Қадимги Грецияда асални табиатнинг энг қимматбаҳо тортиғи, деб ҳисобланган. Улуғ юнон шоири Ҳомер, милоддан 900 йил илгари ҳам ўзининг «Илиада» ва «Одиссея» асарларида асални яхши таърифлаган. Масалан,

«Илиада» асарида Агамемнон ўз аскарларига асалдан хушбўй ичимлик тайёрлаб берганлиги ҳақида баён этилган.

Машҳур математик олим Пифагор: «Узоқ умр кўришимнинг бирдан-бир сабаби озукам таркибида ҳар доим асал бўлганида» деб айтган эди. Пифагор 90 йилдан зиёд умр кўрган. Юз йилдан кўп умргузаронлик қилган Демокритдан: «Узоқ умр кўриш ва соғлом бўлиш учун нима қилиш керак?» деб сўраганларида у ички аъзоларни асал билан, терини ёғ билан суғориш керак, деб жавоб берган экан. Гиппократ 107 йил умр кўрган. У турли касалликларни даволашда асалдан кўп фойдаланган экан.

Буюк табиб Абу Али ибн Сино бундан минг йил илгари саломатликни сақлаш ва узоқ умр кўриш учун доим озик-овқат таркибида асал бўлишини таъкидлаган. 45 ёшдан ошган кишиларга ҳар куни асалнинг ёнғок билан эзилган аралашмасини истеъмол қилишни тавсия этган. Шунингдек, олим ҳар хил дориворлар ва турли маслаҳатлар билан бир қаторда, бошланғич ўпка касалликларини даволашда эрталаблари асалнинг кизил гулбарги билан аралашмасини қабул қилишни, кон-томир ва юрак касалликларида асал билан ширин анор истеъмол қилишни маслаҳат берган эди.

Халқ табибатида турли шамоллаш касалликлари ва ўпка касаллигида асални илик сутга аралаштириб ичиш қўлланиб келинади. Ўпка касалликларида асал кўпинча лимон, сабзи, шолғом сувлари билан аралаштириб ичилган. Асалдан ошқозон, ичак ва бошқа аъзоларнинг касалликларини даволашда ҳам кенг қўлланилади.

Асал тинчлантирувчи хусусияга ҳам эга. Уйқусизликда ва ҳар хил асаб, шунингдек, болалар касалликларини даволашда асалдан кенг фойдаланадилар. Асалнинг қувватли ва тез ҳазм бўлиш, хушбўйлик хусусияти, ширин таъмлиги ундан болаларни даволашда кенг фойдаланишига имкон беради. Кекса одамларда учрайдиган камқонлик ва қувватсизликда, меърида ўсмаётган болаларни даволашда асални турли йўллар билан ишлатиш мумкин. Бундан ташқари турли парҳезли таомларни тайёрлашда асални қўллаш лозим бўлади. Асални бекорга минг дардга даво деб

айтишмайди. Унда умрни узайтирувчи хусусиятлар борлиги ҳам амалда исботланган.

ТАННОЗ ХОНИМЛАР

XVII–XVIII асрларда Россиянинг Европа билан яқинлашуви туфайли рус халкининг турмуш тарзида ҳам қатор муҳим ўзгаришлар содир бўлди. Жумладан, Европа тарихан илгарирок таркиб топган турли расм-русумлар худди шу даврда Русияда ҳам таркала бошлаб, бу ердаги удумлар билан уйғунлашиб кетди. Буни ҳамиша аёллар ардоғида бўлган косметик пардоз-андоз соҳасида ҳам кузатиш мумкин. Бу даврда юкори табакага мансуб аёллар фойдаланган пардоз буюмлари, мода андозаларининг аксарияти Европадан олинган. Айти пайтда бу борада Русияда қадимдан мавжуд бўлган тажриба ва удумлар ҳам сақланиб қолди. Аммо улар кўпроқ қуйи табака вакиллари турмуш тарзида ўз аксини топган.

Екатерина II даврида Русияда олифта аёллар соатлаб пардоз-андоз қилишган. Айтикса, соч ўримига қатта эътибор беришган. Сочга оро бериш чинакам санъат саналган. Бунинг учун даставвал бош устида квадрат шаклдаги соч ўрими ясалган. Сўнгра ундан икки тарафга жажжи эгри гажаклар тортилган. Бош ортига ясама соч уланган. Ўша даврдаги соч ўрими 35 см бўлган. Шу боис сочни ёнгин хавфидан сақлаш учун қибор аёллар йиғиладиган қатта хонадонлардаги кандиллар бошга тегмайдиган қилиб баланд ўрнатилган. Аёллар, айтикса сочи сийрақлар беҳисоб гажак ва жингалаклар ясаш учун соч етишмаслигидан қийналишган. Французлар ихтироси – ясама соч – парик уларнинг жонига оро қирди. Франция қироли Людовик XIV даврида пайдо бўлган парик Русда ҳам кенг тарқалган. 1795 йилдан бошлаб парик қийиш урф бўлди. Қибор аёллар қунига турли рангдаги бир нечта парикдан фойдаланишган. Улар одатда эрталаб оқини, қундузи қўнғир, кечқурун эса қора рангли парик қийишган.

Бундан ташқари, упа-элик суртиш удуми ҳам Русияда ўша даврларда пайдо бўлган. Аксарият аёллар пушти,

сарғиш ва кулранг упани ёктиришган. Танноз ойимчалар уни чаплаш учун баъзан ичи бўш шкафлардан фойдаланишарди. Бунинг учун улар шкаф ичига кириб, эшикларни ичкаридан беркитишган. Шкаф шипида упу сочадиган махсус асбоб ўрнатилган бўлиб, хонимлар ип ёрдамида уни бошларига, юзларига силкитишган. Шундай қилинганда тепадан бир текисда упу чанги ёғиларди. Кейинрок, курук упу ўрнини мойупа эгаллади. Ўша пайтга оид тарихий манбалардан бирида бу хусусда қуйидаги сўзлар битилган: «Қиз-жувонлар бўйинларига, юзлари, қўлларига қалин қилиб қизил, зангори ва жигарранг бўёқлар суртишарди. Бундан ҳатто, қош ва киприклар ҳам курук қолмас эди. Оқ жойни қорага, қора жойни оққа бўйяшарди». Пардозсиз аёлларни эса олифта хонимлар қалақа қилишар, устидан ғийбат қилишарди.

Ўша пайтда рус черкови аёлларнинг бундай пардоз-андозига салбий муносабатда бўлган, албатта. Чунончи, 1661 йилда Новгород митрополити упу-элик суртган аёлларнинг черковга киришини қатъиян ман этган. Лаби бўялган ва бошланг аёллар ҳозирги кунда ҳам черковга кириш ҳуқуқидан маҳрум.

XVIII асрнинг сўнгги қорагида Европада пардоз-андоз асираси бўлмаган аёллар деярли қолмаган эди. Ҳатто, айрим давлатларда пардоз кишилар ахлоқига салбий таъсир қўрсатиши мумкин, деб ҳам чўчишган. 1779 йилда инглиз парламенти бу хусусда махсус қарор чиқаргани тарихдан маълум. Қарорда жумладан, мана бундай дейилган: «Ҳар қандай ёлпдаги аёл – бу қизми, жувонми, бевами – қатъи назар, банарти атир, лаб бўёғи, мойупа суртса ёхуд баланд пошналик пойабзал қийса, бу билан у ҳазрати олийлари фуқароларини фосихликка судраган ҳисобланади. Бундайлар жодугарликда айбланиб, суд жазосига тортиладилар ва уларнинг никоҳи бекор қилинади».

Лекин бундай огохлантиришлар, пўписалар аёл зотини ўзига зеб беришдан ҳеч қачон қайтара олган эмас. Пардоз-андоз аёллар турмушининг ажралмас бир қисмига айланган. Пардоз-андозсиз аёлларни тасаввур ҳам қилиб

бўлмайди. Айниқса, ҳозирги кунда гўзал аёлларимиз пардозсиз кўчага чиқиб у ёқда турсин, ҳатто уйда ўтирганда ҳам усиз ўтиришолмайди. Бу эса уларни янада гўзал ва чиройли қилиб кўрсатади.

Энг кенг тарқалган пардоз буюми бу одеколондир. Одеколон Россияда рус қўшинлари Францияга бостириб борганларидан кейин тарқалган. Дарвоқе, француз императори Наполеон одеколонни жуда яхши кўрган. У боши ва елкаларини одеколон билан ювган. Русдаги дастлабки атир «Амур нафаси» деб номланган. Кейинроқ бу ерда италиялик Меркурио Франжипуани ихтиро қилган «Франжипиан» атири пайдо бўлган. XVIII аср охирига қадар Русияда атир ўрнига турли хушбўй гиёҳлар, жумладан, ялпиз солинган сувдан фойдаланишарди. Екатерина II даврида ҳар хил хушбўй гиёҳлардан тайёрланган «қурук атир» мода бўлганди. Бундай «атир» вабодан ва бошқа касалликлардан сақлайди, деб ишонилган.

Екатерина II даврида танноз аёллар сўлиб бораётган чиройларини тиклаш учун сутли ванна қабул қилишган. Бундан ташқари, гўзал хонимлар пардоз мақсадида оддий воситалардан ҳам фойдаланишган. Масалан, терини юмшок ва силлик қилиш учун танага янги сўйилган бузоқ гўшти боғлаб ётилган. Сепкилни йўқотиш учун эса зағизғон тухуми чакиб суртилган. Бу уларга ёрдам берганми-йўқми, бу борада бирон-бир фикр билдириш мушкул. Аммо бунинг учун мутахассисларнинг ёрдами зарур бўлиши бор гап.

Инсоният тарихида зеб-зийнат буюмларига, тилла такинчоқларга қизиқмаган ёки унга нописанд бўлган аёл зоти учрамаса керак. Русда зирак, балдоқ, узук тақиш қадимдан расм бўлган. Қизалок оёққа туриши биланок, онаси унинг қулоғини тешиб, зирак ёхуд исирға таққан. Камбағал аёллар мисдан, бойвуччалар эса кумуш ва олтиндан ясалган зирак, узук тақишган. Қимматбаҳо майда тошлар билан безатилган «Искра» деб аталган олтин зиракларга орзумандлар, айниқса кўп бўлган.

Қимматбаҳо кийимлар кийиш Русда ўзига тўқлик ва кадр-қиммат белгиси ҳисобланган. Барча табақага мансуб

одамлар бегим кунлари оддий ва камтарин кийинишган. Қадим Русда кизларнинг кокили жуда кадрланган. Бўлғуси куёв келинни сочига караб танлаган. Сочи узун киз соғлом, меҳнатсевар, қўл-оёғи чаққон ҳисобланган. Турмуш курган аёллар сочларини икки ўрим килиб, бошларига чамбарак килиб тож шаклида ўраб юрганлар. Ўша замонларда аёл кишининг бошяланг юриши беадаблик саналган.

Сочга муносабат бизнинг замонимизга келиб эса бутунлай ўзгариб кетди. Замонавий кизлар бошяланг юриши русумга айланди.

УПА-ЭЛИК, ЛАБ БЎЁҒИ...

Қадимги даврда ҳам аёллар упа-эликдан фойдаланишган. Перулик ер қазувчилар ерни қавлаётганларида икки минг йиллик тарихга упа-эликни топишди. У ерда ойна, упа-элик, киприк учун туш, кош бўяш қалами, тарок, тирноқлар аррачаси, мўйчинаклар бор эди. Шунингдек, польшалик ер қазувчилар қадимги Хатшепсут подшосининг (милоддан аввал XVI аср) ибодатхонасини қазигаётганда ҳақиқий упа-элик хонасини топишган. Қидирув давомида яна сохта соч қолили, соч бўяйдиган бўёқ қолдиғи, қотиб қолган бўёқ, мой, тушлар ҳам бор экан.

Улар бой ва ранг-баранг бўлмаса-да, ҳар ҳолда тарихий аҳамиятга эга бўлган. Чунки бу маълумотлардан улар ҳам худди ҳозирги замонавий косметологлардек, упа-эликдан кенг фойдаланишгани аён бўлди. Қадимги мода ортидан қувувчилар ўзига оро берип воситаларини тайёрлашда фақат табиий ўсимликларни ишлатишган. Шунинг учун ҳам улар юқори баҳоланган фойдали жихатларининг кўплиги хусусида тарихий манбаларда маълумотлар учрайди.

* * *

Биринчи бўлиб аёлларнинг лаб бўёғини ўйлаб топишган қадимги мисрликларга тасанно айтса бўлади. Ушбу косметик воситадан қадимги Греция ва Рим гўзаллари фойдаланишган. Ўрта асрда лаб бўёғи деярли

ишлатилмаган. Аммо 1883 йилда Амстердамда ўтказилган Бутунжаҳон кўргазмасида унутилган бу янгилик кўп аёлларнинг эътиборини жалб қилди. Аммо анча вақтгача у яна унутилди. Фақат 1915 йилдагина лаб бўёғи биринчи марта қулай идишда пайдо бўлди. Ҳозирги кунда бундай идишни ҳар бир аёлнинг сумкасида учратиш мумкин.

ТОШГА ЁЗИЛГАН СЕВГИ МАКТУБИ

«Севги қадимийдир. Уни ҳар бир қалб янгилайди» деган фикрнинг тўғрилигини бундан кўп йиллар олдин топилган қадимий севги мактуби ҳам исботлади. Аниқланишича, бу топилма милоддан 2200 йил муқаддам ёзилган йигитнинг ўз маълуқасига севги изҳори экан. Момо Ҳаво пайдо бўлгандан бери инсон билан қадамбақадам одимлаб келаётган бу улуғ туйғу ўзининг изҳор тилини турли воситалар билан ифода этиб келди. – Шеърят, Муסיқа, Қўшиқ, Ракс, Санъат ...

Шеърни изҳорга айлантириш учун севгидан яна бошқа нимадир керак бўлади. 2200 йил берида туриб, шунча йил наридаги ошиқ йигитнинг изҳор воситасидан фойдаланиш натижасиз, ҳатто зарарлидир. Чунки ўша ошиқ йигитнинг дил рози етиб бормагани аниқ. Негаки, содда ошиқ йигит дил изҳорини ўн олти килолик тошга ўйиб ёзган. «Қалби тош қотган қиздан кўра тош яхшироқ», деб йигитни оклашингиз ҳам мумкиндир. Аммо бу восита севгингизни 2200 йил нарига элтса-да, кизнинг қалбига етказолмайди. Изҳордан мақсад абадийлик эмас, севги эканлигини назарда тутсак, гарчанд тош бўлса-да, муҳаббатингизни инсон қалбига ёзиб қўйинг!!!

НОЁБ ХОТИРА СОҲИБЛАРИ

Ҳаётда ноёб хотирали инсонлар кам бўлса-да учраб туради. Аксарият инсонлар доим хотирасидан шикоят қилишидаям жон бор. Улар кўпинча ниманидир эслаб қололмаётганликларидан нолийдилар. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор, албатта.

Машҳур математик ва кибернетика соҳаси олими фон Нейман ўтган асрнинг 80 йиллари бошида ақл бовар қилмас бир илмий янгиликни эълон қилади. Маълум бўлишича, инсон хотираси миллионлаб китоблардаги маълумотларни ўзида сақлаб қолишга қодир экан! Сира қутилмаган бу хулосани бирданига ҳазм қилишнинг ўзи бўлмайди. Чунки биз авваламбор, «миллионлаб» деган сўзнинг маъносини тугал англаб етолмаймиз. Бунга олимларнинг ўз хулосалари бор. Масалан, миллион нафар одам ёнма-ён турса, нақ Ойга етиб борар экан. Ёки милодий йил бошлангандан буён ҳали миллион кун ҳам ўтмабди. Шу иккитагина мисолнинг ўзиёқ кишини ўйлантириб қўяди.

Тарихий манбаларнинг шохидлик беришича, Юлий Цезарь ва македониялик Александр ўз кўшинидаги барча ~ 30 минггача бўлган аскарнинг ҳар бирини таниган ва исмларини билган. Эрон шоҳи Кир ҳам ана шундай қобилиятга эга бўлган экан. Ана энди ўша аскарларнинг қувонч-шодлиги, фахр-ғурурини тасаввур қилишга бир уриниб кўринг-а! Шундай улуғ ҳукмдор 30 минг аскар орасида сени таниб, исмингни айтиб чақирishi жуда катта гап эмасми? Бундай ҳукмдор учун ўзингни ўтга-чўкка урсанг, жон фидо қилсанг арзимайдими, ахир!

Кадимги дунёнинг машхур кишиларидан Фемистокл Юнонистон пойтахтида яшовчи 20 минг нафар аҳолининг ҳар бирини таниган ва исмини билган. Файласуф Сенека эса ўзи атиги бир марта эшитган, аммо бир-бири билан мутлақо алоқаси бўлмаган 2000 та сўзни такрорлаб айтиш қобилиятига эга бўлган.

Математика даҳоси Леонард Эйлернинг қувваи ҳофизаси сонларга нисбатан айниқса кучли эди. Масалан, у юзгача бўлган барча сонларнинг олти даражаси даражаларини ёддан билган. Академик А. Иоффе логарифмлар жадвалидан ёддан фойдаланган. Академик С. Аплигиннинг хотирасига эса умуман ақл бовар қилмайди. У беш йил олдин тасодиф туфайли бир мартагина қўнғирок қилган телефон рақамини хатосиз айтиб бера олган. Бундан кучли хотира фақат буюк шахслардагина бўлар эканда деб ўйлашингиз мумкин. Йўқ, асло ундай эмас. Оддий одамлар ҳам улардан қолишмайди. Зотан, уларнинг мияси ҳам умр мобайнида миллионлаб воқеа-ҳодисалар, таассуротларни қайд этади. Хотираларнинг айнан шу тарзда жамлануви эса инсон ақли-идроки чегараларини янада кенгайтиради.

Бирок хотира қаерда жойлашган ўзи – онгами ёки ботиний онгами? Кундалик ҳаётда онг одамга кучли таъсир кўрсатган нарсаларни эслаб қолади. Ботиний онг эса инсон ҳаётини бошдан-оёқ – туғилганидан бошлаб бутун умри мобайнида кечган жамми воқеа-ҳодисалар, гап-сўз, хилма-хил таассуротлар – ҳамма-ҳаммасини эслаб қолдирганга ўхшайди. Бу айниқса, гипноз ҳолатида яққол намоён бўлади. Гипноз ёрдамида объектнинг онги гўёки ўчириб қўйилади. Чунки бунда одам уйқуга ўхшаш (аммо уйқу эмас) бир ҳолатда бўлади ва биргина гипнозчининг овозини эшитади, холос. Гипнозчи ўша одамнинг ботиний онгига мурожаат қилиб, ҳар хил саволлар беради. Ботиний онг эса оддий онгга нисбатан чексиз билим ва хотирага эга. Бошқача айтганда, бирон кишининг ҳаётида нимаики рўй берган бўлса, ботиний онг уларнинг ҳаммасини – ҳатто, ўша одамнинг ўзи билмайдиган нарсаларни ҳам жуда яхши эслайди.

Э. Гаон исмли шахс умри мобайнида ўқиб чиққан 2500 та китобнинг ҳаммасини ёддан билган экан. Буниси ҳам майлику-я, улардан исталган парчани ёддан ўқиб бера олган. Яна айтишларича, Польшадаги «Гурник» футбол клубининг ғазначиси Леопольд Хелд ҳам шундай ноёб хотира соҳиби бўлган. У клуб жамоаси ўйинларининг нафақат барча натижаларини, балки барча тафсилотларини ҳам жуда яхши эслаб қолган экан.

Ўтган асрнинг 80-йиллари аввалида Иқтидор Хусайн Қадрий исмли шахснинг ноёб хотираси ҳақида хабарлар тарқалади. У тарихий воқеа-ходисалар, уларнинг санаси ҳамда шунга алоқадор шахслар тўғрисидаги ҳар қандай саволга дарҳол жавоб берган. Қадрий ўзининг чексиз хотирасида инсоният тарихидаги кўплаб буюк кишиларнинг туғилган ва вафот этган саналарини сақлай олган. Ростдан ҳам инсон хотираси шундай мўъжизаларга қодирми? Бу олимлар жавоб топиши зарур бўлган масалалардан бири. Бунга ечим топиладими ёки шундай, жумбоқлигича қолаверадими, қолганини вақт кўрсатади.

ҚОН ГУРУҲИ ФЕЪЛ-АТВОРГА БОҒЛИҚ

Олимларнинг фикрича, инсоннинг феъл-атвори унинг қон гуруҳига бевосита боғлиқ экан. Қон гуруҳи «А» (иккинчи) бўлган одамлар ҳаракатчан, истараси иссиқ, ҳар қандай рухий изтироб ҳолатидан ҳам чиқа оларканлар. Улар жуда қобилиятли ва содиқ дўст бўлишаркан. «В» (учинчи) гуруҳ қонига эга бўлганлар таъсирчан, сусткашрок, хушмуомала, лекин ўзларига ва бошқаларга нисбатан жуда талабчан бўлишаркан.

«О» (биринчи) гуруҳи барчасидан аълодир. Булар доимо иши юришадиган ва йўлидан қайтмайдиган мард одамлардир. Улар ҳамма соҳаларда олдинда юришади. Спорт, санъат шайдоси бўлишади. Тўғри, қаҳри қаттиқ бўлиб, мақсадга эришиш йўлида ҳеч нарсадан қайтишмайди.

«АВ» (тўртинчи) қон гуруҳи соҳиблари эса аксинча ҳис-ҳаяжонли, ишнинг кўзини билмайдиган одамлардир. Шу-

нинг учун бой-бадавлат бўлишмайди. Бунинг устига ўз билганларидан қайтмайдиган кайсар ҳамдирлар.

Шуни айтиш керакки, юқорида келтирилганларнинг барчаси юз фоиз тўғри бўлмаса-да, бу фикрлар киши эътиборини ўзига тортадиган жиҳатларга эгаллигини ҳам тан олиш жоиз.

РУҲИЙ СОКИНЛИК

Инсон киммат, сифатли, экологик тоза озиқ-овқатларни истеъмол қилаётганда, улар кимдандир нафратланаётган бўлса, таом одамнинг вужудида захри қотилга айланар экан. Доимо ғазаб билан юрвчи инсонлар вужудида зарарли моддалар тўпланиб боради ва у моддаларни тери орқали чиқариб ташлай бошлайди, оқибатда... жориаз (тангачали темиракки) касаллиги келиб чиқади. Тиббиёт соҳаси олимлари узок текширувлардан сўнг шундай хулосага келдилар. Бу тахмин жориаз билан оғриган бир бемор мисолида ўз тасдиғини топди. У тинмай дори ичар, аммо сира тузала олмас эди. Шунда олимлар беморга кимнидир ёмон кўрмайсизми, дея мурожаат қилишади. У отасини ёқтирмас экан! Бемор аввал худди душмандек, кейин бир бахтсиз одамдек ва охири ўз отасини севгандек севишга ўз-ўзини мажбур қилди. Шунда руҳий сокинлик ва хотиржамликни ҳис қилди ва касалликдан фориғ бўлди.

ТАШҲИС ҚЎЙГАН РОМАН

Бу воқеа Лондонда содир бўлган эди. Катар шахридан ота-онаси билан келаётган бир ярим яшар қизчани Хитро аэропортида самолётдан ярим беҳуш ҳолда туширдилар. Қизча тиришиб, кўп терлар ва ютина олмай қийналарди. Врачлар мумкин бўлган барча тиббий чораларни кўрдилар.

Бирок улар беш кун мобайнида ҳам бемор касаллигини аниқлай олмадилар. Олтинчи куни ўлим тўшагида ётган бола олдида йиғилиб, кенгаш ўтказишди. Шундай қилиб врачлар ўзларини бу касаллик олдида ожизликларини сез-

дилар. Шунда энага Марша Майтленд уларнинг ганига аралшиб қолди. Марша Майтленд касал бола ёнида навбатчилик қилиб ўтириб, Агата Кристининг «Ок от вилласи» романини ўқиб ўтирганди. Китобда таллий металидан кучли захарланиш ва шунга доир бир қатор текширув ишлари ҳақида ёзилган эди.

Марша Майтленд лондонлик врачларга боладаги бу касалликнинг белгилари китобда баён этилган касалликка жуда ҳам тўғри келишини айтади. Текширувлар ҳақиқатан ҳам бола организмида бу металлдан катта миқдорда борлигини кўрсатди.

Врачлар кизчанинг ота-онаси билан гаплашганларидан сўнг у каламушга қарши ишлатиладиган захарли дорини ютиб юборган, деган хулосага келдилар. Орадан уч ҳафта ўтгач, кизча касалхонадан соғайиб чиқди. Шундай қилиб машҳур ёзувчининг асардаги тавсияси бир кизчани ўлимдан сақлаб қолди.

МЕТАЛЛАР ИНСОН САЛОМАТЛИГИГА ФЙДА

Ота-боболаримиз металл буюмларнинг шифобахш хусусиятлари ҳақида жуда яхши маълумотларга эга бўлишган. Тилла, қумуш, мисдан ясалган ҳар хил тақинчоқларни гўзал ва чиройли кўриниш учунгина эмас, балки соғлиққа фойдаси бўлгани сабабли ҳам тақиб юришган. Ушбу металллардан ишланган идиш-товокларда овқатланишган. Қадимги Хитой табиблари олтин инсонга соғлиқ ва ёшлиқни ато этишига астойдил ишонинган. Машҳур табиб Парацельс эса тилла буюмлар ёрдамида захм ва турли юқумли касалликларни самарали даволаб келган. Француз алхимёгари Давид де Плани-Кампи олтиннинг соғлиқ учун фойдали жиҳатлари ҳақида катта бир китоб ёзиб қолдирган. Алхимё таълимотига кўра, сайёрамизда етти хилдаги металл мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида сайёра сифатини белгилайди. Шу боис ҳам металлларда самовий куч ва шифобахш хусусият нихоятда кўп экан. Шундан бўлса керак, олтин –

Куёшдан, кумуш – Ойдан, симоб – Меркурийдан, мис – Венерадан, темир – Марсдан, калай – Юпитердан, кўрғошин – Сатурндан қувват оларкан.

Хинд йогларининг фикрича, коинотдан таралаётган электромагнит нурлари инсон соғлигига ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир қилиши мумкин экан. Шунинг учун металлдан фақат такинчок сифатида фойдаланиш кўп ҳам ярайвермайди. Негаки, уларнинг бири сизни даволаса, иккинчиси, дардингизни кучайтириб юбориши мумкин экан. Тиббиётда барча касалликлар икки гуруҳга, яъни салбий ва ижобийга бўлинади. Салбий турдаги касалликларни (сурункали хасталиклар ва хавfli ўсмалар) олтин ва кумуш ёрдамида, ижобий гуруҳдаги касалликларни эса мис билан даволаш қутилган натижани бераркан. Металл муолажасини ўтказиш кўпчилик ўйлаётгандек осон иш эмас. Бу ишда аввало, ташхисни тўғри ва аниқ қўйиш лозим. Шундан сўнггина металл буюмлар таванинг белгиланган нуқтасига қўйилади. Металл буюм терига ёпишадими, демак, муолажани бошламаган маъқул. Мабодо, бунинг акси бўлса, унда муолажани бемалол бошласа бўлади. Муолажа муддати 3–4 кундан ошмаслиги керак. Орадан икки ҳафта ўтгач, ушбу муолажани яна такрорлаш мумкин. Дарвоқе, металл билан боғлиқ ҳар қандай муолажа мажбуран ўтказилмаслигини эсда тутиш лозим.

Эрамиздан аввалги I асрларда шифокорлар металл қуқуни, ундан ажралган тузлар асосида сил, жигар, буйрак ва бошқа қатор касалликларни даволашган. Қолаверса, хиндларнинг кўхна «Аюверда» илми ҳам металл истеъмол қилишни ўргатувчи ноёб манба ҳисобланади. «Аюверда» таълимоти барча оғир металлларни илоҳий деб билади. Ана шу илми пухта эгаллаган мутахассисларнинг таъкидлашларича, мис инсондаги ортиқча ёғларни эритади. Жигар, талоқ ва лимфатик тизим фаолиятини сезиларли даражада яхшилайдди. Шунингдек, мис камқонликка ҳам барҳам беради. Тилла эса асаб ва юрак мушакларини мустаҳкамлайди. Зехни ўтқир, ақлни расо қилиш баробарида, организмнинг қурашувчанлик қобилятини янада оширади. Темир суяк

остигаги мия ва тўқималар фаолиятини яхшилайти. Ушбу металл кизил кон таначаларини кўпайтириш, асаб ва мушак толаларини мустаҳкамлаш хусусиятларига ҳам эгадир. Кўрғошин асосан жинсий аъзо касалликларини даволашда кенг қўлланилади. Кумуш кўпроқ мадорсизлик, ичак хасталиклари ва жиғилдон қайнашида аскотади. Бундан ташқари, кумуш ўткир юрак хасталикларини даволашда ҳам қўл келади. Қалай эса инсонни ёшартириш хусусиятига эга. Шунингдек, қандли диабет, астма, нафас олиш йўлларидаги инфекцияларни даволашда унинг ўрни бекиёс.

Ҳозирги замонвий тиббиётда металллардан имкон қадар самарали фойдаланиб келинмоқда. Сир эмас, ҳозир поливитаминлар таркибида қимматбаҳо металллар сирасига кирувчи мисни топиш мумкин. 2003 йил КХДР металл билан боғлиқ ўзининг шов-шувли янгилигини тарқатганди. Улар ғайриоддий зотилжам касаллигига қарши «Кимдан-2» дори воситасини ишлаб чиқиб, ўша дори таркибида олтин борлиги ҳақида жар солишган эди. Бу эса кўпгина Африка давлатларида ОИТС ва бошқа юкумли касалликлар металл кўшимчаларига бой дори-дармонлар ёрдамида даволаш амалиётига киритилган. Бирок металллардан тайёрланган дорилар тананинг бошқа аъзоларига зиён етказмайди деб ҳеч ким қафолат бера олмайди. Бундай дорилар танага тезда сўрилиб кетмагани боис, кон котиши, буйрак ва жигар фаолиятини ишдан чиқариши эҳтимолдан холи эмас. Шу боис бундай дориларни ичишдан олдин шифокор билан маслаҳатлашиб олиш мақсадга мувофиқ.

КЎЛДА ДИЛ ТАФТИ

Инсондаги энг яхши сифатлардан бири ўзаро рухий ва жисмоний таъсирдир. Яхши сўзлар ва хушмуомалалик билан болани эркалаш унга яхши кайфият бахш этса, силабсийпалаш ҳам гўдакнинг рухий ва жисмоний ривожланишига бевосита ижобий таъсир кўрсатаркан.

Болани ёшлигида кўпроқ қўл теккизиб, меҳрибонлик билан силаб-суюб эркалаш, унинг мия тўқималарининг

соғлом, хотирасининг кучли бўлишига, катта бўлганда хаётда дуч келадиган турли муаммоларни тезлик билан ҳал қилишига ёрдам берар экан.

Сезги хисси гўдакда туғилмасдан олдин она корнидалигидаёқ пайдо бўларкан. Бу ҳисни билмаган мурғак яшашга кодир бўлолмайди. Олимлар сезги инсоннинг аклий қобилияти шаклланишига ва соғлигига таъсир кўрсатувчи энг асосий омил эканлигини аниқлашди.

Афсуски, аксарият ёш оналар иложи борида боласини қўлига камроқ олишга ҳаракат қилишади. Кўча-қўйда қўлларига кўтариб юрмасдан, аравачага солиб юришади. Уйда ҳам асосан овқатлантириш пайтидагина қўлга олишади. Ишончли маълумотларда таъкидланишича, америкалик чакалок бир кунда 2–3 соатгина онасининг қўлида бўлар экан. Ўз фарзандларига меҳру мурувват кўрсатишда Африкадаги баъзи қабила аёлларининг олдида тушадигани йўқ экан. Улар чакалоқларини кун бўйи бағриларида олиб юришаркан. Олимларнинг ўтказган тадқиқотлари хулосаларига кўра, гўдак қанчалик кўп онасининг қўлида бўлса, шунчалик дуркун ўсар экан. Чунки она, фарзанди кучоғида бўлганида уни қўллари билан силаб-сийпалаб эркалатади. Она қўлларининг гўдакка тегиши таъсирида эса унинг танасининг функционал ҳолатида ўзгариш рўй бераркан. Натижада терида фаол биологик моддалар ҳосил бўлиб, қонга тушаркан. Шунингдек, гўдак танасига она қўлининг тегиши тўқималарга фойдали таъсир кўрсатади. Чакалоқнинг она бағрида кўпроқ бўлиши ундаги қон димланишини йўқотиб, модда алмашинувини яхшиларкан, ҳамда нафас олишни бир меъёрга тушираркан. Болани кўпроқ қўлда кўтариб юриш, унинг ҳаракатчанлигини яхшилаш билан бирга, аклий тафаккурининг ривожланишига ҳам ёрдам беради.

Чакалоқдаги саксон фоиз алоқа воситасини ҳам онаси унинг терисига қўл теккизиш билан юзага чиқаради. Айниқса, онанинг қўл таъсири боланинг хавфсиз ором олиши ва бошқа ҳолатлари учун жуда-жуда зарур. Гўдак она меҳрини сезгилари орқали ҳис қиларкан. Болалар гўдаклигида шакилдоқ ва болққа ўйинчоқ, қўлига нима

илинса, оғзига солишга ҳаракат қилади. Шунда оналар унинг ҳаракатини кузатиб «болам очикибди-да» ёки «шу гўдаккина ҳам нафси билади» деб қўйишади. Аммо олимпларнинг аниқлашича, чақалок бундай нарсаларни фақат ейишга эмас, балки хиди ва таъмини ҳис қилиш учун оғзига олиб борар экан. Чунки ёш гўдақда туйғу сезгиси оғизолди ва лаб шиллик пардасида жуда кучли бўлади. Улар дунёга келганларининг илк даврида атроф-муҳитни шу туйғулари билан идрок эта бошлайдилар. Кейинчалик бошқа тана аъзолари орқали ҳис қилиш, сезиш, кўриш қобилиятлари такомиллашиб бораркан.

Болалар боғча ёшида ҳаётнинг бошқа барча даврларига нисбатан ҳамма нарсага қизиқувчанлиги ва таъсирчанлиги ортади. Бу даврда болаларни қўл теккизиб силаб-сийпалап, уларнинг характерида меҳрибонлик ва хушмуомалалик сифатларининг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Дунёни бир оз англаб етган ўсмирларда эса қарама-қарши жинсдагига қўл теккизишга мойиллик кучаяди. Бу ҳол уларда то никоҳдан ўтгунга қадар давом этади. Биз кўча-кўйларда ва бошқа жамоат жойларида севишган жуфтликларни кузатганимизда, кўпроқ йигитларнинг қизларга қўл теккизишга ёки бошқача бирорга интилишига (масалан, ўпинга, қўлидан ёки белидан ушлашига) гувоҳ бўламиз. Мутахассисларнинг таъкидлашича, бу ҳол тўйдан кейин кўпроқ аёлларда сезилар экан. Катталарнинг бир-бирига қўл теккизишини турлича талқин билан ифодалаш мумкин. Дўстона елкага қоқиш, тирсакларидан ушлаб, меҳрибонлик кўрсатиш, қарама-қарши жинсдагиларнинг бир-бирларига турлича қўл теккизиши, «Мен каттаман, сен ҳали боласан» деган маънода бошни силаши ва хоказо... Қўлни теккизиш нима мақсадда ва қандай бўлмасин инсонга рухий таъсир кўрсатади. Оддийгина бош силкиб саломлашиш билан қўл бериб кўришиш ўртасида ҳам катта тафовут бор. Қўл бериб кўришиш инсонни меҳрга чорлаши билан бирга, яхши кайфият бағишлашини ҳам олимплар аниқлашган.

Қўл теккизиш билан муомала қилиш орқали ўзгалар меҳрини қозониш ҳам мумкин. Инсон танасига қўл текки-

зиш, силаш-сийпашнинг таъсири ижобийдир. Касалхона-ларда юрак ўйноғи ёки бош оғриғи билан ётган беморларни тиббиёт хамширалари ёки яқин қариндошлари томонидан яхшилаб силанса, беморнинг бош оғриғини тўхтатиш, юрагини тинчлантириши кузатишган.

Қолаверса, халқ табобатида ҳам кўпгина касалликлар қўл теккизиш, укалаш-силаш билан даволанади. Қўл теккизиб даволаш усуллари жуда қадим замонлардаёқ маълум ва машхур бўлган. Умуман, инсоннинг асосий аъзоларидан ҳисобланган қўлда меҳру сеҳр, куч-қувват мужассам.

КИМ ҚАНДАЙ ЁЗАРДИ?

Балъзак туни билан ёзиб чиқиб (бу пайтда у ўзига мақбул усулда тайёрлаган қора қахвани тўхтовсиз ичарди), тонг ёришиши билан деразаларга қора пардани тортиб кўярди-да, шамларни ўчирмай, шитоб билан ёзишда давом этарди.

* * *

Флобер эрталаб соат тўққиз ёки ўндан бошлаб ишга ўтирарди. У нонушта учун танаффус қилиб олиб, яна дархол ишини давом эттирарди. Кўпинча тушлиқдан сўнг бир-икки соат мизғиб оларди. Аммо шундан сўнг эрталаб соат тўртларгача ишдан бош кўтармасди.

* * *

Лев Толстой жуда эрга турган. Сўнгра бир ярим соат боғдалаларни айланган. Сайрдан қайтгач, иш столига ўтирган. Дам олиш дақиқаларида тош кўтарган, ботқа жисмоний машқларни бажарган. Агар шерик топилса, бир-икки партия шохмот ўйнаган.

У тинимсиз ижод қилганига қарамай, умрининг сўнгги кунларигача иш қобилиятини сақлаб қолган. Бунинг боиси, Лев Толстой қатъий кун тартибига риоя қилган, кескин ақлий меҳнатни фаол дам олиш билан алмаштириб турган.

* * *

Гёте бир куни хотинига шундай мурожаат килган экан:
«Якин бир хафта ичида мени бутунлай тинч қўй, йўкса бутун режаларим чиппакка чикиб кетиши турган гап».

* * *

Михаил Достоевский кўпинча фақат тунлари ёзган. Кундуз кунлари уйнинг бошқа юмушлари билан машғул бўлган. Шу боис ҳам фақат кечалари қайнок ижод билан шуғулланган.

* * *

Жорж Санд ҳар куни кеч соат ўн бирларгача ёзаркан. Хотирлашларича, мабодо у соат ўн яримда романига охириги нуктани қўйган бўлса, шу заҳоти бошқа бир романини ёзишга киришаверган. У ҳақда «Романларни гўё хоним пайпоқ тўкигандек тўкиб ташлайверади» деб ҳазил килишар экан.

* * *

Баъзи адиблар гоҳида асарларини айтиб ёздирган (диктовка усули)лар. Ҳенрих Ҳенре бетоблиги туфайли шундай қилишга мажбур бўлган.

* * *

Гёте ҳам айтиб ёзиш усулини қўп қўллаган. Чунки у ўтириб ёзишни унчалик ҳуш кўрмаган.

* * *

Анатоль Франс илҳом келиб қолганда нима дуч келса, шунга ёзиб қўяверган. Ҳеч қачон қоғоз ғамлаб қўймаган. У эски хатжилдлар, таклифномалар, хатларнинг, газета-журналларнинг оқ жойларига ёзгани маълум.

ДАҲОЛАР ЁШЛИГИДА...

Ибн Сино тўрт ёшида Куръони каримни тўлик ёд олган.

* * *

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўн икки ёшида тахтга ўтирган.

* * *

Гёте тўккиз ёшида немис, лотин ва грек тилларида шеърлар ёзган.

* * *

Александр Толстой олти ёшида француз, немис, инглиз тилларини билган.

* * *

«Ақллилик балоси» асари муаллифи Александр Грибоедов ўн бир ёшида университетга ўқишга кириб, олти йилда олий ўқув юртининг учта факультетини битирган.

* * *

Чингиз Айтматов беш ёшида таржимонлик қилиб, қалам ҳақи олган.

БЎЙИНБОҒ ЭРКАКНИНГ КЎРКИ

Дунёда ҳар куни 700 миллионга яқин эркак киши бўйинбоғ такади. Лекин бўйинбоғ эркак усти-бошининг хашами сифатида нисбатан ёшдир. Уч юз йил илгари уни ҳеч ким билмаган. У илгари олифтагарчилик учун эмас, химоя воситаси сифатида пайдо бўлган. Бош кийим одамни офтоб нурларидан, ёмғирдан, қордан, совуқдан асрагандай, бўйинбоғ ҳам инсонни об-ҳавонинг ноҳуш таъсиридан химоя қилиш учун ўйлаб топилган.

Биринчи бўлиб шамоллашнинг олдини олиш мақсадида бўйинбоғ тақишни римлик аскарлар бошлаган. Кейин 1660 йилда Францияга қўнган хорват қўшинлари аскарла-

ри бўйинларига рўмолча боғлаб олганлар. Юкори табақа харбийларининг рўмолчалари шоҳидан бўлган. Бу зийнат французларга маъқул тушган, урф бўлиб кетган ва «хорват» деб атала бошлаган.

Бугунги кунда бўйинбоғ боғлаш усуллари жуда ҳам содалашган, бу тугунларни боғлашни қарийб ҳамма билади. Бўйинбоғ хусусида айрим хорижий давлатларда кўплаб кўлланмалар чоп этилади. Масалан, Италияда босилган китобда бўйинбоғ боғлашнинг 180 усули берилган.

Ҳозирги пайтларда бўйинбоғ расмий эркак либосининг зарурий беағидир. Гули, ранги, тугуни тўғри танланган эркак уст-бошига тугал, башанг тус беради.

Оч ранг костюмларга ранглари ёркинрок бўйинбоғлар маъқул келади. Масалан, кулранг костюм ва оқ кўйлакни ёркин кўк, сафсар ёки зангор бўйинбоғ очади. Жигарранг костюмга шу тусдаги очрок бўйинбоғлар танлаган маъқул. Расмий маросимларга кийиладиган қора костюм ва оқ кўйлақдан иборат уст-бош кулранг, мовий-кулранг бўйинбоғлар билан савлатли кўринади.

Умуман бўйинбоғ танлаш – бутун бир санъатдир, чунки бўйинбоғ – инсоннинг маданияти, фаросати, дид даражасининг кўрсаткичидир. Лекин ҳар қандай шароитда ҳам бўйинбоғда бўлиш шарт эмас. Масалан, бўйинбоғ мия иши унумини кескин пасайтириши аниқланган. Демак, ақлий меҳнат қилганда эркинрок уст-бош мақсадга мувофиқдир.

ҚЎЛҚОПЛАР ТАРИХИ

Кундалик ҳаётимизда аскоғувчи қўлқоплар ҳам узок тарихга эга. 1922 йили қадимги Миср фиръавни Тутанхамон сағанасидан топишган бир жуфт қўлқоплар бунга далил бўла олади. Тарихчиларнинг ҳисоблашича, қопчикни эслатувчи қўлқоплар фиръавн кўлига Осид мамлакатларига қилинган ҳужумлар туфайли келиб қолган. Кейинчалик эса қўл бармоқларига кийиладиган қўлқоплар пайдо бўла бошлаган. Бундай қўлқопларни қадимги римликлар, шунингдек, мисрликлар ҳам асосан овқатланиш пайтида кийишган

экан. Ўрта асрларда эса қўлқоплар рамзий маъно касб этди. Масалан, қўлқоп подшоаларнинг адолатли қарорини ифода-ловчи воситага айланди. Бундан ташқари, қўлқоп ёрдамида турли мақом ва мартабалар бериш қадимги шоҳларга хос одат эди. XI асрда аёллар оқ матодан тикилган қўлқопларни безак ўрнида қия бошлашади. Қўлқоп устидан тилла узук ва билакузуклар тақиш ўша замон аёлларига хос бўлган. XVII ва XVIII асрларга келиб эркаклар орасида «борокко» ҳамда «рокко» услубидаги қўлқоплар қийиш урфга қиради. Айни шу йиллари тирсакка этадиган қўлқоплар пайдо бўлди. Ҳозирги кунда эса қўлқоплардан ҳамма фойдаланади. Айниқса, изғиринли совук кунларда у жонимизнинг хузуридир.

КАШФИЁТЛАР ҚАНДАЙ ЯРАТИЛАДИ?

Неча миллион-миллион кишилар орасидан онда-сонда бўлса-да буюк даҳолар етишиб чиқади. Бунинг сабаблари борми? Кашфиётлар қандай яратилади? Аввало, буюк инсонларни жамият, халқ кашф этади. Буюк халқдангина кўплаб даҳолар етишиб чиқади. Бунга эса тарихда мисоллар тўлиб-тошиб ётибди. Хўш, ўша даҳолар қандай пайдо бўлади? Маълум гуруҳдаги тадқиқотчилар узок йиллардан буён бу муаммо устида изланиш олиб бормоқдалар. Улар ўз тадқиқотлари давомида даҳолар ҳаётига доир қимматли маълумотларни тўплашга муваффақ ҳам бўлишган.

Мутахассисларнинг фикрича, қуёшнинг оҳанрабо бўрони даҳолар пайдо бўлишига имкон туғдираркан. Қуёш бўрони қон босими ошишини ўйламасдан, яхши қайфият ва юксак илҳом билан ишлашга даъват этади. Бир неча кунлик таъсир хаттоки оддий фуқароларни ҳам маънавий юксалтиради. Пушкин ўзининг шоҳ асарларини ана шундай кунларда ёзганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Даҳолар ҳақида гап кетадиган бўлса, аксарияти эркаклар бўлиб чиқади. Шундай экан, ўтмишда аёллардан нега биронта ҳам даҳо чиқмаган деган фикрлар пайдо бўлиши мумкин. «Даҳолар ўз асарларини яратишлари ва кашфиёт-

лари учун, аввало, шарт-шароит, муҳит керак. Худди ана шу қулайликларни ҳозиргача аёлларга ҳеч ким яратиб бермаган», дея аёлларни ҳимоя қилганди бир файласуф. Статистик маълумотлар даҳоларнинг кашфиётларига рафикалари қўшган ҳиссаларини ҳам ҳеч қачон унутмаслик лозим.

Пабло Неруда аёлларининг бўсасисиз китоб ёзолмаслигини айтган. Улуғ шоир Гёте замондошларининг ёзишича, ҳаётда улкан ютуқларга эришса-да, кўп вақтгача ўзини бахтсиз ҳисоблаган. У бахтини оддий аёлдан топганда, энг яқин дўстлари ҳам уни тушунолмай қолишган. Немис маданиятининг улуғ намояндаси Ҳенрих Ҳейне ўз шеърларининг бир қаторини ҳам ўқимаган, саводсиз, ёш бир француз кизига уйланган. Бернард Шоу қирк ёшда бир кизни севиб қолиб, унга уйланган. «Аёллар, деган эди у, – севгида танҳодирлар, улар барча нарсада ҳам мутлако тенги йўқдир».

СОВҒАНИНГ ТАРИХИ

Инсонларнинг бир-бирларига ҳадя беришлари айнан гўдак туғилини биланок бошланган экан. Дастлаб, аждодларимиз совға бериш учун алоҳида маросимлар уюштиришган. Кейинчалик турли айёмларда ҳадялар орқали бир-бирларини йўқлашган, кўнгилларини кўтаришган. Мисол учун, римликларда кўпроқ мансабдор, масъул шахсларга янги йилда совға бериш анъанаси бўлган. Аввал зарҳал копланган мевалар, хурмо коки ва узумлар, кейинчалик мис тангалар ва бошқа қимматбаҳо буюмларни бадавлат киниларга ҳадя этишган. Агар юқори мансабдорларга арзон буюмларни тортик этишса, уни ҳақорат қилиш билан баробар бўлган.

Тухфа бериш одати бутун Рим худудига тарқалган. Бу одатга бағишланган маросимлар ҳам ўз тарихига эга. Дастлаб совға ишонч тимсоли бўлган. Гўёки совға берувчи ўзининг маълум бир меҳрини ҳам тухфа қабул қилиб олаётган инсонга бераётгандек бўлган. Бунда совға берувчи ва олувчи билан қариндош тутинишга, ўзига нисбатан унинг илтифотли бўлишига ишонган.

Қадимгиларнинг хисоблашича, тухфа нафақат олувчи, балки берувчи учун ҳам зарур. Ёки бошқача айтганда, у бу билан ўз бойлиги, очикқўнгиллиги ва маънавий сахийлигини кўрсатган. Айтиш жоизки, сахийлик рицарь ва зоҳидлар учун зарурий сифатлар саналган. «Совға совғани яхши кўради», «Тухфа тухфани кутади» деган нақлларга карамай, ҳеч қачон ўзаро ҳадя бериш келишуви бўлмаган. Айрим мамлакатларда инъом алмашиш меҳмонни кутиш анъанаси хисобланган.

Қизиги шундаки, олдин фуқароларга уларнинг совғаларини қайтариб бериш кўп учраган. Бу ўзгача аҳамият касб этган. Нафақат фуқароларнинг содиқлиги, балки шохнинг олийҳимматлиги рамзи бўлган. Агар подшога совға ёкиб қолса, уни ўзида қолдирган ва шу билан бир вақтда ундан ҳам қимматроқ тухфани фуқаросига маъқул кўрган.

Бобил ва шумерларда айнан тилла ва қумуш тақинчоқлар тортиқ этиш одати бўлган. Шумер эртақларида ёзилишича, ҳафсаласиз ўқувчининг отаси унинг устозини ҳузурига чакиради ва тансиқ ноз-неъматлар билан сийлайди. Эхтиром рамзи сифатида котиб-ўқитувчига тилла узук ҳадя этади. Унинг эвазига бирор нарса олмаган деб айтиш қийин. Бунинг эвазига ўқитувчидан дангаса болакайга кўпроқ эътибор қаратиш талаб этилган. Бу одат ҳозир ҳам мавжуд. Фақат қимматбаҳо тақинчоқлар эмас, балки иш ҳақининг кўп миқдорда белгиланиши орқали турли мутахассисларга мурожаат этиш мумкин.

Қадимги Юнонистонда энг яхши совғалар қаторига тилла тақинчоқлар, қўлёмалар, от ва бошқа нарсалар кирган. Юнонистон ва Римда қуллар, гўзал кизлар, йигитлар, қучли эркак ва аёллар тортиқ қилинган.

Ўрта асрларда араб мамлакатларида отлар, қанизаклар, қимматбаҳо матолар, хушбўй воситалар ва Дамашқ пўлатидан ясалган қуролларни ҳадя этишган. Ўзини ҳурмат қиладиган ҳар бир эркакнинг уйида бундай қуролнинг бўлиши талаб этилган. Аслида совға инсонларга қувонч улашиш, қадрдон яқинларининг юзида табассум пайдо

бўлиши имкониятидир. Айтиш мумкинки, бирор тухфа сизнинг дидингиздан келиб чикиб танланади. Шу сабабли ҳам уни танлаш осон кечмайди. Буни қарангки, уларнинг ҳажми ва баҳосига қараб инсонлар туйғулари ифодаланар экан.

Агар кичик тухфа бўлса дўстликни, каттароғи муҳаббатни англатади. Ўз-ўзига ҳадя этишни яхши кўрадиган инсонлар ҳам бор. Бу уларнинг атрофдагилар учун кадр-сизлигини англатмайди, балки ўз қайфиятини кўтариш усули саналади. Бошқача айтганда, у ўз-ўзига кўтаринки рух бағишлайди. Бугунги кунда ҳам тухфа бериш одати бор. Бўлганда қанақа денг. У турли байрамлар, саналар ва бошқа муносабатлар учун берилади. Бу борада ўзингизга нима раво кўрсангиз, бошқаларга ҳам шунини тортиқ этишингиз лозим. Инсонлар совға бериш борасида ҳам тонфаларга ажратилади. Айримлар борки, байрамларда тухфа беришса, ўзларини ўйлашади. Яъни ўзи учун совға олишини ўйлайди. Баъзи инсонлар эса кадрдон кишиси учун зарур буюмни харид қилса, бошқалар яқинларини қувонтиришни ўйлайди. Совғанинг катта-кичиги бўлмайди. Муҳими у яқинларингизнинг меҳри, дилини ёритсин! Бу эса улуғ савобли ишлардан биридир.

ШОКОЛАД ҲАҚИДА НИМА БИЛАСИЗ?

Шоколадни биринчи бўлиб татиб кўрган европалик Американи кашф этган Христофор Колумб бўлган. Тўғри, у какао дуккакларидан тайёрланган, табиатан аччиқ ичимликни ҳўплаб кўриб, узок вақт туфлаб ўтирган. Шунга қарамай, какао дуккакларини қирол Фердинандга олиб келган, аммо у буларга яхши эътибор бермаган. Фақат юз йилдан кейин Европада шоколад эътироф этилди. Бир фунт (бир кадок) шоколад жуда қиммат, 10–15 шиллинг турар ва олий табақа ичимлиги ҳисобланарди. Какао дуккакларидан валюта сифатида фойланишган, 100 дона какаога кул сотиб олса бўларди. XIX аср ўртасида швейцариялик Даниэль Питер янчилган какао қуқунига сўт аралаштирди, шу тариқа сўтли шоколад ҳосил бўлди.

Шоколад жуда тўйимли маҳсулот бўлиб 100 граммда 400–550 килокалория мавжуд. Тиббиёт ходимлари кон босими ошганда шоколадни кам истеъмол қилишни тавсия этишади. Аммо бошқача фикрлар йўқ эмас. Масалан, Калифорния университетининг олимлари юрак-қон томир тизими учун шоколад фойдали, деб ҳисобланади. Шоколад кон томирларининг торайиб, тўсилиб қолишидан сақлайди. Оз-оздан истеъмол қилинса, инфарктдан сақлайди ва ҳатто, кариесдан асрайди – тиш пастасига какао дуккакларидан тайёрланган бактерияга қарши экстракт кўшмоқчи бўлишмоқда. Бу ширинликнинг олимлар аниқлаган яна бир шифобахш хусусияти. Шоколад таркибида протеин, кальций ва бошқа жуда кўп фойдали моддалар бор. Шоколадни б ёнғача бўлган болаларга ейиш тавсия этилмайди. Бундан ташқари, хомиладор аёллар шоколад ейишдан тийилиб туришигани маъқул. Чунки унинг таркибидаги моддалар организмга кучлилиқ қилиши мумкин. Шу боис ҳам шоколадни меъёрида истеъмол қилган маъқул.

ДАРАХТДА ЎСАДИГАН «ТИЛЛА»

1516 йилда Испания Мексикани босиб олади. Бу ўлкада тилла кўп экан деган хаёлга борган фотиҳлар бозорларга киришса, мексикаликлар савдо-сотикда тилла пул эмас, балки қандайдир дарахтнинг қуритилган мевасидан танга сифатида фойдаланишар экан. Ҳар кимнинг чўнтагида бир ховуч, икки ховуч ана шунақа «мева танга»лар. Нимаики харид қилинадиган бўлса, «уруғ пул»дан санаб бериб, олиб кетишаверар экан.

Қизик, бу уруғнинг қандай қаромати бор? Уни ҳатто, тиллага ҳам алмаштирса бўлар экан. Синчиклаб суриштиришса, бу ўзига хос «танга»лар Мексика чангалзорларида ўсувчи шоколад дарахтининг меваси экан. Одам ўтиб бўлмайдиган куюк ўрмонзорларда, қолаверса, илон ва йиртқич хайвонларнинг маконига бориб ўша дарахтнинг мевасини териб келиш ғоят мураккаб бўлганлигидан ҳам уни тиллага тенг деб билишар экан.

Фотихлар суриштириб кўришса, мексикаликлар ҳалиги мевани туйишар, сўнг элаки қилиб қайноқ сувда чой каби дамлаб ичишар, унинг номини «чокоатл», яъни «аччиқ сув» деб аташар экан. Агар шу «аччиқ сув»га асал, шакар, ваниль қўшилса, ҳозирги шоколаднинг мазасини эслатадиган ғоят шифобахш ичимлик ҳосил бўларкан. Ана шу ичимликдан ичган кишининг юзига қон югуриб, уни бардам ва бақувват қилган, бир зумда чарчокни ёзиб юборган, киши қанчалик оғир иш бажармасин, барибир ўзини тетик сезаврган. Испаниялик фотихлар учун бу нарса жуда қўл келади. Босқинчиларнинг бошлиғи Фернандо Кортес ўз киролига ёзган мактубида бундай дейди: «Жаноби Олийлари! Биз мамлакатда дарахтда ўсадиган тилла топдик, мевасини туйиб, асал билан қайноқ сувга аралаштириб ичиб олган киши эртадан кечгача тўқ ва бардам юради. Биз жангга киришдан олдин аскарларингизга ана шундан ичирыпмиз. Бунда қандайдир илоҳий қувват борга ўхшайди. Бу ичимликнинг номи...!» Фернандо Кортес «чокоатл» сўзини испанча таллаффузда «шоколаде» деб ёзиб юборган. Ана шундан буён бу дарахт «шоколад дарахти» деб юритилади.

БОШОҚДАН НУСХА ОЛИБ

Машҳур француз энтомологи Жон Анри Фабр аммофиль арисининг чувалчанг топиш фаолиятини батафсил кузатган. Биологлар яхши билишадикки, аммофиль ариси ўзининг личинкаларини овқатлантириш учун чувалчанг излайди. У учиб юриб бир жойда тўхтади ва тупрокни қовлай туриб ўша захотиёқ чувалчангни топади. Олим арининг ер остидаги чувалчангни топишга унинг бош қисмидаги мўйловлари ёрдам беради, деган фикрни олға суради. Айрим мутахассислар ари мўйловчаларини ерга теккизиб, махсус сейсмик тўлқинларни тутуди, деган фикрни билдиришади. Баъзилар эса ҳашарот махсус нур ёки инфрақизил нурларни тутуди дейишади.

Хуллас, сезиларсиз товуш тўлқинларини эшитиш ёки нурларни тутиш учун ёрдам берадиган нозик техник ас-

боблар яратиш имкони туғилди. Дов-дарахтлар, ўт-ўланлар ҳам турли касбдаги мутахассислар эътиборини жалб этиб келмоқда. Буни айниқса, қурилишда яққол кўриш мумкин. Дунёга машҳур Россиядаги Останкино телеминораси хозирги кўринишининг бунёд этилишига буғдой бошоғи сабаб бўлган экан.

БЎЁҚЛАР ШОҲИ

Инсоният фойдаланган илк бўёқлардан бири нил (тўк кўк ранг) дир. Бу бўёқ дастлаб индигофера деган тропик ўсимлик баргидан олинган. Нил бўёғи Ҳиндистонда қадимдан ишлатилган ва XIII асрда араб савдогарлари уни Европага олиб боришган. Бора-бора Европа мамлакатларида унга бўлган талаб кучайди. Ҳатто, Франция ҳукуматининг 1563 йилги қонунда «бўёқлар шоҳи» бўлмиш нил четдан харид қилинадиган буюмлар ичида энг муҳими эканлиги таъкидланган эди.

1880 йили немис олими Адольф Байер сунъий нил бўёғи яратди. Бу Калкутта биржасидагиларни саросимага солиб қўйди. Инглизлар табиий нил бўёғининг харид нарҳини пасайтирмаслик учун шошилинич чоралар кўришди. Жумладан, нилни чет мамлакатларга олиб чиқиш учун тўланадиган бож бекор қилинди.

XIX аср бошларида сунъий нил Германияда кенг кўламда чиқарилиб, четга ҳам сотила бошланди. Уни кашф қилишга бутун умрини бағишлаган Адольф Байерга эса халқаро Нобель мукофоти берилди.

ШОҲМОТ ОЛАМИДА

«Гроссмейстер» сўзи биринчи мартаба 1838 йил, 18 февралда Лондонда чиқадиган «Белла Пайф» газетасида инглиз устаси Уильям Льюис томонидан эълон қилинган эди. Аммо 1920–1925 йилларда Европада бутун дунёга донғи кетган машҳур шоҳмотчиларни «маэстро» деб аташган. Кейинчалик ФИДЕнинг ташаббуси билан «гроссмейс-

тер» сўзи конунга киритилди ва шохмотда энг олий даражадаги унвон деб эълон қилинди.

Собик совет Иттифоқида биринчи бўлиб бу унвонни 1935 йилда 24 ёшли Михаил Ботвинник қўлга киритган. Иккинчи бўлиб Григорий Лефенфиш (1889–1961) 1937 йилда ва учинчи бўлиб Александр Котов (1913–1981) 1940 йили бу номга сазовор бўлди. Кейинчалик аёллар орасида ҳам гроссмейстерлар етишиб чиқа бошлади. Уларнинг калдирғочлари Людмила Руденко, Ольга Рубцова ва Нона Гаприндашвиллардир. Америкалик Роберт Фишер 15 ёшида, Гарри Каспаров эса 17 ёшида гроссмейстер унвонига эга бўлишган. Бу ҳам ўзига хос рекордга айланиб кетди. Ушбу рўйхат яна кенгайтирилди. Ҳозирги кунда жаҳоннинг жуда кўп давлатларида гроссмейстерлар етишиб чиқди. Жумладан, республикамиздан ҳам Рустам Қосимжонов шохмот бўйича жаҳон чемпиони бўлди.

ЖАҲОН ЧЕМПИОНИ ИБОРАСИ

«Шохмот бўйича жаҳон чемпиони» деган бу унвон расмий равишда тасдиқ этилишидан анча илгари 1859 йилда пайдо бўлган. XVIII асрда дунёга донғи кетган америкалик машхур шохмотчи Пол Морфи Европага килган тантанали сафарини тугатади. Дунёнинг барча энг яхши шохмотчилари улуғ истеъдод эгасидан мағлуб бўладилар. Ана ўша йилларда Англияда Морфи шарафига уюштирилган хайрлашув зиёфатидан сўнг ватанига қайтиб келганида илк бор Нью-Йорк ва Бостондаги табрик маросимларида биринчи бор «Жаҳон шохмот чемпиони» деган ибора тилга олинади.

Кембридж университетида ўтказилган ана шу тантанали маросимда «Гаявата ҳақида кўшиқ» муаллифи Генри Лонгфелло катнашади. Шуниси ажабланарлики, ёркин истеъдоди билан бошданок жамоатчилик хурматини қозонган Морфи орадан кўп вақт ўтмай шохмотдан ҳафсаласи пир бўлади ва мутлақо шохмот ўйнамай кўяди. Гўёки қандайдир ёвуз тақдир Америка шохмоти устидан ҳукмронлик қилаётгандек туюлаверади. Негаки у ерда (Роберт Фишер)

икки буюк шоҳмотчи етишиб чикканди. Бирок ҳар иккаласи ҳам норасмий чемпионлар бўлишганди.

ФАКАТ ШОҲМОТ ҶИНАШ МУМКИН

Швейцариянинг Базель шаҳри кенгаши 1861 йилда нашр этган қўлланмаларидан бирида шундай дейилган. Унга маҳаллий ўт ўчирувчиларга бўш пайтларида шоҳмотдан ташқари биронта ҳам ўйин билан машғул бўлиш катъиян ман этилган деб ёзилганди. Ушбу коидани нашрга тайёрлаганлар шоҳмотга нега рухсат этилганини қуйидагича изоҳлаганлар: «Шоҳмот бошқа ўйинларга ўхшаб кишини чалғитмайди, бўшаштирмайди, аксинча, аклини пешлайди, киши характерини тоблаяди, унда топкирлик ва ижодкорлик сингари бебаҳо ва ноёб хислатларнинг шаклланишига кучли таъсир кўрсатади».

ШОҲМОТ ТУФАЙЛИ...

Целлулоидни (целлюлозадан ишланган фотоплёнка, кинотасма кабиларни тайёрлашда фойдаланиладиган модда) қўпчилик яхши билади. Америкалик шоҳмот ишлаб чиқарувчи фабрика хўжайини Ш. Хайет доналарни ясашда қўлланиладиган арзон ва пишиқ материал топишга ҳаракат қилиб, уни 1868 йилда ихтиро қилган эди. Эҳтимол, шоҳмот бўлмаганида целлулоид хали топилмаган бўлармиди.

МУЛЛИФИ НОМАЪЛУМ ДОСТОН

XIV асрда француз тилида исми яшириб ёзилган ошикона шоҳмот достони жами 30060 сатрдан иборат эди. Унинг 580 мисраси бир киз ва уни севиб қолган мард йигит ўртасидаги шоҳмот ўйинига бағишланган. Ракиблар ўйин пайтида айтган гаплар, ҳазил-мутойибалар мажозий маъноларга эга. Шу жиҳати билан ҳам достон ўрта асрда Европада оммавийлашиб, бошқа тилларга ҳам таржима қилинган.

КУЛГИ ДАРАХТИ

Якин шарк мамлакатларида бир ўсимлик борки, ўзига хос ажойиб хислати учун уни маҳаллий халқ «кулги дарахти» деб атайди. Дарахт паст бўйли ва кўримсиз, меваси ловиядек келади. Мевасини истеъмол қилган киши қийқириб кула бошлайди. Кулги дарахти кишига бир соат чамаси кулги бахш этади. Омади келмаган киши, иши юришмаган савдогар, ордан ўлжасиз қайтган сайёҳ, тиш оғриғига дучор бўлган одам ёки оиласидан ранжиб чиққан киши «кулги дарахти» мевасидан истеъмол қилиб, кўнглини ёзиши ҳам мумкин.

КАЙФНИ ОШИРУВЧИ ДАРАХТ

Африка жанубидаги хилват ўрмонлардан бирида Марула дарахти ўсади. Унинг меваси пишган пайтда ўта атрофда яшовчи барча ҳайвонлар ва паррандалар кайф-сафо маросимига йиғиладилар. Улар Марула дарахтининг мевасини еб, маст бўладилар. Меванинг шираси ҳайвон организмида спиргга айланади. Кайфи ошган ҳайвонлар дарахт атрофида ҳушдан кетиб йиқилгунча ўйнайдилар. Фил бир оёғида туриб айланади, маймун эса шохдан-шохга сакрайверади. Дарахт теварагида йиғилган ҳайвонлар бир-бирларидан ҳайикишмайди, қайси бири эканлигининг фарқига ҳам боришмайди.

МУЗАФФАР ҚОҲИРА

Миср пойтахти ҳозирги номига қарға туфайли мушарраф бўлган экан. X асрда генерал Гавҳар янги шаҳар қуришга қарор қилгач, шаҳарни ўраб турувчи деворлар ўрнини қозик қоқиб, аркон билан ўраб чиқиб, кўнғироқлар илиб қўйиш ҳақида буйруқ берган. Мунажжимлар кўкдаги юлдузлар мақбул ҳолатга келган пайтда ишни бошлашга ижозат беришлари керак эди. Бирок қутилмаганда кўнғироқчалар ўз-ўзидан жаранглаб кетди – арконлардан бирига қарға кўнган экан. «Қоҳира (яъни Марс) кўкка кўтарилмоқда», – дедилар мунажжимлар ташвиш билан. Чунки кўнғироқларнинг бевакт жаранглаши уруш ва хунрезлик аломати деб

караларди. Лекин барибир шаҳарга асос солинди ва у «Қохира» яъни «Музаффар» деган ном олди.

«ОТ КУЧИ» НИМА ЎЗИ?

Ушбу атамани муомалага биринчи бўлиб инглиз ихти- рочиси Жеймс Ватт киритган. «От кучи» деганда куч эмас, балки қувват (оралиқ вақт мобайнида бажарилган ишнинг физик ўлчами) тушунилган. Саватларда кўмир тортаётган отни кўргач, олим бажарилаётган иш ҳажмининг ҳисобини олишга киришади. Математик ҳисоб-китоблардан сўнг, от бир дақиқа ичида чуқурлиги 100 фут (30 м) келадиган ўрадан 330 фунт (150 кг) кўмир ташигани маълум бўлади. Ушбу қувват ўлчови шу кунга қадар «horsepower» ёки hp тарзида, яъни «от кучи» маъносида қўлланилади. 1960 йил- нинг октябрида бу атама бутун дунё бўйлаб кенг тарқалади. Бугун бир от кучи ягона қувват ўлчови бўлиб, 736 ваттни ташкил этади. Автомобиль двигателларининг қуввати ҳозир ҳам шу ўлчов асосида аниқланади.

ҚИММАТ СОТИЛГАН КИТОБ

«Тиббиёт санъатининг ягона ва энг чуқур сири» номли қалин муқовали китоб 1738 йили машҳур голландиялик док- тор Герман Бурховенинг ўлимидан кейин топилган бўлиб, у 10 минг АҚШ доллариға сотилган.

Китобни очиб кўришса, унда ҳеч қандай нарса ёзилма- ган экан. Китоб варағи топ-тоза эди. Фақат китобнинг би- ринчи варағида «Бошингни совукда, оёғингни иссиқда тут, шунда энг яхши шифокорни ҳам камбағал қиласан» деган ёзув бор эди, холос.

ҒАЛАТИ ҚАРОР

XVI–XVII асрда яшаган англиялик Жон Стюв 45 йил ар- хив ва кутубхонада фидокорона меҳнат қилиб, кексайганда қашшоқ бўлиб қолади. Буни сезган Англия ҳукумати 1604 йили шундай қарор чиқаради: «Шу маълум қилинсинки,

Стов 45 йил давомида Англия тарихи учун, Лондон ва Вест-минстерни тасвирлаб ёзган 12 та иши ва бутун ҳаётини ватан хизматига бағишлаганлиги боис қироллик марҳаматимизни дариф тутмай, тиланчилик қилиб, ундан тушган маблағни ўз эҳтиёжига ишлатишига рухсат берамиз».

НОТЎҒРИ ҲУКМ

Ҳаётда баъзан ақлга сиғмайдиган ғаройиб воқеалар ҳам содир этилади. 1971 йили Англияда 94 нафар танга ясовчи ўлимидан кейин окланди. Улар саккиз ярим аср илгари ҳукм қилинган эди. 1124 йилдаёқ инглиз шоҳи Генрих I ўзининг танга ясовчи қасридаги ишчиларни қалбакичиликда айблаган эди. Кимдир унга кумуш тангаларни ясашда ишчилар металлга кўпроқ қалай кўшишаётганини айтганди.

Тез орада шоҳлик суди бўлди ва жинойтчиларнинг ўнг қўли кесиб ташлансин, деган шафқатсиз ҳукм чиқарилди. Сарой жаллодлари ҳукмни ўша ондаёқ ижро этишди. Ниҳоят, бизнинг замонамизга келиб оксфордлик олимлардан бири мусибат келтирган тангаларни рентген нурлари ёрдамида синчиклаб текшириб, қатъий шундай хулосага келади: «Тангалардаги қалай миқдори жуда оз бўлиб, шоҳга нотўғри маълумот етказилган. Танга ясовчиларга ноҳақ ҳукм чиқарилган».

СЎНГГИ ХАТО

Ҳаётда инсоннинг омади келмаса қийин экан. 1816 йили Авлиё Елена оролига умрбод сургун қилинган Франциянинг собиқ императори Наполеон Бонапарт ўзининг энг яқин бир дўстидан совға олади. Бу фил суяги ва нефритдан ясалган шохмот эди. Наполеон хар куни бу ажойиб шохмот доналарини қўлига олиб томоша қилар, сўнгра эса ўз-ўзи билан шохмот ўйнардди.

Собиқ императорнинг ўлимидан кейин бу шохмот бир неча бор аукционларда кимошди савдосида сотилди. Шохмотнинг энг кейинги эгаси тасодифан шохмот доналаридан бирининг буралиб очилишини сезиб қолади. У ерда

оролдан қандай қилиб қочиш режаси яшириб қўйилган экан. Наполеон шохмот доналарини бураб очишни етти ухлаб тушига ҳам келтирмаган бўлса керак. Шу боис ҳам таклиф қилинган режадан фойдалана олмаган. Тақдир Наполеон Бонапартни яна бир марта мот қилганди.

ҚАШШОҚ МИЛЛИОНЕР ХОНИМ

Испаниянинг Барселона шаҳрида истиқомат қилувчи балиқфуруш Пресенсианинг 800 минг доллари бор эди. Лекин у пулларини сарфлашга кўзи киймай, бир умр мухтожликда ҳаёт кечирган. Пресенсианинг қўшниси унинг бир неча кундан бери уйдан чиқмаётганидан хавотирланиб, ўт ўчирувчиларни чакирган. Улар Испанияда энг яхши кутқарувчилар ҳисобланишарди. Ўт ўчирувчилар уйга кириб, хайратдан ёқа ушлашади. Чунки бундай хароба, бетартиб жойни ҳеч қачон кўришмаганди. Кампир йиқилишдан боши ёрилиб, очликдан силласи қуриб чўзилиб ётарди. У кутқарувчиларга миннатдорчилик билдириш ўрнига шкафда сакланаётган пулларини омонат кассага олиб бориб қўйишларини илтимос қилади.

Маҳаллий судья руҳсати билан шкафдаги пуллар санаб қўрилганда 500 минг песет тангалар (4,5 минг доллар), 10 миллион песет қоғоз пул (90 минг доллар) солинган халтачада қадимги тангалар, олтин ва бриллиантлар, 800 минг доллар қўйилган омонат дафтарчалари топилди. Ит пичан емас, отга ҳам бермас, деб шуни айтсалар керак-да.

МАШҲУРЛИККА ЭРИШГАН ҲАЙКАЛГАРОШ

Коллекционерлар ҳамиша ҳақиқий санъат асарларини кидириб юришади. Чинакам санъат асарларига доимо талаб катта. Айниқса, санъат асарларига катта маблағ тўлай бошлаганларидан кейин кўплаб фирибгарлар пайдо бўла бошладди. Қадимги усталар услубида ишлаганча улар ўзларининг соҳа асарларини нафакат коллекционерлар, балки дунёнинг йирик музейларига ҳам сотишга муваффақ бўлишган.

1938 йилнинг ёзида бир деҳқон Сент-Этьен шахрига яқин бўлган жойда ер ағдараётиб мраммрдан ясалган хайкалча топиб олади. Оёксиз, бир кўлсиз ва бурунсиз бўлган соҳибжамолга узок вақт термулган деҳқон уни кўтарганча уйига олиб кетади. Хайкал топилган майдонда археолог ва ҳаваскорлар кўпайиб қолади. Бирок олиб берилган қазилма ишлари ҳеч қандай натижа бермайди. Тарихчилар, санъатшунослар тасодифан топилган хайкалчани ўрганиб чиқишга бел боғлашади. Венеранинг хайкалчаси буюк ижодкор томонидан яратилганига шубҳа қилинмайди.

Комиссия аъзолари топилмани ўрганиб чиқишгандан сўнг бу бебаҳо санъат дурдонасининг ёши 1700–2500 экаллиги ва у римликларнинг Галлияга қилган юриши пайтида яратилганлиги оммага маълум қилинади. Венера бурнининг йўклиги Франциянинг фаҳрига айланишига ва давлат ҳимоясига ўтишига тўскинлик қила олмайди. Аммо бутун Франция шундай нодир топилмага эга бўлганлиги муносабати билан ўтказилаётган байрам кунлари кутилмаганда Кременц исмли италиялик хайкалтарош пайдо бўлиб, ўзининг Венера муаллифи эканлигини маълум қилади...

Олдинига уни телба деб ўйлашди. Машҳурликка эришиш илинжида ҳар нарсага тайёр кимсалар бу дунёда сон-саноксиз-да. Лекин Кременц исбот тарикасида столга хайкалнинг барча етишмаётган аъзоларини эҳтиёткорлик билан кўяди. Соҳибжамол Венера яна ўз бурнига эга бўлади. Аммо французлар мухаббатидан маҳрум бўлишади. Чунки у мамлакат олимларини шармандали ҳолатга солиб кўйганди. Кременц йиғилган оммага барда кўпикчи бўлиб ишлайдиган ва хайкални яратилда модель ўрнида хизмат қилган аёлни таништиради. Французлар давлат амалдорлари-ю, олимлар устидан кулиш учун ажойиб имкониятга эга бўлишади.

Кременц Венерани яратиб, уни ерга кўмиб кўйишидан мақсад италиялик бу хайкалтарош санъатшунослар унинг иқтидорига кераклигича эътибор бермаётганидан қаттиқ ранжиган ва улардан ўч олмоқчи бўлган экан. Бу билан у ўз мақсадига эришдими-йўкми, бу номаълум. Аммо у бутун дунёга машҳур бўлишга муваффақ бўлди.

МУНДАРИЖА

СИРЛИ ХИЛҚАТЛАР

Семирамиданинг самовий боғлари	4
Бобил ҳақида афсоналар.....	7
Тож маҳал – муҳаббат қасри	9
Изсиз йўқолган кироликлар	12
Ранглар сеҳри	14
Ранг даволайди	16
Тантаналар сабабчиси.....	17
Гулдан олинган эфир мойи.....	18
Гулдаста яшаш – санъат.....	19
Гул – муҳаббат тимсоли	21
Шифокор гуллар.....	21
Гуллар шоҳи атиргул.....	22
Тушга нописанд бўлманг	25
Тушнинг таъбирлари	30
Қандай ухлайсиз?.....	31
Тушда аён бўлган шаҳар	33
Сфинкс жумбоклари	35
Миср эҳромлари сири.....	38
Мисрдаги энг улкан кутубхона	40
Монте Крестонинг сирли хазинаси	42
Сулаймоннинг ганжинаси	45
Ҳайкалчалар сири	47
Венеранинг топилиш тарихи	49
Амазонкалар	51
Саргузаштларга бой орол	54
Хазиналар илинжида	56
«Титаник» кемасининг ҳалокати	58
Юқори амазонкалик афсунгар	61
Фламинго – қадимги қуш	89
Каурилар – тарихнинг гувоҳлари	96

ТАРИХ АЖОЙИБОТЛАРИ

Тарихдаги муҳим кашфиётлар.....	108
Детектив қироли.....	111
Америка эртагининг муаллифи	114
Ихтирочи олимми ёки фантаст?	117
Жаҳонгашга саёҳатчи	119
Кўзойнакнинг кашф этилиши	122
Оханларда мужассам сеҳр	124
Созлар ҳақида ривоятлар.....	128
Мўъжизакор кўшиқ.....	132
Дуру жавоҳирлар сири.....	133
Энг қимматбаҳо тошлар	137
Қиммат сотилган тақинчоклар.....	139
Бахт келтирувчи гавҳар	139
Қалбаки пул ясовчиларга жазолар.....	140
Сохта пулларнинг ясалиши	141
Қирол беагининг тақдири	142
Сеҳрли рақамми ёки.....	145
Қўл рамзлари	147
Қўл эгасига ўхшайди	149
Сизга соғлиқ тилайман	153
Қимнинг қўли яхши	154
Сайёралар қадимизда	155
Сайёралар куни	158
Пешонадаги ёзиқ.....	160
Қулоқ ақл тарозиси	161
Холда ҳикмат кўп	164
Юздаги ажинлар аломати	165
Оёқлардаги чизиклар	166
Мучал ва ой номлари маъноси.....	167
Дарахтларда ҳам жон бор	169
Доривор ўсимликлар тарихи	171
Қаҳва – қадимий ичимлик.....	173
Минг дардга даво асал.....	175
Умрни узайтирувчи неъмат	178
Танноз хонимлар	180
Упа-элик, лаб бўёғи... ..	183
Тошга ёзилган севги мактуби.....	184

ТУРФА ОЛАМ

Ноёб хотира соҳиблари.....	186
Қон гуруҳи феъл-атворга боғлиқ.....	188
Рухий соқинлик.....	189
Ташхис кўйган роман.....	189
Металлар инсон саломатлигига фойда.....	190
Кўлда дил тафти.....	192
Ким қандай ёзарди?.....	195
Даҳолар ёшлигида.....	197
Бўйинбоғ эркакнинг кўрки.....	197
Кўлкоплар тарихи.....	198
Кашфиётлар қандай яратилади?.....	199
Совғанинг тарихи.....	200
Шоколад ҳақида нима биласиз?.....	202
Дарахта ўсадиган «тилла».....	203
Бошқдан нусха олиб.....	204
Бўёқлар шоҳи.....	205
Шоҳмот оламида.....	205
Жаҳон чемпиони ибораси.....	206
Фақат шоҳмот ўйнаш мумкин.....	207
Шоҳмот туфайли.....	207
Муаллифи номаълум дoston.....	207
Кулги дараhti.....	208
Кайфни оширувчи дараht.....	208
Музаффар Қоҳира.....	208
«От кучи» нима ўзи?.....	209
Қиммат сотилган китоб.....	209
Ғалати қарор.....	209
Нотўғри ҳукм.....	210
Сўнги хато.....	210
Қашшоқ миллионер хоним.....	211
Машҳурликка эришган ҳайкалтаром.....	211

Илмий-ахборот нашр

**МОНТЕ КРИСТОНИНГ
СИРЛИ ХАЗИНАСИ**

*Мухаррир А. Саъдуллаев
Рассом В. Валиев*

Бадий мухаррир Х. Қутдуков

Техник мухаррирлар: Т. Харитонов, Д. Габдрахманова

Мусаххих Ш. Орипова

Компьютерда тайёрловчи Г. Қулназарова

Нашриёт лицензияси АИ № 158. 14.08.09.

Босишга рухсат этилди 13.11.2012. Офсет қоғози.

Бичими 84×108^{1/32}. Таймс гарнитурала офсет усулида босилди.

Шартли б.т. 11.34. Нашр т. 11.69. Адади 2000 нусха.

Буюртма № 12-340.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O‘zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz